

A photograph of a terraced landscape in Catalonia, Spain. The image shows multiple levels of stone walls built into a hillside, creating terraces. The terrain is dry and rocky, with sparse green trees and shrubs. The sky is not visible, focusing on the land's structure.

CONSTRUÏNT EL TERRITORI

Arquitectura tradicional i paisatge a Catalunya

CATÀLEG DE L'EXPOSICIÓ

A cura de Fabien Van Geert i Ferran Estrada Bonell

Versión en Castellano
English version

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura

CONSTRUÏT EL TERRITORI

Arquitectura tradicional i paisatge a Catalunya

CATÀLEG DE L'EXPOSICIÓ

A cura de Fabien Van Geert i Ferran Estrada Bonell

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura

Construint el territori : arquitectura tradicional i paisatge a Catalunya
Bibliografia. - Text en català, castellà i anglès
ISBN 9788439398424
I. Van Geert, Fabien, editor literari II. Estrada i Bonell, Ferran, editor literari III. Catalunya. Direcció General de Cultura Popular i Associacionisme Cultural IV. Títol: Construint el territori V. Títol: Construint el territori. Castellà VI. Títol: Construint el territori. Anglès
1. Arquitectura vernacular - Catalunya - Exposicions
2. Arquitectura i societat - Catalunya - Exposicions
72.031.4(460.23)(083.824)
72:316(460.23)(083.824)

Edició:

Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya
Direcció General de Cultura Popular i Associacionisme Cultural

Coordinació:

Fabien Van Geert i Ferran Estrada Bonell

Redacció dels textos:

Fabien Van Geert, Ferran Estrada Bonell,
Mònica Alcindor Huelva i Roger Costa Solé

Coordinació editorial:

Cristina Farran

Disseny i maquetació:

Entitat Autònoma del Diari oficial i de Publicacions (EADOP)

Traducció dels textos:

Ampersand Traduccions

Fotografia de la coberta:

Mariano Cebolla. Paisatge de pedra seca, Xerta (Baix Ebre), 2009

© d'aquesta edició:

Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya

DL: B 30661-2018

ISBN: 978-84-393-9842-4

Autors de les fotografies:

Agua Cortés Elía, María del Almató
Armengol Bas, Josep Maria
Balcells, Jordi
Bargalló, Esther
Bartomeus Casanovas, Antoni (1856-1935)
Biosca Juvé, Jaume (1875-1945)
Blasi Vallespinosa, Francesc (1872-1951)
Cabanyes, Josep de
Callís, Pep
Campmajó, Pierre
Carbó, Salvador
Català-Roca, Francesc (1922-1998)
Cazador López, Manuel (1874-1956)
Cebolla Borrell, Mariano
Cirera, Montse
Contijoch Boada, Jordi
Cubells, Joan
Cucurull, Medir
Cuyàs, Família
Danés Torras, Josep (1891-1955)
Espuny, Elena
Estevan Membrado, Carlos (1872-1936)
Esteve, Quim
Estrada Bonell, Ferran
Fagnoli Annetta, Valentí (1885- 1944)
Feliu, Jordi
Font, Jordi
Gallardo Garriga, Antoni (1889-1943)
Garcia, Bàrbara
Gaspar Serra, Josep (1892-1970)
Gómez Grau, Claudi (1907-1989)
Goñi, Xavier
Hitz, K.S.
Illa, Salvador
Lázaro Fotograf
Llobet Reverter, Salvador (1908 - 1991)
López-Monné, Rafel
Managuerra, Elisenda
Martí Alberó, Ricard
Maymó Duarte, Antoni (1901-1986)
Maynou, Joaquim
Morello Nart, Joaquim (1858-1926)
Muntada, Francesc
Noguera, Biel
Nonell Febrés, Joan (1875-1945)
Oliu, O.
Oliveras Folch, Albert (1899-1989)
Parrot, Montse

Pinyol, Andreu
Pubill, Biel
Rebés, Xavier
Reparaz Ruíz, Gonzalo de (1901-1984)
Ricart Baguer, Narcís
Rierola Masferrer, Francesc (1857-1908)
Rigo, Josep Maria
Roura Armengé, Núria
Rovira, Jaume
Salvany Blanch, Josep (1866-1929)
Salvat Torregrosa, Adriana
Simó, Cristina
Solé, Manuel
Soler Santaló, Juli (1865-1914)
Soler, Araceli
Subirats, Miquel
Tous Casals, Joan (1912-2003)
Valle
Valls, Jaume
Vélez
Ventura, Josep Maria
Vidal Carreras, Lluís Marià (1844-1922)
Vilarrasa Vall, Salvador

Agraïments:

Els coordinadors del llibre volen agrair especialment a l'Elena Espuny de l'IRMU per la seva recerca de fotografies i a totes les entitats que varen col·laborar en aquest projecte.

EXPOSICIÓ

Organitzen:

Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura
Institut Ramon Muntaner

Col·laboren:

Ecomuseu de les Valls d'Àneu
Museu del Ter
Museu Marítim de Barcelona
Museu Etnològic de Barcelona
Museu Etnològic de la Gabelle
Museu Comarcal de Cervera
Museu de la Mediterrània
Museu Comarcal de l'Urgell-Tàrrrega
Carrutxa
Museu de les Terres de l'Ebre
Museu de la Pesca

Comissaris:

Fabien Van Geert i Ferran Estrada Bonell

Textos:

Fabien Van Geert i Ferran Estrada Bonell

Assessorament científic:

Carme Bergés, Pere Casas, Roger Costa, Carles García, Inma González, Verònica Guarch, Jaume Espinagosa, Elena Espuny, M. Carme Jiménez, Joaquim Mateu, Miquel Martí, Salvador Palomar, Montserrat Solà i Jordi Tura.

Equip de coordinació:

Verònica Guarch i Roger Costa
(Direcció General de Cultura Popular i Associacionisme Cultural)
M. Carme Jiménez i Elena Espuny (Institut Ramon Muntaner)

Documentació gràfica:

Elena Espuny i Marina Orobitg (Institut Ramon Muntaner)

Disseny museogràfic:

Art i Disseny Gomis, SL

Producció i muntatge:

TANIT didàctica i difusió cultural, SL

Correcció lingüística i traducció dels textos:

Cosmos Traduccions, SL

Guió, muntatge i producció audiovisual:

TANIT didàctica i difusió cultural, SL

Amb el patrocini:

Obra Social «la Caixa»

L'ús dels continguts d'aquesta obra està subjecte a una llicència de Reconeixement NoComercial - SenseObraDerivada 4.0 Internacional (CC BY-NC-ND 4.0) de Creative Commons. Se'n permet la reproducció, distribució i comunicació pública sempre i quan no sigui per a usos lucratis i no es modifiqui el contingut de l'obra. Per veure una còpia de la llicència, visiteu <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.ca>

Agraïments per la cessió d'imatges i d'objectes:

Adriana Salvat
Ajuntament d'Ascó
Ajuntament de Talamanca
Antoni López
Araceli Soler
Archiu Generau d'Aran
Arxiu Comarcal d'Osona
Arxiu Comarcal de les Terres de l'Ebre
Arxiu Comarcal del Pla d'Urgell
Arxiu de l'Ajuntament de Deltebre
Arxiu del Consorci de les Gavarres
Arxiu Històric Municipal de Tossa de Mar
Arxiu Municipal de Cambrils
Arxiu Municipal de Castelló d'Empúries
Arxiu Municipal de Granollers
Arxiu Municipal de Terrassa
Arxiu Pujol-Vilà-Puig
(Ajuntament de Premià de Dalt)
Associació Cultural d'Arnes «La Bresca»
Associació Cultural La Riuada,
de Móra d'Ebre
Associació Cultural Lo Llaüt, d'Ascó
Associació d'Història Rural
de les Comarques Gironines
Associació La Garrotxa,
Terra d'Acolliment Turístic
August Bernat
Aurelio López Monge-Lo Racó
del Temple
Bernat Ardèvol
Biel Pubill
Centre d'Estudis Comarcals
del Baix Llobregat

Centre d'Estudis Cubellencs.
Amics del Castell
Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre
Centre d'Estudis de Subirats
Centre d'Estudis del Priorat
Centre d'Estudis Ignasi Iglesias
Centre d'Estudis Lacetans-Esther
Miralles
Centre d'Estudis Lo Lliscó
Centre d'Estudis Planers
Centre d'Estudis Vilassarencs
Centre de Documentació del Patrimoni
i la Memòria Carrutxa
Centre Excursionista de Castellar
del Vallès
Centre Miró-Grup Barracaire
de Mont-roig del Camp
Col·legi Oficial d'Arquitectes
de Catalunya
Coordinadora d'Entitats per la Pedra Seca
Daniel Sánchez
Drac Verd de Sitges
Ecomuseu dels Ports
Ecomuseu-Farinera de Castelló
d'Empúries
Elena Espuny
Elena Fabra
Esther Hachuel
Esther Miralles
Francesc Martínez
Fundació El Solà
Fundació Pública Institut d'Estudis
Ilerdencs de la Diputació de Lleida

Íngrid Bertomeu
Jaume Miquel Aleu
Jaume Rovira
Joan Maria Ventura
Joan Roura
Joaquim Jornet
Josefa Vila
Julio Monfort
Lourdes Pinyol
M. Àngels Mata Quintana
Manel Aguilar
Mercè Veà
Miquel Subirats
Montse Parrot
Museu Cerdà
Museu de la Vida Rural
Museu del Ter
Observatori del Paisatge de Catalunya
Oriol Roselló
Parc Natural del Montsant
Parc Natural dels Ports
Quim Tor
Salvador Viladrich
Santi Alfonso
Teresa Castelló
Vinícola de Nulles
Xavier Figueres

Sumari

Pròleg	7
---------------------	---

Introducció	11
--------------------------	----

Construint el territori, difonent coneixements sobre l'arquitectura tradicional

Fabien Van Geert i Ferran Estrada Bonell.....	11
---	----

L'arquitectura tradicional i el paisatge.

Algunes reflexions per a l'anàlisi

Ferran Estrada Bonell i Fabien Van Geert.....	13
L'arquitectura tradicional i la construcció del paisatge.....	13
Què és l'arquitectura tradicional.....	18
L'arquitectura tradicional i el medi.....	24
L'arquitectura tradicional com a construcció.....	31
Funcions i usos de l'arquitectura tradicional.....	42
L'arquitectura tradicional i les relacions socials.....	49
La dimensió simbòlica	53
I ara què en fem, de l'arquitectura tradicional?.....	58
Bibliografia.....	65

Les contribucions de l'arquitectura tradicional a la construcció del paisatge

Fabien Van Geert i Ferran Estrada Bonell.....	67
L'arquitectura viscuda	68
L'arquitectura com a símbol.....	84
L'arquitectura productiva.....	91
El present i el futur de l'arquitectura tradicional.....	126

**Allò que amaga cada decisió:
Les decisions constructives en les intervencions
sobre l'arquitectura tradicional**

Mónica Alcindor Huelva.....	131
Introducció.....	131
Sobre els valors.....	131
Principis d'acció de la modernitat tardana.....	132
El que hi ha darrere de cada solució.....	133
Bibliografia.....	158

L'arquitectura tradicional a Catalunya: valor i protecció

Roger Costa Solé.....	159
La protecció de l'arquitectura tradicional: el marc històric de la legislació espanyola.....	163
La protecció de l'arquitectura tradicional a Catalunya.....	167
La posada en valor i la protecció de l'arquitectura tradicional a Catalunya: actualitat i futur.....	174

**L'Associació per la Pedra Seca i l'Arquitectura Tradicional,
una associació d'associacions.....**

177

Relació d'arxius fotogràfics i fons documentals.....

185

**Bibliografia sobre arquitectura tradicional
i paisatge a Catalunya.....**

187

Traducciones al español.....

199

Translations into english.....

279

Pròleg

El catàleg que teniu a les mans forma part del projecte expositiu *Construint el territori. Arquitectura tradicional i paisatge a Catalunya*, promogut per la Direcció General de Cultura Popular i Associacionisme Cultural del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i coordinat juntament amb l'Institut Ramon Muntaner - Fundació Privada dels Centres d'Estudis de Parla Catalana, amb la col·laboració de diverses entitats que formen part de l'Observatori del Patrimoni Etnològic i Immaterial (OPEI): l'Ecomuseu de les Valls d'Àneu (Esterrí d'Àneu), el Museu del Ter (Manlleu), el Museu de la Mediterrània (Torroella de Montgrí), el Museu de la Pesca (Palamós), el Museu Etnològic del Montseny (Arbúcies), el Museu Comarcal de Cervera, el Museu Comarcal de l'Urgell (Tàrrrega), el Museu Etnològic de Barcelona, el Museu Marítim de Barcelona, Carrutxa (Reus) i el Museu de les Terres de l'Ebre (Amposta). L'exposició ha estat comissariada per Fabien Van Geert i Ferran Estrada, responsables també de la coordinació d'aquest catàleg.

Es tracta d'una exposició de país, que aborda l'arquitectura tradicional des d'una perspectiva eminentment etnològica per mostrar la relació home-medi-arquitectura des d'una aproximació a diferents paisatges i entorns històrics, culturals i productius rurals de Catalunya. Així, analitza molt especialment l'arquitectura tradicional dispersa en el paisatge com a espai vivencial, els seus aspectes simbòlics i els seus valors productius, i ho fa des de diferents entorns paisatgístics: l'alta muntanya, la costa, les terres de secà, l'horta i les planes de regadiu. En la visita a aquests diferents entorns, es poden anar descobrint les principals tipologies constructives, fent un especial esment al món dels masos, i les principals tècniques tradicionals que són comunes a molts territoris i d'altres que són específiques o que presenten variants al llarg de la geografia catalana. Finalment, l'exposició també planteja elements de reflexió sobre l'estat actual d'aquest tipus de construccions i quin pot ser el seu futur d'acord amb l'actualització dels seus usos i funcions.

Per dur a terme aquesta mostra ha estat inestimable la participació de les entitats i els museus que formen part de l'Observatori del Patrimoni Etnològic i Immaterial (OPEI) que des de fa dècades treballen en col·laboració vinculats al Servei de Recerca i Protecció de la Direcció General de Cultura Popular i Associacionisme Cultural del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, així com de moltes institucions, centres d'estudis i particulars que han aportat coneixements, documentació gràfica i fons materials. És un clar exemple de com el treball en xarxa ens pot oferir perspectives i anàlisis aprofundides del conjunt del país. Vull agrair a tots aquesta col·laboració imprescindible i reeixida.

Finalment, vull posar de relleu que la publicació d'aquest catàleg ha coincidit en el temps amb la incorporació de la tècnica de la pedra seca a la Llista Representativa del Patrimoni Cultural Immaterial de la Humanitat, que promou la Unesco. Marges, cabanes, pous de glaç, forns... el nostre país és curull d'aquest tipus de construccions, resultat d'uns coneixements que han permès colonitzar els entorns rurals del nostre territori amb molta traça i sense ferir el medi ambient. Esperem que tant aquesta declaració com aquest llibre ajudin a conscienciar la ciutadania sobre la importància d'aquest valuós patrimoni que és l'arquitectura tradicional o popular.

Desitjo que pugueu gaudir d'aquesta mostra que ja ha visitat diferents poblacions de Catalunya i que ho continuarà fent en el futur.

Maria Àngels Blasco i Rovira

Directora general de Cultura Popular i Associacionisme Cultural

CONSTRUINT EL TERRITORI

**Arquitectura tradicional i paisatge
a Catalunya**

CATÀLEG DE L'EXPOSICIÓ

A cura de Fabien Van Geert i Ferran Estrada Bonell

Introducció

Construint el territori, difonent coneixements sobre l'arquitectura tradicional

Fabien Van Geert i Ferran Estrada Bonell, comissaris de l'exposició
(Universitat de Barcelona)

L'arquitectura i el paisatge com a creacions culturals constitueixen una part substancial del patrimoni etnològic d'una societat. Des de les ciències socials, això s'ha traduït en un gran nombre d'estudis que tracten l'arquitectura, les seves funcions i els seus aspectes socials, econòmics i tècnics. La fascinació per la casa per part de l'antropologia, per exemple, es deu al fet que contribueix a donar als paisatges el seu caràcter distintiu i al fet que és un element central que permet apropar-nos a altres aspectes de la vida social.

L'arquitectura i el paisatge són una part substancial del patrimoni etnològic.

*L'Agustí és un dels grans masos ramaders del Pla de la Calma que ha estat convertit en casa-museu. Tagamanent (Vallès Oriental).
Autor: Ferran Estrada, 2013 (FPFE)*

En aquest context, el principal objectiu de l'exposició itinerant «Construint el territori. Arquitectura tradicional i paisatge a Catalunya», de la qual aquest catàleg és una continuació, és aportar elements de reflexió, des d'una perspectiva etnològica, sobre com el medi, les formes de vida, la tecnologia, les relacions socials i les maneres d'entendre el món es combinen per donar forma i sentit als elements arquitectònics que han esdevingut peces fonamentals dels nostres paisatges humanitzats. D'aquesta manera, l'exposició pretén difondre i retornar a la societat els resultats de les recerques que s'han desenvolupat sobre aquesta temàtica des de l'Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya (IPEC), del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, i des de les institucions organitzadores, amb l'ajut de moltes associacions, arxius, centres d'estudis i ajuntaments de tot Catalunya.

Amb aquest objectiu, i en el context d'una reflexió no només estatal, és a dir, a través del Plan Nacional de Arquitectura Tradicional impulsat per l'Instituto del Patrimonio Cultural, sinó també europea sobre les mesures a implementar per protegir aquest tipus d'arquitectura, l'exposició vol contribuir al debat actual sobre l'arquitectura tradicional en un doble sentit. D'una banda, reflexionant sobre els usos actuals de l'arquitectura tradicional en un context d'interès creixent pel patrimoni i el que és local: què cal fer, com a societat, amb els exemples que tenim d'aquest tipus d'arquitectura? De l'altra, fomentant la cerca d'una arquitectura que, tant pels materials utilitzats com per la seva concepció, sigui més propera a les persones i més sostenible i respectuosa amb l'entorn: què podem aprendre de l'arquitectura tradicional que puguem aplicar a les construccions del present?

L'arquitectura tradicional i el paisatge. Algunes reflexions per a l'anàlisi

Ferran Estrada Bonell i Fabien Van Geert

L'arquitectura tradicional i la construcció del paisatge

Catalunya és un país amb una gran diversitat i una gran riquesa de paisatges que són el resultat de segles d'activitat humana sobre un territori molt variat. Des de la costa fins a l'alta muntanya i passant per les planes de l'interior, els paisatges que trobem al nostre país són el reflex de les formes de vida de la gent que hi ha viscut al llarg del temps.

Quan parlem de paisatge ens estem referint a un fenomen històric, socioeconòmic i cultural que té una base física i natural. El medi constitueix la matèria primera sobre la qual l'acció humana ha anat modelant el paisatge. Aquestes actuacions sobre l'entorn, però, es donen en moments històrics concrets a partir d'unes formes específiques d'aprofitament dels recursos i d'unes relacions socials i una cultura determinades.

Catalunya té una gran diversitat de paisatges que són el resultat de segles d'activitat humana sobre un territori molt variat, a partir de maneres diferents d'aprofitar els recursos i d'organitzar la societat.

1. Can Coll de Te, Arbúcies (Selva).
Autor: Joan Cubells, 1934 (CEC).

2. Sant Romà de Sau (Osona).
Autor: Joan Cubells,
1932 (CEC).

3. L'Estartit (Baix Empordà).
Autor: Valentí Fargnoli,
primer quart del segle xx
(MMT).

4. Vilac i Mont (Val d'Aran).
Autor: Cuyàs, ca. 1960 (ICGC).

D'una banda, les tècniques productives, que permeten aprofitar els recursos del territori, i les relacions socials, que regulen l'accés a aquests recursos i n'organitzen l'explotació, condicionen l'acció humana sobre el medi i donen com a resultat paisatges diferents. Així, per exemple, no són iguals els paisatges de muntanya on les pastures i els boscos són de propietat comunal i s'aprofiten de manera col·lectiva, que els dels indrets on la propietat és privada i s'exploten de manera individual.

D'una altra, la manera que tenen els membres d'una societat en cada context històric de percebre i pensar l'entorn configura un marc cultural que orienta la forma com s'hi relacionen i donen forma al paisatge a través de les seves accions. Per exemple, els habitants actuals de les ciutats es relacionen d'una manera diferent amb el bosc, que és percebut com un patrimoni natural que cal conservar, de com ho feien els catalans de finals del segle XIX, que el concebien com una font de llenya i carbó o bé com una reserva de terra que es podia rompre i abancarlar per plantar-hi vinyes. Així mateix, el paisatge no existeix per ell mateix. El Conveni Europeu del Paisatge el defineix com una àrea tal com és percebuda per la gent. És a dir, el paisatge sempre depèn de la mirada de les persones que l'observen i l'interpreten. Per tot això, els paisatges no són realitats estàtiques, sinó que es troben en un procés constant de transformació com a resultat de l'acció humana en contextos socials i econòmics canviants.

Les construccions introdueixen volums, formes, colors i textures al paisatge, són fites visuals i estructuren el territori. El tipus d'arquitectura esdevé un dels trets definitoris de cada paisatge.

1. Aubert (Val d'Aran).
Postal, autor desconegut, ca. 1960.
2. El Port de la Selva (Alt Empordà).
Autor Josep Gaspar, 1929 (ICGC).

Hi ha diferents elements que configuren els paisatges. L'arquitectura, juntament amb el relleu i la vegetació, n'és un dels principals. Les construccions són objectes visibles, immòbils i durables, i això fa que la seva repercussió sobre el paisatge sigui molt gran. Els elements arquitectònics s'aixequen sobre el territori introduint-hi volums, formes, colors i textures. Així mateix, també l'estructuren segmentant-lo i relacionant les diferents parts les unes amb les altres. La permanència d'aquests elements al mateix lloc més enllà de la vida de les persones contribueix al fet que siguin percebuts com una part essencial de cadascun dels paisatges: les masies amb els camps al costat disperses pel territori, les cases dels pobles agrupades al voltant de l'església o del castell que defineixen uns volums i uns perfils recognoscibles des de ben lluny, els murs de pedra que aguanten els bancals que s'enfilen pels vessants, els pous, les cabanes, els camins, etc., són vistos com uns components i unes fites imprescindibles dels paisatges locals, d'una manera semblant a com ho són les muntanyes i les valls, els rius, els prats o els boscos.

La permanència dels elements construïts més enllà de la vida de les persones contribueix a fer que siguin percebuts com una part essencial del territori. Per això hi ha paisatges que s'identifiquen amb algun tipus d'element arquitectònic especial com ara les construccions de pedra seca, les masies o les bordes.

1. Paisatge de pedra seca, Xerta (Baix Ebre).
Autor: Mariano Cebolla, 2009 (FPMC).

2. El Molar al mig dels camps, Montseny (Vallès Oriental).
Autor: Salvador Llobet, ca. 1940 (AMG-FSLL).

3. Bordes als prats de dall d'alta muntanya,
Artiguetes (Val d'Aran). Autor: Juli Soler, 1907 (CEC).

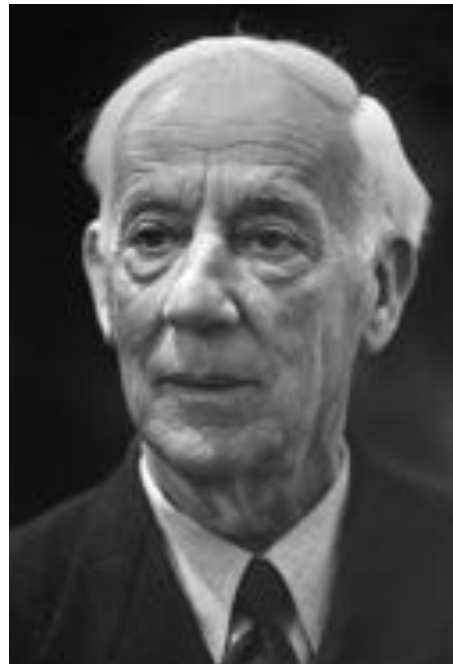

Els elements arquitectònics, i molt especialment els d'arrel tradicional, són un instrument de relació amb l'entorn i alhora també són el resultat d'aquesta relació. L'arquitectura és un mitjà fonamental d'adaptació al medi. Les persones interactuen amb l'entorn mitjançant les construccions, s'hi adapten i l'adapten a les seves necessitats. Les cases per aixopugar-se i guardar les collites, els murs per construir i suportar els bancals, les preses i les sèquies per regar, les cabanes per treballar els camps i les pastures més allunyades, etc., són instruments per aprofitar el medi i al mateix temps també són el resultat d'aquesta relació. Per això, les construccions que tenen a veure amb l'explotació de l'entorn, com és el cas de molts elements de l'arquitectura tradicional, tenen una gran repercussió en la fisonomia dels paisatges i constitueixen un dels seus trets més significatius. En aquest sentit, sovint trobem paisatges que s'identifiquen amb algun tipus d'element arquitectònic especial: el paisatge de les Garrigues i el Priorat, amb els murs i les cabanes de pedra seca; el d'Osona, el Berguedà i el Solsonès, amb les masies disperses pel territori; el de l'alta muntanya pirinenca, amb les bordes i els prats.

Què és l'arquitectura tradicional

Hem assenyalat la importància que té l'arquitectura d'arrel tradicional com a component del paisatge. ¿Però a què ens referim quan parlem d'arquitectura tradicional?

Des de finals del segle XIX, arquitectes, geògrafs, historiadors, antropòlegs i altres estudiosos s'han interessat per l'arquitectura tradicional.

Rafael Patxot (1872-1964) finançà el gran estudi sobre la masia catalana que el Centre Excursionista de Catalunya desenvolupà els anys 1920-30. Autor: desconegut. (FAUP).

Des de fa més de 100 anys, arquitectes, geògrafs, historiadors, folkloristes i antropòlegs s'han interessat per les construccions rurals i urbanes, relacionades amb la vida quotidiana dels homes i les dones comunes de les societats no occidentals i de la societat occidental preindustrial. Aquest tipus d'arquitectura ha estat etiquetada com a tradicional, popular, vernacla, rural, sense arquitecte, sense pedigrí, anònima o preindustrial, entre altres adjectius que transmeten èmfasis diferents.

La diversitat de termes per denominar aquest tipus arquitectònic posa de manifest la dificultat d'identificar-ne uns trets comuns i definir el concepte d'una manera precisa. Sovint l'arquitectura

tradicional, popular o vernacla és definida negativament, és a dir, partint d'allò que no és més que no pas d'allò que és, i és presentada com un tipus d'arquitectura que té unes característiques oposades a les que es coneixen com a pròpies de les construccions civils, militars i religioses, planificades i bastides per especialistes i per encàrrec de les minories dominants, i que són conegudes com a arquitectura culta, acadèmica, formal o d'autor. També es contraposa a l'arquitectura moderna o contemporània, dissenyada per arquitectes amb formació acadèmica i que incorpora processos industrials en la seva realització.

Identifiquem com a arquitectura tradicional aquelles construccions que segueixen uns models i unes formes de construcció locals transmeses de generació en generació, habitualment de manera pràctica i oral.

1. Casa de poble, Espot (Pallars Sobirà).
Autor: família Cuyàs, ca. 1960 (ICGC).

2. Entrada de Can Reimir, Argentona (Maresme).
Autor: Josep de Cabanyes, 1932 (CEC).

3. Entrada de Can Cabanyes, Argentona (Maresme).
Autor: Josep de Cabanyes, ca. 1930 (CEC).

En aquest text hem optat pel concepte «arquitectura tradicional», que fa èmfasi en la transmissió d'uns models constructius d'una generació a la següent. Per arquitectura tradicional ens referim a les construccions realitzades pels membres d'una societat seguint els models i les formes de construcció locals i que estan estretament relacionades amb el seu context. Són maneres de construir compartides pels membres de la comunitat local que inclouen tant els coneixements i les tècniques com els models arquitectònics i les idees i els valors sobre l'espai construït i les maneres d'habitar. Aquestes tradicions constructives es transmeten d'una generació a la següent de manera pràctica i oral. Tot i aquesta transmissió, és una arquitectura en constant evolució, que s'enriqueix i es transforma a partir de l'experiència i l'aprenentatge personal dels constructors i els usuaris, de l'adaptació als canvis generals de la societat i de la influència d'altres tradicions arquitectòniques.

L'arquitectura tradicional és una creació cultural sorgida en un context ecològic, socioeconòmic, cultural i històric concret. La localització i les formes dels edificis, els materials utilitzats i la distribució dels espais reflecteixen l'organització socioeconòmica i la cultura.

No discutirem els problemes que presenten cadascuna d'aquestes denominacions, inclosa la d'arquitectura tradicional. El que ens interessa aquí no és buscar una definició que permeti identificar amb precisió aquest tipus d'arquitectura, sinó reflexionar sobre com abordar-ne l'anàlisi per obtenir un coneixement complex i aprofundit, allunyat d'explicacions simplistes i parcials. En aquest sentit, l'antropologia ens ofereix una perspectiva d'estudi apropiada per assolir aquest objectiu sigui quin sigui el tipus d'arquitectura al qual s'aplica.

1. Barraques del delta de l'Ebre, Deltebre (Baix Ebre).
Autor: Ramon Borrell, ca. 1920 (ACBE).

2. Carrer d'Alcanar (Montsià).
Autor: família Cuyàs, ca. 1960 (ICGC).

3. Mas d'Andill, els Ports, Horta de Sant Joan (Terra Alta).
Autor: Salvador Carbó, 2012 (EMP).

4. Borda, Bausen, (Val d'Aran).
Autor: Ferran Estrada, 1991 (FPFE).

2

3

4

L'aproximació etnològica a l'arquitectura tradicional amplia el focus de l'anàlisi des de l'objecte arquitectònic –les seves formes i els aspectes tècnics– cap a les persones que l'han construït i l'utilitzen en contextos concrets i les relacions, les idees, els valors i els símbols associats als usos i als processos constructius.

1. Remenant les xarxes al carrer,
l'Ametlla de Mar (Baix Ebre).

Autor desconegut, principis del segle xx (FPXF).

2. Galeria del mas Sobrevia, Seva (Osona).

Autor desconegut, 1904 (MEMGA).

L'antropologia estudia l'arquitectura com una creació cultural sorgida en un context econòmic, social i històric concret. La localització dels edificis, les seves formes, els materials constructius i la distribució dels espais reflecteixen l'organització econòmica i social (les formes d'accés als recursos i de producció, l'organització social i política, el sistema jurídic, l'estructura familiar, la integració de la família dins de la comunitat) i la cultura (les idees sobre la relació home-medi i sobre les maneres d'habitar, els gustos estètics, les categories de gènere). Més encara, podem dir que aquesta organització social i econòmica i la cultura es materialitzen en l'arquitectura. En aquest sentit, l'antropologia parteix de la idea que l'arquitectura no només té una dimensió tècnica (els espais, els materials, les tècniques constructives) sinó que també té altres dimensions tan importants o més que la primera (ecològica, econòmica, social, política, simbòlica i estètica),

1

cadascuna amb lògiques i significats diferents, però relacionades entre elles d'una manera no determinista.

Així doncs, per analitzar d'una manera profunda i complexa l'arquitectura no n'hi ha prou amb examinar els constreyniments físics del medi, la relació de les construccions amb l'entorn i els aspectes tècnics i formals de les edificacions. També cal interrogar-se sobre els valors i els significats que els usuaris i els constructors associen a aquests aspectes tècnics i formals, sobre les funcions i els usos dels espais construïts, sobre les relacions socials que s'articulen al voltant de la seva construcció i del seu ús, i sobre les idees i els valors lligats al fet d'habitar. Cal ampliar el focus de l'anàlisi des de l'arquitectura-objecte cap a les persones que l'han construït i l'utilitzen i el context social i cultural on ho fan. En definitiva, es proposa una aproximació a l'arquitectura tradicional centrada en les persones.

L'arquitectura tradicional i el medi

En parlar de l'arquitectura tradicional i el paisatge afirmàvem que les construccions són un mitjà d'adaptació al medi. Aquest vincle entre l'arquitectura i l'entorn ha contribuït a fer que molts estudiosos hagin interpretat l'arquitectura com una realitat determinada pel medi. Per a aquests autors, les construccions serien una resposta mecànica a les condicions naturals. El clima, el relleu, la composició del sòl i la vegetació serien la causa directa i immediata de l'aparició, a cada indret, d'unes solucions constructives i d'uns tipus arquitectònics específics. Les condicions físiques definirien, d'una banda, les necessitats d'aixopluc i d'espais productius dels éssers humans que l'arquitectura s'encarregaria de cobrir i, d'altra, determinarien la localització i l'orientació dels edificis, els materials, les formes i les solucions constructives que adoptaria l'arquitectura local. Així, l'arquitectura tradicional estaria profundament arrelada al territori, en una simbiosi perfecta amb el medi. Les construccions s'integrarien plenament en el paisatge fins a mimetitzar-se amb els elements naturals, gràcies a la seva adaptació a les condicions físiques del medi i a l'ús com a materials constructius de les matèries primeres que proporcionaria l'entorn immediat.

La perspectiva determinista adopta un punt de vista que naturalitza l'arquitectura tradicional, que en ocasions és denominada arquitectura natural, ja que és percebuda com un producte del medi físic. En conseqüència, les construccions tradicionals d'un lloc concret

1

Les construccions tradicionals són un mitjà d'adaptació al medi que respon a factors econòmics, socials i culturals. En cap cas són una resposta mecànica als condicionants físics o tecnològics, els quals només tenen un paper limitador de les estructures arquitectòniques.

2

1. Masia i camps.
Lloc i data desconeguts.
Autor: Francesc Català-Roca (COAC).
2. Bancals d'horts amb marges de pedra seca, Corbera de Llobregat (Baix Llobregat).
Autor: Gonzalo de Reparaz, ca. 1935 (ICGC).

3. Montgarri de Baix (Val d'Aran).
Autor: Carlos Estevan, ca. 1900 (CCVA).

4. Vinya i cabana, Nulles (Alt Camp).
Autor desconegut (Vinícola de Nulles).

no podrien ser de cap altra manera, ja que els factors naturals les farien ser com són. A més, la inalterabilitat d'aquests factors provocaria que els tipus arquitectònics locals fossin pràcticament invariables i no estiguessin subjectes ni a modes ni a canvis històrics.

Des del nostre punt de vista, però, es tracta d'un plantejament reduccionista que no permet observar ni comprendre l'arquitectura tradicional com un fenomen complex amb múltiples dimensions, tant materials com immaterials, tant tècniques com socials i culturals. Per això, aquesta aproximació a les construccions tradicionals condueix els investigadors a conclusions errònies. Per exemple, a l'hora d'examinar de quina manera l'arquitectura tradicional cobreix les necessitats humanes, la perspectiva determinista parteix d'un concepte de necessitat limitat als mínims materials per a la vida biològica i defineix com a superficial tot allò que va més enllà de la supervivència física de les persones. L'antropologia ha mostrat, però, que les necessitats materials són només una part de les necessitats que han de cobrir les persones com a membres d'una societat. I, encara més, que totes les necessitats, incloses les directament vinculades a l'entorn físic, com ara el confort climàtic, són construccions socials i culturals que varien històri-

cament i culturalment. D'aquesta manera, una explicació determinista de l'arquitectura no permet comprendre per què s'adopten unes formes i unes solucions constructives que poden semblar poc adaptatives però que, en canvi, responen a uns criteris socials i culturals significatius.

En un altre sentit, el determinisme ambiental considera l'ús de matèries primeres procedents de l'entorn immediat com un tret definitori de l'arquitectura tradicional derivat de la determinació del medi. Si bé és cert que els materials constructius utilitzats solen ser d'origen local, la seva elecció no és una conseqüència directa de la seva disponibilitat i la seva abundància, ni de la seva capacitat adaptativa. Així, en un territori trobem materials aptes per a la construcció que no són utilitzats, mentre que se n'empren uns altres que no són tan abundants o que cal portar de fora. L'ús d'uns materials concrets, com també les formes i les solucions constructives adoptades, no prové autònomament del medi, sinó que aquests materials són escollits i pensats per persones en el si d'unes relacions socioeconòmiques i d'una cultura. Per això, la decisió d'utilitzar-los es fa tant des d'un punt de vista tècnic i econòmic com des d'un punt de vista social, polític i cultural.

L'elecció dels materials constructius té a veure amb el tipus i la finalitat de l'edificació i amb el valor social i simbòlic dels materials. La seva disponibilitat i adequació tècnica també influeixen en la tria però, en cap cas, suposen una determinació.

1. Borda de pedra amb teulada de palla, Canejan (Val d'Aran).
Autor: Ferran Estrada, 1991 (FPFE).

2. Mas de tàpia, Bellpuig (Urgell).
Autor: Adriana Salvat, ca. 2010 (IPEC).

3. Reparació d'un marge de pedra seca, La Fatarella (Terra Alta).
Autor: Arxiu de la Fundació el Solà. 2008 (FES).

1

2

3

4

4. Ca n'Armengol, Sant Martí de Provençals, Barcelona. Autor desconegut, ca. 1900 (CEC).

Les matèries primeres que s'utilitzen en les obres i el pes que hi tenen les que provenen de l'entorn físic immediat varien segons el tipus i la finalitat de la construcció. No és el mateix aixecar una barraca de carboners per viure-hi durant una campanya de carboneig, una cabana de vinya per guardar les eines i dormir-hi ocasionalment, o una casa al poble que constitueix el centre de la vida familiar. En aquest darrer cas, l'etnografia i la història ens mostren com la tria d'uns materials es fa en funció de consideracions molt diverses: la qualitat tècnica i el cost dels materials, els gustos estètics, les idees sobre la família i la continuïtat de la casa com a institució i el paper simbòlic que té la casa edifici com a representació de la institució, les formes jurídiques d'apropiació i de transmissió del patrimoni immoble i la capacitat dels materials per simbolitzar valors i estatus. Així, aquells materials més valorats des de tots els punts de vista són emprats com a forma d'expressar l'estatus familiar. És el cas, per exemple, de la utilització de la pedra en les zones on les construccions són de tàpia o de la pedra treballada procedent de pedreres en els llocs on el material constructiu predominant són les pedres obtingudes de despedregar els camps. Així mateix, cal tenir en compte l'existència de normes escrites o consuetudinàries que re-

gulen l'emplaçament de les construccions, les seves formes i els materials amb què s'han de bastir. Aquestes normes, que tenen una tradició centenària a casa nostra, obliguen a seguir unes pautes constructives determinades que responen sobretot a factors socials, polítics i jurídics.

En definitiva, l'anàlisi antropològica de l'arquitectura tradicional ha de defugir els plantejaments que interpreten d'una manera mecànica les relacions entre l'entorn i les construccions. L'arquitectura s'adapta a l'entorn, però no està determinada per uns condicionants naturals o tècnics. Els factors naturals i la tecnologia són uns dels molts paràmetres que intervenen en l'arquitectura i limiten, o fan possible, construir unes formes i adoptar unes estructures que tenen a veure amb la societat i la cultura.

L'arquitectura tradicional com a construcció

L'anàlisi dels aspectes formals i tècnics constitueix un dels temes clàssics dels estudis sobre l'arquitectura tradicional. Els treballs solen ser molt minuciosos i rigorosos quant a la descripció de les formes, de les diferents solucions arquitectòniques i dels materials i les tècniques constructives. També documenten amb gran detall la riquesa terminològica associada a aquest tipus de construccions i suposen un esforç considerable de classificació i d'elaboració de tipologies basades en els aspectes constructius. Per contra, acostumen a aportar menys dades sobre com s'organitza el procés de construcció i les relacions socials que s'articulen al seu voltant. Tampoc no abunda la informació sobre els aspectes socials i culturals dels artesans que intervenen en la construcció i en la fabricació dels materials constructius. Igualment, les explicacions sobre qui utilitza aquests espais i com ho fa també solen ser escasses.

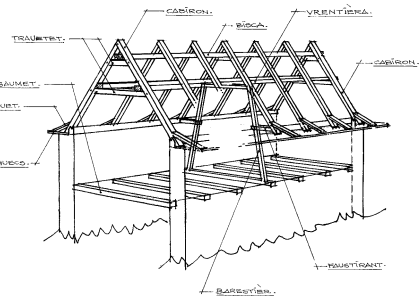
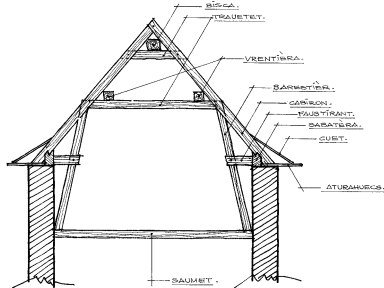

Les normes escrites i consuetudinàries que regulen l'emplaçament de les construccions, les formes i els materials constructius tenen una tradició centenària a Catalunya.

*Ordinacions de les consuetuds de la ciutat de Barcelona sobre les servituts de les cases de honors, vulgarment dites d'en Sanctacilia, 1709.
Autor: Biblioteca de Catalunya.*

1. Charpanta d'una borda aranesa
(Roigé, Estrada i Beltran, 1997:161).

2. Can Bassa, Palou (Vallès Oriental).
Autor: família Cuyàs, ca. 1960 (ICGC).

1

Molts estudis sobre l'arquitectura tradicional documenten de manera minuciosa les formes, les solucions arquitectòniques, els materials, les tècniques constructives i la terminologia, i elaboren tipologies detallades d'aquest tipus de construccions.

L'arquitectura és un producte de l'activitat humana i per això suposa uns processos de treball organitzats i unes relacions específiques entre les persones, els col·lectius professionals i les institucions que hi estan implicades: des de qui encarrega l'obra fins a qui l'executa, passant per qui la dissenya, qui l'autoritza i qui fabrica, o obté, els materials constructius. Per això és fonamental conèixer qui són els agents socials implicats en la construcció, com organitzen el treball i quines relacions socials mantenen. També cal interrogar-se sobre les formes de propietat i d'accés a l'espai on es vol construir i a les matèries primeres necessàries per fer-ho. Igualment, és important conèixer com s'adquireixen i es transmeten les eines, els coneixements tècnics i els models arquitectònics locals, com s'accedeix a l'ofici i com s'organitzen els artesans que s'hi dediquen. Finalment, cal explorar els símbols i els valors associats a l'espai físic on es construeix i als

materials utilitzats. Sense tenir en compte aquesta dimensió social i cultural del procés constructiu no és possible entendre el perquè de les formes i les solucions constructives.

Un dels temes de debat entre els investigadors és l'autoria de l'arquitectura tradicional: qui dissenya i edifica aquest tipus de construccions. En aquest sentit, en molts treballs predomina la idea que es tracta d'una arquitectura construïda pels mateixos usuaris, i es considera aquest fet com un dels principals trets que la defineixen. A diferència de l'arquitectura acadèmica o d'autor, en què les idees i els gustos individuals de l'arquitecte i les solucions constructives acadèmiques distingeixen l'obra, es considera que l'arquitectura tradicional no té un autor identificable, és una arquitectura anònima, sense arquitectes, construïda pels habitants d'un territori a partir d'uns models comparats, creats de manera col·lectiva a través de les generacions.

Forn de calç, Tarrés (Garrigues).
Autor: Ramon M. Arbós, 2001 (IPEC).

L'arquitectura té una dimensió social que inclou els rols de les persones implicades tant en la fabricació dels materials constructius com en la construcció dels edificis, l'organització del treball i les formes d'accés als coneixements, a les eines i a les instal·lacions.

L'arquitectura tradicional no és anònima, malgrat que sovint no hi ha constància oral o escrita de qui n'han estat els constructors. Es tracta de persones concretes que, si bé comparteixen una cultura i uns models constructius, també tenen uns coneixements i uns gustos personals que es reflecteixen en la qualitat, les formes i la decoració.

Margeners reparant un marge de pedra seca d'una vinya, Torroja del Priorat (Priorat).
Autor: Rafel López-Monné, 2004 (FPRLM)

1. Fabricació de totxos i teules,
Xerallo (Pallars Jussà).
Autor: Claudi Gómez, 1942
(IEI. Fons Gómez Grau).

2. Arrencant pedra a la
pedrera de Meià,
Vilanova de Meià (Noguera).
Autor: Lluís Maria Vidal,
ca. 1900 (CEC).

Però la idea d'autoconstrucció, d'arquitectura anònima és un mite, més que no pas una realitat. D'una banda, l'arquitectura tradicional és una arquitectura pensada i executada per persones concretes. Malgrat que la majoria de cops no quedi constància, oral o escrita, de qui són els constructors de cada edifici, no és una activitat sorgida d'una manera espontània no se sap d'on. Els constructors són persones concretes que, si bé es troben immerses en una cultura i participen dels models constructius compartits, també tenen uns coneixements determinats, uns gustos i unes idees pròpies de com són i han de ser les coses. En aquest sentit, les construccions d'un mateix lloc no són sempre iguals, sinó que presenten diferències estètiques en les solucions arquitectòniques i també en la qualitat de l'obra segons qui les ha construït.

D'altra banda, si bé és cert que els processos constructius són artesanals i acostumen a estar poc estandarditzats i s'adapten a les necessitats particulars dels usuaris i al context on s'aixequen els elements construïts, la idea de l'autoconstrucció també és errònia. Primer perquè moltes tasques exigeixen uns coneixements tècnics que no té el conjunt de la població i que són fruit de processos d'aprenentatge llargs. A més, les instal·lacions per a la fabricació d'alguns materials constructius –bòbiles, forns, serradores, fargues– tampoc són a l'abast de tothom. Per això, els responsables de bastir els edificis i de fabricar els materials constructius solen ser artesans especialistes, tot i que sovint poden compaginar aquesta activitat amb altres feines, com ara la pagesia: mestres de cases, paletes, margeners, tapiadors, guixaires, calciners, fusters, picapedrers, teulers, rajolers, canyissaires, ferrers, etc.

L'accés a les matèries primeres, als coneixements tècnics i a les instal·lacions per a la fabricació dels materials constructius fa que la seva elaboració acostumi anar a càrrec d'artesans especialistes.

Època de T. Arderiu, fuster de Bellvís, J. Vilaginès, mestre de cases de Bellvís, i A. Huguet, mestre de cases de Sidamon en favor de la Sra. M. Narcisa Desvalls i de Sarriera, marquesa d'Alfarràs, pels comptes de les feines de tancar un hort i una era al poble del Poal (Pla d'Urgell), 15/03/1829. Notari Ermengol Sala, de Balaguer (ACBal).

Es tracta de persones formades en les tradicions artesanals i constructives locals que les continuen, les adapten i les milloren a partir de la pròpia experiència, dels suggeriments dels usuaris i del contacte amb altres constructors.

A més, com ja hem assenyalat abans, l'arquitectura és una realitat regulada per les institucions locals des de fa centenars d'anys. En aquest sentit, són conegudes les normes consuetudinàries o escrites, com ara les *Ordinacions d'en Sanctacília* o les ordenances o capítols de vila de l'època moderna, que regulen els materials, les formes i els emplaçaments de les construccions. Igualment, els contractes notarials per bastir una casa ens mostren l'existència d'artesans especialitzats en les diferents tasques de construcció i fixen les característiques que tindrà l'edifici, els materials que s'hauran d'utilitzar, els preus i els terminis de construcció. De la mateixa manera, els contractes entre un artesà i els pares d'un aprenent fan evident la institucionalització dels oficis, dels coneixements i dels processos d'aprenentatge.

En segon lloc, la idea d'autoconstrucció també és errònia perquè generalitza una pràctica que correspon a uns tipus concrets d'elements arquitectònics. És cert que els usuaris poden participar en la construcció, i habitualment ho fan. Ara bé, el grau d'implicació

Els contractes notarials detallen els artesans que participaven en la construcció, les feines que feien, els materials que empraven i el preu de la feina i dels materials. També hi consten les característiques dels edificis i els terminis de construcció.

1857

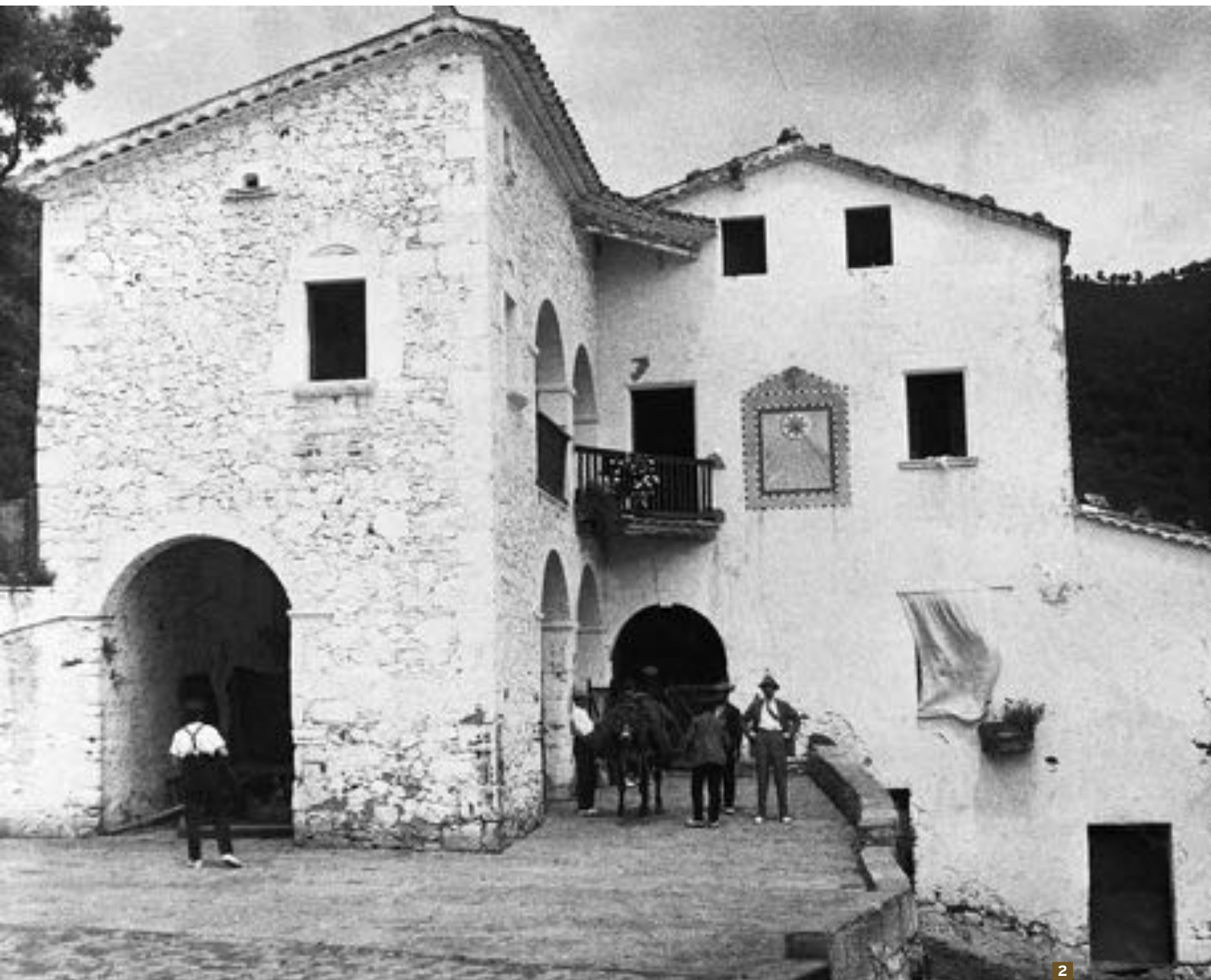
és molt variable i depèn de la complexitat de l'obra, així com del moment del procés constructiu, i pot anar des del disseny i l'autoconstrucció, en els casos més senzills, fins a la participació com a mà d'obra auxiliar en moments puntuals, en els casos més complexos. També cal tenir en compte que no tothom participa de la mateixa manera, en aquest aspecte trobem diferències significatives segons l'edat, el sexe, la classe social, el rol dins del grup familiar i les habilitats personals.

La participació dels usuaris en la construcció és molt variable i depèn de l'ús i la complexitat dels edificis i de l'estatus de les persones.

Les construccions més senzilles eren realitzades pels mateixos usuaris, però en les més complexes la seva participació era més puntual, com a mà d'obra auxiliar.

La construcció en arquitectura tradicional no es pot analitzar com un procés que acaba amb una obra tancada. Si bé les característiques físiques dels elements construïts afavoreixen percebre l'arquitectura com una realitat acabada i immutable, l'estructura i les formes de les construccions tradicionals són dinàmiques i van canviant per adaptar-se a les noves necessitats dels seus usuaris i a les transformacions generals de la societat. L'anàlisi de la distribució dels espais i dels aspectes constructius mostra l'evolució dels edificis amb remodelacions, canvis d'usos, ampliacions d'espais, divisions fruit de canvis demogràfics en la família i de processos hereditaris. De vegades, les construccions no s'acaben perquè no es tenen prou diners o per fer possible incorporar-hi nous elements a mesura que siguin necessaris. Des d'una perspectiva temporal curta, les construccions es van adaptant a unes necessitats i a uns usos variables fruit de canvis en la producció o en la família. Des d'una perspectiva temporal més llarga, els models arquitectònics canvien per fer front a les transformacions del context ecològic, socioeconòmic i cultural general.

1. Barraca, Delta de l'Ebre (Montsià).
Autor: Josep Salvany, 1921 (BNC-FS).

2. Can Valls, Figaró (Vallès Oriental).
Autor: Antoni Gallardo, 1931 (CEC).

Els edificis i els espais canvien d'usos, de formes i de dimensions per adaptar-se a les necessitats dels usuaris en cada moment, a la dinàmica familiar, a les transformacions en la producció i als canvis generals de la societat.

Evolució de la masia de Can Mateu a Vilanova de Sau (Osona) des de 1929, passant de casa de pagès a casa de colònies.

1. Autor: Jaume Biosca, 1929 (CEC).
2. Autor: Antoni Maymó, ca. 1960 (CEC).
3. Autor: família Cuyàs, ca. 1970 (ICGC).
4. Autora: Anna Romeu Ripoll, 2004 (FCE)

4

Una altra qüestió que cal contemplar quan examinem la dimensió material de l'arquitectura és que els elements arquitectònics no estan aïllats ni són independents els uns dels altres. Formen part d'un conjunt articulat amb altres construccions i espais que cal examinar d'una manera integrada: les cases, els carrers, el poble, els camps de conreu, els camins, els elements construïts dispersos pel territori. És en aquest conjunt on hem de buscar la lògica de cadascuna de les parts d'aquest conglomerat arquitectònic. Per exemple, només podrem entendre les formes i els usos de cadascuna de les construccions que constitueixen una masoveria si tenim en compte el conjunt d'edificis del mas (masia, coberts, corrals, camins, cabanes), però també cal examinar les relacions de la masoveria amb els altres masos del veïnat, amb el mas del propietari i amb el poble.

Els elements arquitectònics no estan aïllats: els diversos edificis d'una masia, les cases d'un carrer i d'un poble, els camins, les cabanes i els elements construïts dispersos pel territori configuren grups articulats que cal observar de manera conjunta.

*1. Plaça del Mercadal, Alforja (Baix Camp).
Autor: Jordi Contijoch, 1993 (Calaix).*

*2. Bassa i edificis del Bellver,
Tagamanent (Vallès Oriental).
Autor: Salvador Llobet, ca. 1940 (AG-FSLL).*

*3. Cadaqués (Alt Empordà).
Autor: Antoni Bartomeus, ca. 1907 (CEC).*

Funcions i usos de l'arquitectura tradicional

Hem dit que l'estudi de l'arquitectura tradicional ha d'anar més enllà de les formes i les estructures, dels materials o de les tècniques constructives que constitueixen la seva part visible. En aquest sentit, els aspectes més rellevants de l'espai construït són les seves funcions i els seus usos, la manera com es pensa, s'organitza i s'utilitza i les relacions socials que es teixeixen al voltant d'aquests usos.

Les construccions són espais viscuts i utilitzats com a eina per al treball, com a marc per a la vida domèstica o com a lloc per a la sociabilitat.

La manera com cada persona es relaciona amb aquests espais construïts depèn de l'activitat, el gènere, l'edat i la posició socioeconòmica.

1. Puntaires a la porta de casa,
Arenys de Munt (Maresme).
Autor: família Cuyàs, 1955 (ICGC).

2. Esmorzar dels capellans de les Valls d'Àneu, amb l'amo de la casa Morelló, per Sant Vicenç, Esterrí d'Àneu (Pallars Sobirà). Autor: Carlos Estevan, ca. 1900 (CCVA).

3. Batuda a l'era de casa Felip de Gavàs (Pallars Sobirà). Autor desconegut, ca. 1980 (CCVA).

4. Triant ovelles a la plaça, Son (Pallars Sobirà). Autor: Joan Tous, 1962 (CCVA).

La finalitat de l'arquitectura és cobrir necessitats. Els elements construïts són objectes arquitectònics, però sobretot són espais utilitzats i viscuts per les persones. Aquests espais construïts s'usen com a eina per al treball, com a espai per a la vida domèstica o com a lloc per a la sociabilitat. No es tracta, però, d'unes funcions i uns usos en abstracte, definits d'una manera mecànica, homogènia i despersonalitzada. Són les persones concretes, situades dins d'una xarxa de relacions i participants d'una cultura, les qui defineixen les funcions dels elements construïts i n'organitzen els usos. Per això, els espais construïts no són percebuts ni valorats tots de la mateixa manera i són utilitzats de formes diferents pels homes en comparació de com els fan servir les dones; pels adults, dels infants; pels propietaris, dels arrendataris; pels membres de la família, dels assalariats que els comparteixen.

Ara bé, de la mateixa manera que cal defugir les explicacions deterministes ambientals de l'arquitectura tradicional, cal evitar l'anàlisi de les formes i les solucions arquitectòniques com una determinació de les funcions a què es dedicaran les construccions.

2

Excepte en el cas de les construccions especialitzades, l'ús a què es dedica un espai no determina la seva forma. Una mateixa funció, com ara cuinar o dormir, es pot cobrir en espais diferents i organitzats de manera diferent.

1. Cambra amb dues alcoves i dos llits, casa Pere de Sta. Coloma d'Erdo (Pallars Jussà).
Autor: Claudi Gómez, 1942 (IEI. Fons Gómez Grau).

2. Can Serra del Puig, Argentona (Maresme).
Autor: Josep de Cabanyes, 1932 (CEC).

3. Cuina exterior, la Cava (Baix Ebre).
Autor: Francesc Blasí, 1930 (CEC).

4. Cuina de Can Palau, la Garriga (Vallès Oriental).
Autor: Narcís Ricart, ca. 1930 (CEC).

3

4

Els espais construïts es creen per a unes finalitats que són definides socialment i culturalment i s'utilitzen en un context històric concret. Aquest context suposa unes maneres particulars de relacionar-se amb l'entorn, d'organitzar l'accés als recursos i als elements construïts, de treballar, de viure i d'entendre el món. Totes aquestes maneres concretes són les que contribueixen a conformar l'arquitectura.

Una mateixa funció es pot cobrir en espais creats i organitzats de maneres molt diverses. Per exemple, en les cases pirinenques construïdes fins a mitjan segle xx, la necessitat d'un lloc per dormir s'ha satisfet amb formes diferents de distribuir i d'utilitzar el seu interior. Algunes cases només tenen un únic espai interior que és utilitzat per a múltiples activitats: cuinar, menjar, fer vida familiar, rebre visites, guardar petites eines agrícoles, i també, dormir. Altres cases, per contra, presenten una especialització de l'espai i els dormitoris estan separats dels espais comuns i dels espais utilitzats per cuinar. En aquestes cases, però, la distribució de les cambres no és sempre igual: n'hi ha que tenen les habitacions connectades les unes amb les altres, de manera que per accedir a un dormitori cal passar abans per l'interior d'un altre; en unes altres tots els dormitoris obren portes a una sala comuna o a un passadís, de manera que l'accés a cada cambra és independent. Però l'ús dels dormitoris també és divers. En ocasions la funció de dormitori és l'única de la cambra, mentre que en altres casos al costat dels llits trobem caixes per guardar productes agrícoles. Igualment, alguns dormitoris són ocupats per una parella o per una persona sola, mentre que d'altres inclouen dos o més llits on dormen persones de diferents generacions i edats. Fins i tot, un mateix llit pot ser compartit per germans, avis i néts, criades i filles de la casa, etc. Aquesta varietat de solucions per cobrir la necessitat d'un espai per descansar ens parla d'estatus econòmics diversos i de concepcions culturals també diverses sobre la intimitat, el confort, la higiene i la brutícia, la família i les relacions personals.

Un dels trets característics de l'arquitectura tradicional és la multifuncionalitat de molts dels seus espais i la facilitat per adaptar-los a les necessitats diverses i canviants dels seus usuaris. Algunes construccions tradicionals tenen una única funció. És el cas, sobretot, de les construccions destinades a alguna activitat productiva que requereix una tecnologia especialitzada, com per exemple els cups i els cellers, els molins, les serradores o els forns. La majoria, però, són usades per a funcions diverses. El grau d'especialització dels espais no depèn de les dimensions de les construccions, sinó de les idees sobre les maneres d'habitar de les persones que els utilitzen, de la necessitat cultural d'aïllar algunes activitats i de les possibilitats econòmiques de fer-ho.

L'especialització dels espais depèn de les idees sobre les formes d'habitar o de produir, de la necessitat tècnica i cultural d'aïllar determinades activitats i de les possibilitats econòmiques de construir espais específics. Mentre que la cuina és l'espai més polivalent de les cases, les construccions per a activitats productives, com ara els molins o els cellers, són les més especialitzades.

1. Cuina Can Rosanes, la Garriga (Vallès Oriental).
Autor: Josep Maria Armengol, 1905 (CEC).

2. Mola i serradora de Montgarri (Val d'Aran).
Autor: Carlos Estevan, ca. 1900 (CCVA).

3. Salines de Gerri de la Sal (Pallars Sobirà).
Autor: Mulà, 1954 (CCVA).

Un mateix espai, edifici o construcció poden ser utilitzats amb finalitats diferents d'una manera simultània, al llarg del dia o de l'any. Els usos i l'estructura dels espais també canvien a mesura que ho fa la família que els utilitza o es produeixen transformacions en el conjunt de la societat. Per exemple, els canvis en les activitats productives d'una família provoquen que uns espais perdin les seves funcions lligades a les antigues formes de treball i calgui adaptar-los a unes de noves. Són prou conegudes, en aquest sentit, les modificacions formals de les cases de pagès relacionades amb la mecanització de les tasques agrícoles i la desaparició dels animals de treball, que van suposar la transformació dels estables en garatges per guardar el tractor i la construcció de coberts i magatzems per a tot l'utilitatge.

Les construccions especialitzades en un tipus d'activitat econòmica, les seves formes i la seva articulació amb altres edificis dedicats a usos domèstics són un testimoni de la importància d'unes activitats productives en un moment històric concret. També ens ofereixen informació sobre l'estatus socioeconòmic de la família o de les persones que van encarregar-ne la construcció, ja que la presència d'elements arquitectònics especialitzats està lligada a una major capacitat econòmica del grup domèstic. Igualment, reflecteixen les maneres d'organitzar la producció i les relacions socials. És el cas, per exemple, de la construcció d'espais productius d'ús col·lectiu, com ara cellers, molins, bordes i corrals, lligats a maneres cooperatives d'organitzar el treball i la producció.

La mecanització de l'agricultura, amb la desaparició dels animals de treball i l'arribada dels tractors, va provocar canvis en els usos i l'adaptació dels espais a les noves necessitats.

Pallissa utilitzada per guardar el tractor i la maquinària agrícola, el Prat, l'Esquirol (Osona). Autor: família Cuyàs, ca. 1970 (ICGC)

Les construccions dedicades a la producció mostren la importància d'unes activitats econòmiques determinades en moments concrets. També reflecteixen les formes d'organitzar la producció i les relacions socials. L'aprofitament de les pastures comunals d'alta muntanya comporta l'existència de construccions comunitàries com ara les cabanes, les cledes, els triadors, etc.

*Cabana del Clot de la Fou
al Pla de l'Anyella, Toses (Ripollès).
Autor: Salvador Vilarrasa, 1923 (ACR).*

L'arquitectura tradicional i les relacions socials

Com ja hem assenyalat, l'estructura de les construccions i les maneres d'utilitzar-les depenen de les relacions socials i de la cultura. Per això, l'anàlisi de la distribució dels espais i dels seus usos permet comprendre l'arquitectura com la materialització de la societat i la cultura. Tanmateix, alhora que constitueixen una cristallització de les relacions socials i les maneres d'entendre el món, l'estructura dels espais construïts i els seus usos també esdevenen un mecanisme per recordar-les i transmetre-les a les generacions següents, ja que el seu ús està jerarquitzat i normativitzat.

L'organització de l'interior de les cases i les diferències en els usos de l'espai mostren l'estructura del grup familiar segons l'edat, el gènere, la generació, l'ordre de naixement i el parentiu. No tots els espais són percebuts i valorats de la mateixa manera. Les diferents estances d'una casa i els diversos llocs d'un mateix espai estan ordenats jeràrquicament segons la valoració social de les funcions a què es destinen, que depenen del rol i l'estatus que tenen les persones que les desenvolupen i que ocupen aquests espais.

**Les diferents parts d'una casa
tenen una valoració diferent
segons els usos a què es
destinen i l'estatus de les
persones que els ocupen.
La distribució dels membres
d'una família a la casa mostra la
jerarquia domèstica.
El despatx, que trobem
en algunes cases benestants,
és un espai reservat a l'amo.**

*Can Parera, Castellolí (Anoia).
Autor: Francesc Català-Roca,
1963 (Calaix).*

La distribució dels membres de la casa al voltant de la taula familiar o bé a la vora del foc fa visible la jerarquia domèstica, com també ho fa, per exemple, la manera com s'ocupen els dormitoris de la casa. Al Pla d'Urgell, fins a la primera meitat del segle xx, les diferències entre els membres de la família es manifestaven en la manera que s'adjudicaven els dormitoris d'acord amb la posició que ocupaven dins de la jerarquia interna les persones que hi dormien: en funció del gènere, l'edat i la generació i, dins del grup de germans, segons l'ordre de naixement. El cap de casa i la mestressa, que eren la parella de més edat i els propietaris de la casa, ocupaven l'habitació principal; l'hereu i la seva muller, que succeirien als propietaris a la seva mort, dormien en una segona cambra amb els infants petits; les filles solteres d'ambdues parelles podien compartir una tercera habitació, i per acabar, els fills solters, que dormien a la paller al costat dels animals, on també dormien els mossos de la casa. La jerarquia dels espais que trobem a l'interior de la casa també apareix a la resta d'espais construïts, que també estan situats en una escala valorativa segons les funcions a què es dediquen i les persones que els utilitzen.

En un altre sentit, la integració de les cases i les altres construccions dins dels pobles, carrers, veïnats, partides agrícoles i altres divisions del territori, i la relació que s'estableix entre tots aquests elements i entre les persones que els utilitzen, també mostren formes específiques d'organitzar les relacions en la comunitat. Aquestes relacions també sorgeixen a l'entorn de la construcció o la reparació dels edificis a través dels sistemes de cooperació i d'ajuda mútua.

L'articulació de les cases als carrers i als pobles també mostra formes específiques d'organitzar les relacions en la comunitat.

*Carrer del Carme, Tàrraga (Urgell).
Autor: família Cuyàs,
ca. mitjans segle xx (ICGC).*

Les idees sobre la intimitat, sobre les relacions entre la família i l'exterior, estan inscrites en la distribució i en els usos dels espais.

Les formes de distribuir i d'utilitzar els espais també mostren les idees d'una societat sobre la vida domèstica i les maneres d'habitar: la intimitat, el confort, la brutícia i la netedat, la seguretat cara a l'exterior. Així, les cases amb espais diferenciats per dormir, menjar, cuinar, guardar eines, animals i productes responen a unes formes d'entendre la vida domèstica, el treball i la higiene diferents d'aquelles en què cuinar, menjar i dormir es fa al mateix lloc, o els habitatges en què les persones i els animals comparteixen els mateixos espais gairebé sense separació. De la mateixa manera, l'existència d'espais oberts i neutres, com ara l'entrada de la casa, on tothom pot accedir sempre, d'àmbits com la cuina, on un estrany només pot entrar-hi quan és convidat a fer-ho, i de dormitoris, on només poden accedir-hi els membres de la família, és l'expressió d'unes idees sobre la intimitat i sobre les relacions entre la família i l'exterior diferents de les d'aquelles cases on des del carrer s'accedeix directament a un espai multifuncional sense zones intermèdies. En aquest sentit, els canvis en la distribució i els usos dels espais de les cases són una evidència de les transformacions en les relacions familiars i en les idees i les maneres d'habitar.

*Remenant les xarxes al carrer,
les Cases d'Alcanar (Montsià).
Autor: Joan Nonell, ca. 1935 (CEC).*

La dimensió simbòlica

La dimensió simbòlica és un altre vessant de l'arquitectura tradicional. Els tipus, les formes i les dimensions dels edificis, els materials utilitzats en la construcció, els elements decoratius, la distribució i els usos dels espais, i els objectes i altres elements que decoren l'interior ens parlen de l'estatus social, de les maneres d'entendre el món i dels gustos estètics de les persones que han construït i que posseeixen les edificacions.

Les formes i les dimensions de l'edifici, els materials emprats en la construcció, la distribució i l'especialització de l'espai, i la decoració i els objectes, ens parlen de l'estatus social i de les maneres d'entendre el món dels habitants d'una casa.

1. Cortal Gran, Sant Pere Pescador (Alt Empordà).

Autora: Núria Roca, 2010 (EFCE).

2. Sanefa de la façana d'una casa, Arres de Jos (Val d'Aran).

Autor: Ferran Estrada, 1991 (FPFE).

La casa edifici simbolitza la família que hi viu i l'exposa als ulls de la comunitat. Les característiques arquitectòniques, la decoració de les façanes i la distribució i la decoració dels espais interiors parlen del seu estatus socioeconòmic i del seu poder. Així, per exemple, a la Val d'Aran, les cases de famílies amb una posició socioeconòmica més elevada solen situar els seus edificis (habitatge i bordes) al voltant d'un pati tancat, que té finalitats pràctiques i, així mateix, crea un conjunt, l'*auviatge*, que simbolitza la casa-institució com a unitat en contraposició amb el poble. En canvi, les cases amb una posició econòmica més modesta acostumen a tenir els seus edificis dispersos, no estan construïdes a l'entorn d'un pati i no simbolitzen, de la mateixa manera, la casa com a unitat. D'altra banda, les dimensions de la casa-habitatge, el nombre i les mides de les bordes, i la presència d'elements decoratius a les façanes són també una expressió de l'estatus social i econòmic de la família. En aquest sentit, les façanes esdevenen un element constructiu fonamental i constitueixen la carta de presentació de la casa-institució a la resta de les persones.

La façana d'una casa constitueix la carta de presentació de la família que hi habita a la resta de la comunitat.

Masia amb un rellotge de sol a la façana, Montmeló (Vallès Oriental). Autor desconegut, ca. 1913 (CEC).

Les construccions també expressen les categories culturals d'una societat, les formes d'entendre el món i les creences. Les idees sobre la continuïtat de la família, les categories de gènere, les idees sobre el bé i el mal, la salut i la malaltia, la netedat i la brutícia, la bellesa i la lletjor, el que és sagrat i el que és profà, el públic i el privat, els humans i els animals, apareixen reflectides en les construccions. Algunes d'aquestes idees i d'aquests valors es manifesten a través d'elements simbòlics específics que formen part de la decoració dels edificis: elements religiosos, com ara creus, urnes amb sants i altres elements protectors, a les façanes, portes i teulades; els noms i les dates, gravades a la llinda d'una porta; els colors utilitzats per pintar una façana o una cambra. A la Val d'Aran, per exemple, la decoració de les façanes de les cases, en especial de la principal, contrasta amb els murs de pedra sense decorar de les bordes i crea una distinció simbòlica entre l'espai per a les persones i l'espai per als animals. Altres idees apareixen lligades als rituals que se celebren durant la construcció de la casa, als rituals religiosos del cicle anual, com ara el salpàs, o del cicle de vida, com ara la sortida de la casa del difunt en l'enterrament. Finalment, altres símbols i significats associats a la distribució i els usos dels espais i dels objectes domèstics es posen de manifest en els noms que reben aquests espais i objectes i en les accions quotidianes dels habitants de la casa i de les persones que s'hi relacionen.

La dimensió simbòlica de l'arquitectura es manifesta en la presència de símbols religiosos, i altres elements protectors, a la façana, la teulada, les portes i les finestres, i també en els rituals relacionats amb la construcció i la protecció de la casa.

1. Imatge de sant Antoni a la façana de casa Esperança de Bausen (Val d'Aran).
Autor: Ferran Estrada, 1990 (FPFE).

2. Benedicció de la casa per Pasqua (Ripollès).
Autor: Joaquim Maynou, 1923 (ACR).

3. Menjador de casa Sallent
amb una capelleta a la paret.
Santa Coloma d'Erdo
(Pallars Jussà).
Autor: Claudi Gómez,
1942 (IEI. Fons Gómez Grau).

La dimensió simbòlica de les construccions tradicionals també es manifesta per al conjunt d'un territori i esdevé un símbol bàsic de la identitat local. L'arquitectura és un element visible que posa de manifest les particularitats de cada població i permet ressaltar-ne les diferències o les similituds. Les persones perceben les característiques de les construccions tradicionals d'una població, d'una vall o d'una comarca, com a diferents de les de les poblacions o les comarques veïnes. L'arquitectura també construeix el paisatge i, per tant, contribueix a crear una imatge específica de la localitat o la comarca. És el cas, per exemple, de les construccions agrícoles de pedra seca, que han esdevingut un dels elements característics de l'anomenat paisatge de la pedra seca, que és considerat un element que identifica algunes comarques, com ara el Priorat o les Garrigues. Per tot això, les diferències constructives poden representar totes les altres diferències i especificitats locals percebudes i esdevenir, així, un símbol de la identitat local.

La capacitat que té l'arquitectura tradicional de simbolitzar la identitat local apareix d'una manera molt clara en relació amb la seva valoració com a patrimoni, tant en les construccions noves com en les rehabilitacions de les construccions antigues. D'una banda, les accions destinades a conservar i difondre el patrimoni arquitectònic ressalten la idea que aquest tipus d'arquitectura és el resultat d'unes formes de vida locals arrelades al territori i, per tant, constitueix una síntesi de la societat i la cultura d'un moment passat en què es troba l'autenticitat i la singularitat de la cultura local. De l'altra, la patrimonialització ha contribuït a crear uns estereotips de l'arquitectura local a partir d'aquells trets que són percebuts com a més representatius i autèntics dels models tradicionals, que són aplicats a les noves construccions i a les rehabilitacions com a símbols del seu arrelament al territori. Es tracta de construccions tant per a la població local com per a segones residències amb què els seus propietaris volen significar la seva vinculació local i la seva autenticitat. Un dels casos més evidents és el de les anomenades «cases araneses», en què les teulades de pissarra i els usos de la pedra vista i la fusta com a element de decoració de les façanes han esdevingut un símbol de lligam amb la muntanya, la natura i l'Aran en particular.

La patrimonialització de l'arquitectura tradicional ha contribuït a crear estereotips que destaquen els trets que es consideren més autèntics i representatius de la identitat local. Aquests estereotips s'apliquen tant a la rehabilitació de les construccions tradicionals com als nous edificis.

El repicat de l'arrebossat de les façanes i les construccions de les cases «típiques» són dos exemples d'aquests estereotips urbans.

Casa Felip abans i després de la reforma, Gavàs (Pallars Sobirà).

Autor desconegut, ca. 1990 (CCVA).

I ara què en fem, de l'arquitectura tradicional?

El canvi en els sistemes de producció i l'abandonament de l'activitat agrícola i ramadera ha provocat que moltes construccions tradicionals hagin estat abandonades i s'hagin enrunat i desaparegut.

Bordius, Canejan (Val d'Aran).

1. Autor: Juli Soler, 1907 (CEC).

2. Autors: Elisenda Managuerra i Jordi Feliu, 2011 (FPMF).

Les transformacions socioeconòmiques, culturals i tecnològiques ocorregudes al llarg del segle XX han provocat un canvi en l'arquitectura tradicional, tant en les formes com en els usos i els significats. La metamorfosi de la societat preindustrial en industrial i després en postindustrial ha comportat la transformació dels sistemes productius, de les relacions socials i de les formes de vida que configuraven les formes, els usos i els significats de les construccions tradicionals. En aquest nou context, els models arquitectònics i els sistemes constructius tradicionals ja no són el referent per bastir nous edificis, que són construïts a partir dels models sorgits de l'àmbit acadèmic i amb solucions constructives globals. Igualment, els canvis en les normes urbanístiques i constructives fan més difícil construir utilitzant els materials i seguint les tècniques de l'arquitectura tradicional, que han quedat fora de les normatives.

Els elements arquitectònics tradicionals que es mantenen són els que han adaptat les seves formes i els seus usos a la nova realitat. És el que succeeix amb les cases i els edificis que han pogut convertir-se en habitatges o en espais per a l'activitat turística. En molts altres casos, però, les construccions han caigut en desús i s'han abandonat o destruït, com succeeix amb moltes de les construccions lligades a la producció primària. La desaparició de les activitats productives per a les quals es van crear, l'envelliment de la població, el despoblament i l'abandó dels espais més allunyats i de difícil accés han contribuït a la seva desaparició. Igualment, la mecanització de l'agricultura, que ha suposat l'eliminació dels bancals per poder treballar les terres amb tractors, la transformació de les terres de secà en regadiu i els processos de concentració parcel·lària han causat la desaparició de bona part de les estructures construïdes i una transformació radical del paisatge.

Paral·lelament a l'abandó de les tradicions constructives locals, la pèrdua de funcionalitat dels elements arquitectònics i la desaparició d'aquests, s'ha produït un interès creixent per l'arquitectura tradicional tant per part d'estudiosos com per part de la societat en general. En molts casos, els elements constructius ja no són percebuts i utilitzats com a eines o com a llocs de vida, sinó que són valorats com a patrimoni, com a supervivències d'una societat que ja ha desaparegut. Aquest nou reconeixement del valor de l'arquitectura tradicional i la seva conversió en patrimoni van en paral·lel a l'assignació de nous usos i nous significats a aquests elements construïts i als paisatges.

Davant d'aquesta situació, la pregunta que sorgeix és: què cal fer amb l'arquitectura tradicional? L'intent de respondre a aquesta qüestió posa damunt la taula dos tipus de problemes amb solucions aparentment oposades. D'una banda, hi ha els problemes relacionats amb la continuïtat de l'arquitectura tradicional com una arquitectura viva i viscuda pels seus habitants. D'una altra, els problemes lligats a la seva valoració, conservació i difusió com a patrimoni. No pretenem aquí donar solucions a aquests problemes, que són d'una gran complexitat. Únicament volem plantejar algunes qüestions sobre les quals reflexionar a l'hora de buscar alternatives, que permetin mantenir l'arquitectura tradicional com una realitat viva i que alhora facin possible conèixer-la, valorar-la i protegir-la.

L'arquitectura, com molts altres aspectes materials i immaterials de les formes de vida tradicional, ha experimentat un procés de valoració com a patrimoni que ha suposat un canvi d'usos i de significat.

*Festa de la sega a Deltebre (Baix Ebre).
Autor: Mariano Cebolla,
2008 (FPMC).*

En primer lloc, hi ha el problema de determinar quin és el grau d'intervenció acceptable en els edificis i les construccions tradicionals per adaptar-los a les necessitats dels seus usuaris actuals. L'arquitectura tradicional es caracteritza per ser dinàmica, flexible i adaptar-se a les necessitats canviant dels seus usuaris. Així doncs, els canvis esdevenen un valor més, un component intrínsec d'aquest tipus d'arquitectura. En aquest sentit, transformar les formes i els usos de les cases entraria dins de la lògica de l'arquitectura tradicional. Aquesta lògica, però, entra en contradicció amb els plantejaments que defensen alguns dels seus estudiosos i defensors, que busquen mantenir els edificis tal com estan o bé retornar-los a un estadi considerat més autèntic o representatiu del moment en què es van aixecar. Aquests plantejaments, però, corresponen a una visió estàtica de l'arquitectura tradicional, com si es tractés d'un monument o d'unes restes arqueològiques, com una realitat acabada i immutable, i no com una realitat viva i viscuda.

Però, aleshores, quins usos i quines intervencions són acceptables? ¿Com es poden fer compatibles uns usos i unes formes d'habitar del segle XXI, que exigiran intervencions tècniques i transformacions dels espais construïts per fer-los possibles, amb la conservació d'unes estructures i unes formes que reflecteixen una societat i unes maneres de viure del passat? Adaptar les construccions tradicionals a les necessitats del present per mantenir-les vives no pot justificar, però, qualsevol tipus d'intervenció, en especial aquelles que anul·lin la memòria de les successives adaptacions que ha sofert l'edifici en el transcurs de la seva història. Es tracta d'una decisió que cal plantejar tant des del punt de vista tècnic com, sobretot, des del conceptual.

La rehabilitació de l'arquitectura tradicional planteja la qüestió de com fer compatible la seva preservació amb les intervencions necessàries per adaptar les construccions a les noves necessitats dels seus usuaris i als paràmetres de confort i de sostenibilitat actuals.

*1. Cuina de Casa Duran, Cervera (Segarra).
Autor: Jordi Balcells (MCC).*

*2. Rehabilitació del mas de Sant Bartomeu, Porqueres (Pla de l'Estany).
Autor: Medir Cucurull, 2008 (FPOR).*

L'arquitectura tradicional és una font de coneixements i d'aprenentatge per a l'arquitectura contemporània. Els models arquitectònics, les solucions tècniques i els materials de l'arquitectura tradicional es poden utilitzar i reinterpretar en les construccions modernes.

*Teatre municipal fet amb tàpia de formigó, Balaguer (Noguera).
Autor: Ferran Estrada, 2015 (FPFE).*

En segon lloc, hi ha la qüestió de les pràctiques que podem extreure de l'arquitectura tradicional. Els estudiosos d'aquest tipus de construccions, en especial els arquitectes que s'hi van interessar al començament del segle xx, n'han destacat alguns aspectes com ara la funcionalitat i l'adaptabilitat a les necessitats canviants dels usuaris, l'ús de matèries primeres que es troben als entorns i que són de cost relativament baix, la reutilització dels materials, l'adaptació de moltes de les solucions constructives i dels materials utilitzats a les condicions físiques. Des de la perspectiva actual es considera que l'arquitectura tradicional és un tipus d'arquitectura sostenible i adaptada a l'entorn. Per això, cal preguntar-se sobre quins poden ser els usos dels elements tècnics i conceptuals de l'arquitectura tradicional en l'arquitectura i l'urbanisme contemporanis, tant per adoptar solucions més sostenibles i adaptades al territori com per esmorteir l'impacte d'intervencions més agressives. En aquest sentit, cal plantejar-se com es pot fer possible l'ús d'uns materials, unes tècniques i unes solucions constructives que sovint tenen un encaix difícil en les normatives arquitectòniques i en els processos estandarditzats i industrialitzats que caracteritzen l'arquitectura contemporània.

Finalment, sorgeixen interrogants sobre què s'ha considerar patrimoni arquitectònic tradicional, i per tant ha d'estar subjecte a mesures d'estudi, conservació i difusió, i sobre quines han de ser les mesures que cal adoptar. A l'inici d'aquest text ja hem vist les dificultats per definir i caracteritzar l'arquitectura tradicional i determinar-ne els valors més importants. ¿Quins han de ser els criteris per seleccionar les construccions que es valoraran com a patrimoni? ¿Hi ha algun aspecte que sigui més rellevant que els altres, o bé s'han de contemplar tots alhora?

Algunes de les definicions d'arquitectura tradicional remarquen que aquest tipus d'arquitectura té una lògica constructiva pròpia, caracteritzada per la seva funcionalitat, pel paper que juguen els usuaris en la construcció, per l'ús de materials de cos reduït que es troben en l'entorn immediat i el reaprofitament. Des d'aquest punt de vista, es planteja la qüestió de si les construccions que actualment fan els mateixos usuaris seguint aquesta mateixa lògica però amb materials constructius industrials de baix cost o bé reaprofitats dels abocadors de l'entorn (uralita, somiers, totxos, ciment, formigó, banyeres...) també formarien part d'aquesta arquitectura tradicional. El rebuig a definir aquests tipus de construccions i d'altres com a patrimoni sol ser el resultat de prendre com a patró uns models estereotipats de l'arquitectura tradicional, així com de fonamentar l'elecció en criteris estètics més que no pas de representativitat. Es produeix, així, una paradoxa: mentre que molts estudiosos de l'arquitectura tradicional l'han caracteritzada com un tipus de construcció funcional i sense pretensions estètiques, la reivindicació patrimonial que se'n fa actualment fa èmfasi en el valor estètic de la senzillesa i en l'harmonia de les formes i dels materials, tant a nivell de les construccions com dels paisatges que incorporen aquest tipus d'arquitectura.

La forma, l'estructura i els usos d'ambdues construccions són semblants. La primera és de l'inici del segle xx i la segona és una torreta construïda pel mateix pagès durant la dècada de 1980.

*1. Cabana del Sant, Ivars (Pla d'Urgell).
Autor: Ferran Estrada, 2015 (FPFE).*

*2. Torreta de l'Estudiant, Bellvís (Pla d'Urgell).
Autor: Ferran Estrada, 2015 (FPFE).*

Les construccions actuals que segueixen els models de l'arquitectura tradicional, tot i ser construïdes amb materials industrials, també són exemples d'aquest tipus d'arquitectura.

*Cases «araneses»
a la Pleta de Garós (Val d'Aran).
Autor: Ferran Estrada,
1990 (FPFE).*

***L'ús d'alguns trets externs
–la pedra, la fusta,
la inclinació de les teulades–
de l'arquitectura tradicional
en les noves construccions
amaga, darrere d'una
aparença tradicional, el
problema d'impacte que
sovint genera la construcció
massiva de segones
residències en l'àmbit rural.***

D'altra banda, cal tenir en compte que els processos de patrimonialització suposen la creació d'estereotips sobre l'arquitectura tradicional que simplifiquen la realitat i que contribueixen a la seva idealització i a la dels modes de vida que s'hi associen. Cal reflexionar sobre com es construeixen aquests estereotips: quins són els trets, les formes i els materials que es privilegien, quins són els moments històrics que es consideren més autèntics, quins grups socials es consideren més representatius d'aquests models arquitectònics. Cal demanar-se també com s'utilitzen aquests estereotips, tant per seleccionar els elements arquitectònics a conservar i definir les intervencions a fer-hi, com per crear models per construir nous edificis o reformar els antics.

En definitiva, l'arquitectura tradicional és un patrimoni que cal conèixer i conservar. Tanmateix, per garantir la seva salvaguarda no n'hi ha prou amb accions que tinguin en compte només el seu vessant tècnic i formal. Cal contemplar-ne les dimensions, tant materials com immaterials, tota la seva complexitat, i mantenir-lo viu adaptant-lo als usos canviants i a les noves necessitats de la societat.

Bibliografia

- AGUDO TORRICO, J. (2004). «Arquitectura tradicional: de patrimonio modesto a patrimonio molesto». Dins *XVIII Jornadas del patrimonio de la Sierra de Huelva*. Huelva: Diputación de Huelva, p. 27-57
- AGUDO TORRICO, J.; SANTIAGO GALA, N. (2006). «Arquitectura tradicional: indefiniciones y reconocimientos en las formulaciones internacionales sobre patrimonio». Dins J. L. MARTÍN GALINDO (ed.), *La arquitectura vernácula: patrimonio de la humanidad: Asociación por la Arquitectura Rural Tradicional de Extremadura*. Badajoz: Diputación de Badajoz, p. 21-52.
- BESTARD CAMPS, J. (1987). «Formes de viure i maneres d'habitar». *Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia*, 6: 9-33.
- BROMBERGER, CH. (1988). «L'habitat et l'habitation: des objets complexes. Quelles directions pour une analyse?». Dins DIVERSOS AUTORS, *Habitat et espace dans le monde rural*. Paris: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, p. 3-13.
- BUSQUETS, J. (2007). *Buenas prácticas de paisaje. Líneas guía*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Política Territorial i Obres Públiques.
- CALAME, F. (1987). «Peu de bois, peau de pierre. Permanence et fragilité de l'habitat». *Terrain*, 9: 82-91.
- CALAME, F. (1988). «Technologie et architecture rurale». Dins DIVERSOS AUTORS, *Habitat et espace dans le monde rural*. Paris: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, p. 67-73.
- CHIVA, I.; DUBOST, F. (1990). «L'architecture sans architectes: une esthétique involontaire?». *Études Rurales*, 117:9-38.
- COLLOMP, G.; GUIBAL, J. (1983). «Représentations vernaculaires de la maison et reproduction des modèles en architecture rurale». *Ethnologie française*, 13(2): 171-180.
- CUISENIER, J. (1988). «Le corpus d'architecture rurale: logique sociale et composition architecturale». Dins DIVERSOS AUTORS, *Habitat et espace dans le monde rural*. Paris: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, pág. 41-52.
- ESTRADA BONELL, F. (1988). *Les cases pageses al Pla d'Urgell*. Lleida: Pagès editors.
- FLORES LÓPEZ, C. (1973). *La arquitectura popular española*. Madrid: Aguilar.
- GUIBAL, J. (1987). «Habiter la maison paysanne. La fonction domestique et l'architecture en Languedoc méditerranéen». *Terrain*, 9: 7281.
- GULLESTAD, M. (1993). «Home decoration as popular culture». Dins T. DEL VALLE (ed.), *Gendered Anthropology*. Londres: Routledge, p. 128-161.
- LAWRENCE, R.J. (1982). «Domestic Space and Society: A Cross-Cultural Study». *Comparative Studies in Society and History*, 24: 104-130.

- NOGUÉ, J.; SALA, P. (2010). *Les Terres de Lleida: catàleg de paisatge*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Política Territorial i Obres Públiques.
- PEZEU-MASSABUAU, J. (1988). *La vivienda como espacio social*. México: Fondo de Cultura Económica.
- RAPOPORT, A. (1972). *Pour une anthropologie de la maison*. París: Dunod.
- ROIGÉ, X.; ESTRADA, F. (2008). *El mas al Montseny. La memoria oral*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura.
- ROIGÉ, X.; ESTRADA, F.; BELTRAN, O. (1997). *La casa aranesa. Antropologia de l'arquitectura a la Val d'Aran*. Tremp: Garsineu.
- SÁNCHEZ PÉREZ, F. (1990). «El espacio y sus símbolos: antropología de la casa andaluza». *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 52: 47-64.
- SOLÀ, M. (2010). «L'estudi de la masia catalana. Història d'un gran projecte». Dins J. FONT; M. SOLÀ (eds.), *La vida a pagès. El món perdut de les masies i de les possessions a Catalunya i Balears*. Barcelona: Centre Excursionista de Catalunya, p. 12-35.
- TORRES BALBÁS, L. (1934). «La vivienda popular en España». Dins F. CARRERAS CANDI (dir.), *Folklore y Costumbres de España*, vol. III. Alberto Martín. Barcelona. págs. 137-502.
- VELLINGA, M. (2006). «The Inventiveness of Tradition: Vernacular Architecture and the Future». *Perspectives in Vernacular Architecture*, 13(2): 115-128.
- VELLINGA, M. (2013). «The noble vernacular». *The Journal of Architecture*, 18(4): 570-590.

Les contribucions de l'arquitectura tradicional a la construcció del paisatge

Fabien Van Geert i Ferran Estrada Bonell

Catalunya és un país amb una gran diversitat de paisatges, producte de la relació continuada entre els éssers humans i l'entorn, amb una arquitectura tradicional que és el resultat d'aquesta interacció. Així, els diversos elements construïts, la seva distribució pel territori, les seves formes i els materials emprats són un element clau en la configuració del paisatge. L'arquitectura tradicional està construïda pels membres d'una societat a partir de les tradicions constructives locals, és el resultat dels coneixements compartits, transmesos d'una generació a la següent i enriquits per les experiències personals dels constructors. Per aquesta raó, l'arquitectura tradicional de cada societat està vinculada al context ecològic, socioeconòmic i cultural, i als processos històrics locals; s'adapta a l'entorn, però no és el resultat d'uns condicionants naturals o tècnics. Els factors naturals –clima, morfologia del territori, materials– i la tecnologia limiten les possibilitats de construir unes formes i d'adoptar unes estructures que tenen a veure amb la societat i la cultura. Les construccions i l'ocupació del territori reflecteixen el sistema econòmic, l'organització social –les relacions socials, la política, les normes– i la cultura –les idees sobre la relació home-medi, sobre les maneres d'habitar, els gustos estètics.

L'arquitectura tradicional és un dels elements principals que configuren els paisatges de Catalunya.

*Es Bòrdes i el riu Garona (Val d'Aran).
Autor: Juli Soler, 1907 (CEC).*

La contribució de l'arquitectura tradicional a la construcció dels paisatges catalans s'ha d'entendre de manera holística, a través de la complementarietat entre la seva dimensió material i les seves dimensions d'ús: espai viscut, espai simbòlic i espai productiu. Aquestes dimensions d'ús són les que condicionen les formes, les tècniques i els materials utilitzats en la construcció i en l'ornamentació dels elements arquitectònics i acaben dibuixant el paisatge. Com a espai viscut, les formes, la distribució i els usos dels espais interiors de les cases tradicionals estan condicionats per la seva funció com a habitatge, espai vital i espai de socialització a partir de les particularitats de la vida domèstica i familiar de la societat preindustrial i de la seva evolució. Com a espai simbòlic, la cultura i les relacions socials i polítiques omplen de significat les construccions. Per tant, els elements arquitectònics, però també l'urbanisme, són un reflex de l'organització social, les relacions i la condició socioeconòmica dels seus habitants; en resum, de la societat a través dels edificis. Finalment, la seva funció com a part integrant de l'economia productiva també influeix en l'estructura i en les formes arquitectòniques i dona lloc a diferents elements construïts, dispersos pel territori segons la ubicació dels recursos i de les possibilitats d'explotar-los, que modelen el paisatge amb la seva presència i el seu ús.

L'arquitectura viscuda

La casa és la institució bàsica de la societat preindustrial catalana, una realitat múltiple integrada per diversos elements, un grup de persones –una família, sovint formada per tres generacions– que constitueix una unitat social organitzada segons el gènere, l'edat i la posició respecte a la transmissió del patrimoni familiar. Les persones s'integren a la comunitat i al conjunt de la societat a través de la casa i com a membres d'aquesta, que també acostuma a ser una explotació agrícola i ramadera amb una producció diversificada, és a dir, constituïda per uns béns mobles i immobles dels quals viuen els seus membres: edificis, terres, bestiar i drets d'accés als recursos. Finalment, la casa també té un patrimoni simbòlic –el nom de casa, el prestigi, les relacions socials– que comparteixen tots els seus membres i que els identifica i els situa en la societat. La casa institució es materialitza i es visualitza en la casa edifici. En aquest sentit, l'estructura i les relacions familiars, les tasques productives, les relacions més enllà de la família, i les idees sobre la intimitat i el confort condicionaven les formes, la distribució dels seus espais i els seus usos. Com a escenari de la vida familiar i de relació, l'interior i l'exterior acollien les activitats quotidianes dels seus habitants: dormir, cuinar, menjar, treballar, emmagatzemar la collita, aixoplugar els animals, passar estones de lleure, tenir cura de les persones, tenir intimitat, etc.

A banda del seu rol en l'economia productiva, la casa era l'espai on es desenvolupaven els diferents aspectes de la vida quotidiana dels seus habitants.

*1. Menjador de casa mossèn Batista, Les Esglésies (Pallars Jussà).
Autor: Claudi Gómez, 1942
(IEI. Fons Gómez Grau).*

*2. Reunió d'amics a casa Morelló, Esterrí d'Àneu (Pallars Sobirà).
Autor: Carlos Estevan, 1900-1903 (CCVA).*

*3. Home donant menjar als gats a la cuina de la casa, Ardòvol-Prullans (Cerdanya).
Autor: família Cuyàs, 1949 (ICGC)*

***Durant el bon temps, els espais
extersiors –com ara el rafal,
la galeria o el pati– esdevenien
prolongacions de l'interior
de les cases per a la vida familiar
i les relacions socials.***

*1. Masada de Camps, Santa Bàrbara (Montsià).
Autor i any desconeguts (CEP).*

*2. Pagesos i masovers, Sant Andreu de
Palomar (Barcelonès).
Autor: Andreu Pinyol, ca. 1930 (FPLP).*

3. Dona dinant sota un rafal, La Cava (Baix Ebre). Autor: Francesc Blasi, ca. 1930 (CEC).

4. Triant mongetes davant d'una masia a Sant Esteve de Palautordera (Vallès Oriental). Autor: Almató, ca. 1920 (IAAH-FAM).

La cuina era l'estança principal de la casa, l'espai calent on es trobaven tots els seus membres, amb el foc a terra com a element central. Era l'eix de la vida social de la família i es trobava a mig camí entre la intimitat de les cambres, tancades als estranys, i el carrer, obert a tothom. En contrast amb la cuina, als dormitoris només s'hi accedia per dormir o en cas de malaltia i estaven reservats als habitants de la casa; eren espais freds i amb poc mobiliari: un llit de bancs amb una màrfega, una caixa o arca per guardar roba o tot tipus de grana i, més recentment, algun armari, calaixera, imatge o estampa religiosa, cistells, eines, i alguna cadira.

La cuina era l'espai principal de la casa. Independentment de l'estatus socioeconòmic dels seus habitants i del mobiliari que s'hi podia trobar, era la cambra més calenta i el lloc de trobada familiar.

1. Grup de gent al costat de la llar de foc,
Ardòvol, Prullans (Cerdanya).
Autor: Família Cuyàs (ICGC).

2. Cuina de can Bonamusa,
Dosrius (Maresme).
Autor: Josep de Cabanyes, 1932 (CEC).

3. Cuina amb foc a terra i pasteres,
Can Pi de Pagès, Breda (Selva).
Autor desconegut, 1890-1914 (CEC)

**En contraposició amb la cuina,
els dormitoris eren uns espais
freds amb poc mobiliari.**

1. Alcova amb llit, orinal i mobles de
Can Ballot, Argentona (Maresme).
Autor: Josep de Cabanyes, 1932 (CEC).

1

1. Cisterna de la casa,
illa de Buda,
Sant Jaume d'Enveja (Montsià).
Autor: Joan Nonell, 1936 (CEC).

2

Per cobrir les necessitats específiques dels seus habitants, a banda dels espais productius, les cases podien tenir altres construccions annexes com ara pous, cisternes i forns de pa.

2. Dona enforçant pa en un forn al pati, La Cava (Baix Ebre).
Autor: Joan Nonell, 1936 (CEC)

A banda de la vida familiar, les activitats productives que calia acollir i les idees sobre la vida domèstica de cada moment històric han condicionat la distribució i els usos de l'interior de les cases. L'ús dels espais que en feien els membres era divers. En alguns casos, la distinció entre espais masculins i espais femenins era molt estricta –el safareig públic o el cafè– però sovint les persones utilitzaven els espais interiors i exteriors d'una manera diversa en moments diferents. Aquest ús divers d'un mateix espai reflectia les diferències entre els membres de la família segons l'edat, el gènere –la divisió sexual del treball era molt marcada– i la posició d'autoritat.

La criança dels fills i les tasques de suport a la vida dels membres del grup familiar –cura de persones, alimentació, neteja, roba– eren responsabilitat de les dones. Per això, els espais i els moments on es desenvolupaven aquestes activitats eren considerats femenins. L'organització i el desenvolupament d'aquestes feines condicionava l'estructura i els usos dels espais i els objectes que s'hi trobaven.

1

1. Grup de dones armant tresmalls davant de casa, Palamós (Baix Empordà).
Autor: Fons C. Paçès (MPP).

2. Dona al costat del foc, Ardòvol, Prullans (Cerdanya).
Autor: família Cuyàs (ICGC).

3. Fent conserva de tomàquet, Santa Bàrbara (Montsià).
Autor desconegut, ca. 1960 (CEP).

4. Dones rentant al safareig públic, Castelló d'Empúries (Alt Empordà).
Autor: família Cuyàs, 1948 (ICGC).

2

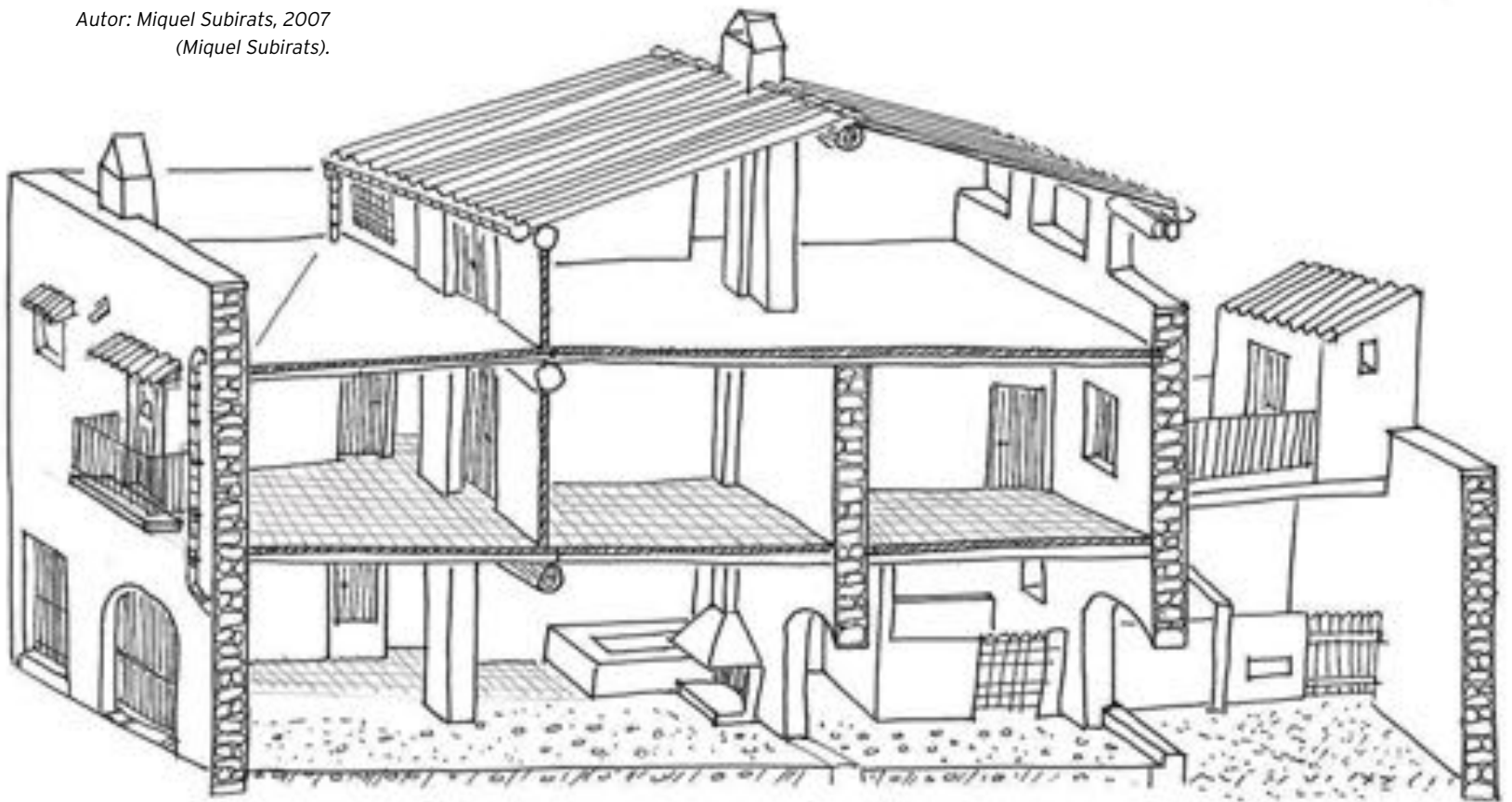
3

Finalment, la posició econòmica de la família també repercutia en l'estructura, la distribució i els usos dels espais domèstics. Per exemple, l'interior de les cases de les famílies més humils estava poc especialitzat. Una única sala comuna servia per cuinar, menjar, dormir i fins i tot feia les funcions de rebost. En canvi, les cases benestants gaudien d'una especialització major, amb espais separats per a la vida familiar i per al treball. Una distribució freqüent era destinar cadascuna de les plantes de l'edifici a un ús diferent. En general, a la planta baixa, hi havia els espais agrícoles i ramaders, l'entrada i la cuina. Al primer pis, els dormitoris, l'àmbit més íntim de l'habitatge, estaven situats al voltant d'una sala distribuïdora que també es feia servir com a menjador per a ocasions especials. El darrer pis era ocupat per les golfes, mentre que el graner servia per als mals endreços i per emmagatzemar-hi els productes agrícoles.

En el cas de les cases benestants, una distribució comuna era destinar cadascuna de les plantes de l'edifici a un ús diferent, de manera que se separaven els espais agrícoles i els ramaders, els espais domèstics i els dormitoris.

*Dibuix de la casa de Godall.
Autor: Miquel Subirats, 2007
(Miquel Subirats).*

L'estatus socioeconòmic de la casa i el desenvolupament d'activitats productives especialitzades feien necessaris espais i edificis exclusius per a la producció i l'emmagatzematge, com ara cellers, molins, serradores o estables.

1. Interior del celler de Can Cabanyes.
Autor: Josep de Cabanyes, 1905 (CEC).

2. Molí fariner (Pallars Sobirà).
Autor: desconegut, 1904.

L'entrada, a banda de ser un espai d'accés a la casa i d'acollida, també servia per desar-hi les eines de treball.

Tot i això, mentre que uns pocs espais s'especialitzaven en una única funció, la gran majoria eren polivalents. La separació entre l'interior i l'exterior, entre l'espai de treball i el d'habitatge, entre l'àmbit domèstic i el públic, sovint era difusa. L'entrada, a més de ser un espai d'acollida i d'accés a la casa, també servia per desar-hi les eines de treball o per

1. Entrada d'una casa de pescadors,
Caldetes (Maresme).
Autor desconegut, 1942 (MMB).

passar-hi l'estona a la fresca durant l'estiu. Per exemple, a les cases de pescadors més modestos, els estris de treball es repartien per tot l'habitatge, de manera que freqüentment es trobaven palangres per pescar a l'únic dormitori de la casa, xàvegues dolentes guardades al celler o fil d'armar xarxes a la cuina.

2

2. Entrada de Can Borrell,
Mollet del Vallès (Vallès Oriental).
Autor desconegut, 1918 (CEC)

La funció i el significat de la cuina variava també segons l'hora del dia i el moment de l'any. Durant el dia era un espai femení, on les dones feien el menjar i desenvolupaven part de les activitats quotidianes. Durant els vespres d'hivern, era el lloc de trobada familiar al voltant del foc. En algunes cases d'alta muntanya disposava d'un llit, dins d'un armari o en un racó, que durant la nit la convertia en un dormitori per als vells o per als infants. Els usos de la cuina eren molt variats: era l'espai on es cuinava i es menjava, on es coïa la calderada per als animals, on es reunia la família i es rebien les visites, on es treballava i es resava i de vegades, tal com acabem de dir, fins i tot s'hi dormia. La varietat de funcions que acomplia la cuina es posa de manifest en la diversitat d'elements que s'hi podien trobar i que servien per fer totes aquestes activitats. És el cas de la llar de foc, l'escon i els escambells, l'aigüera, algun armari encastat o uns prestatges, una taula amb bancs i cadires, el forn i la pastera, el cendrer, el bugader.

La funció de certs espais variava segons l'hora del dia i el moment de l'any.

És, per exemple, el cas de la cuina, que podia ser l'espai de feina d'alguns membres de la família.

1. Noies cosint dins la cuina,
Ardòvol, Prullans (Cerdanya).
Autor: família Cuyàs, 1949 (ICGC).

2. Cuina amb blat de moro assecant-se,
Can Masferrer, Sant Sadurní
d'Osormort (Osona).
Autor desconegut, ca. 1930 (CEC).

2

La casa com a unitat social és molt visible a les cases aïllades, on els edificis que integren la casa estan agrupats i tancats per un barri.

L'arquitectura com a símbol

A banda del seu ús com a espai viscut, l'arquitectura tradicional és també el resultat de la cultura i de les relacions socials en un moment concret. Tal com hem dit, a la Catalunya preindustrial la família s'identificava amb la casa que habitava, de manera que configurava una unitat integrada per persones, edificis, béns i relacions. Aquesta unitat social és més visible a les cases aïllades, com les masies, o a les cases de poble on els edificis que formen la casa estan agrupats i tancats per un barri, com els *auviatges* aranesos. A més a més, la casa-edifici representava la família que n'era propietària i l'habitava. Els edificis, les seves formes i dimensions, els materials amb què estaven construïts i la decoració que presentaven mostraven públicament el prestigi social i la posició econòmica de la família.

La forma i els usos dels espais també reflectien les diferències entre els membres de la casa: els llocs on podia accedir cada persona i allò que hi podia fer simbolitzaven el seu estatus i les relacions amb els altres membres del grup.

*Vista general de
Ca n'Amat de la Muntanya,
Terrassa (Vallès Occidental).
Autor: Jaume Valls, 1985 (AMT).*

El·ls edificis, les seves dimensions i les seves formes, els materials amb què estaven construïts i la decoració que presentaven mostraven públicament la posició socioeconòmica de la família.

1. Çò de Rodès, Vielha (Val d'Aran).
Autor: Juli Soler, 1907 (CEC).

2. Masoveria petita, El Prat, El Brull (Osona).
Autor: Josep de Cabanyes, 1930 (CEC).

La casa-edifici representava la família que n'era propietària i l'habitava. Les inscripcions amb la data de construcció o de la reforma de l'edifici i el nom del propietari fan visible la seva continuïtat i la seva història.

1. Inscripció a la porta d'entrada de Cal Ponset, Bellver de Cerdanya (Cerdanya).
Autor: Pierre Campmajó, 2002 (IPEC).

2. Inscripció a la llinda de Can Vilanova, Castellterçol (Vallès Oriental).
Autor: Jordi Contijocho, 2011 (Calaix).

La decoració de les façanes i de l'interior de les cases simbolitza l'estatus socioeconòmic de la casa i els gustos estètics dels seus habitants.

1. Casa amb la façana decorada amb unes falses columnes. Arrò (Val d'Aran).
Autor: Ferran Estrada, 1990 (FPFE).

2. Picaporta d'una casa d'Arres de Jos (Val d'Aran).
Autor: Ferran Estrada, 1989 (FPFE).

3. Plaça, Riudaura (Garrotxa).
Autor: Vélez, ca. 1950 (ICGC).

4

5

6

4. Detall de la decoració de l'interior de Can Parera, Castellolí (Anoia).

Autor: Francesc Català-Roca, 1963 (Calaix).

5. Menjador de casa Pere amb un rellotge de pèndol, Santa Coloma d'Erdo (Pallars Jussà).

Autor: Claudi Gómez, 1942 (CCVA).

6. Aigüera de la cuina decorada amb mural de ceràmica, Can Pontons, Badalona (Barcelonès).

Autor: Ricard Martí, 1931 (CEC).

Les diferències en la decoració de les cases pirinenques simbolitzen la separació entre l'espai per a les persones, la casa, i l'espai per als animals, la bòrda. També marquen la distinció entre la façana principal, a través de la qual s'exposa la família, i les secundàries.

1. Casa i bòrda, Bagertue (Val d'Aran).
Autor: Ferran Estrada, 1991 (FPFE).

2. Carrer d'entrada a la vila d'Es Bòrdes (Val d'Aran).
Autor: Albert Oliveras, 1924 (CEC).

Les cases no estaven aïllades i formaven part d'una comunitat i d'una societat més àmplia amb formes d'organització social i política específiques: el veïnat, el poble, la paròquia, la vall, dins de les quals es mantenien relacions personals, familiars i veïnals que servien de base per a la cooperació i per a la vida quotidiana. Aquesta dimensió col·lectiva també influïa en l'arquitectura a través dels models arquitectònics locals, de les formes d'organització col·lectiva i de les normes escrites i consuetudinàries que regulaven les construccions i la seva disposició en el territori. Per això, l'arquitectura també ens parla de l'organització social i política del poble i de més enllà. La distribució de les construccions en el territori, l'urbanisme i la presència d'algunes construccions de propietat o d'ús col·lectius tradueixen arquitectònicament aquesta organització social i política.

L'urbanisme, la localització de les cases i de les construccions dins dels pobles i del territori, l'accès als recursos econòmics i la xarxa de camins són un reflex de l'organització social, de les relacions i de la condició socioeconòmica dels seus habitants.

1. Vista parcial del poble d'Esterrí d'Àneu (Pallars Sobirà). Autor: Carlos Estevan, ca. 1900 (CCVAneu).

2. Biosca (Segarra). Autor: família Cuyàs (ICGC).

3. Vista parcial de la cala de l'Ametlla de Mar (Baix Ebre). Autor desconegut, ca. 1950 (FPXF).

Els aplecs, les festes i els mercats constituïen espais de trobada i d'intercanvi en què les relacions entre les persones i les cases es manifestaven i es reforçaven, de manera que esdevenien llocs d'expressió de la identitat local i comarcal. Aquests escenaris de relació també presenten espais construïts específics.

1. Mercat a la plaça Major de Vic (Osona).

Autor: Valle, principi del s. xx (ACO).

2. Ball de Pasqua a la Costa del Montseny,

Fogars de Montclús (Vallès Oriental).

Autor: Albert Oliveras, 1924 (CEC).

3. Aplec de Montgarri (Val d'Aran).
Autor: Carlos Estevan, ca. 1900 (CCVAneu).

4. Ermita de Sant Bartomeu d'Ulldemolins (Priorat),
Autor: Salvador Palomar, 2004 (Carrutxa).

L'arquitectura productiva

A diferència de l'anàlisi de l'arquitectura com a espai viscut i simbòlic, que hem tractat, de manera general, per a tot el territori català, l'aproximació a l'arquitectura tradicional com a espai de producció s'efectuarà a partir de cinc àmbits territorials diferents que representen, sense voluntat d'exhaustivitat, alguns dels paisatges més rellevants de Catalunya. Cadascun d'aquests àmbits s'ha definit basant-se en els modes d'aprofitament del territori i el tipus d'economia predominant, en les lògiques de poblament i, segons el cas, partint de la presència de tècniques constructives o materials particulars. Així doncs, el primer territori, el món dels masos, es tracta a través d'exemples arquitectònics dels Ports, el Montseny, el Solsonès, el Gironès, l'Empordà, Osona i la Catalunya Vella en general. El segon àmbit és l'alta muntanya, presentat sobretot a partir dels exemples dels dos Pallars i la Val d'Aran. La costa catalana, en tota la seva diversitat, constitueix el tercer àmbit territorial. El quart, les terres de secà, se centra en les comarques de la Segarra, el Priorat, la Conca de Barberà, les Garrigues, el Bages, el Garraf i part de l'Urgell, entre d'altres. I l'últim àmbit fa referència a l'arquitectura de les hortes dels rius i de les grans planes de regadiu del delta de l'Ebre, el Pla d'Urgell, una part de l'Empordà, l'Horta de Lleida, el Segrià i el Baix Llobregat.

El món dels masos

Des de l'edat mitjana, el mas ha esdevingut la unitat bàsica d'ocupació del territori en molts indrets de Catalunya per raons econòmiques, socials i polítiques.

Com a base del poblament dispers, els masos apleguen en una mateixa unitat territorial uns recursos –edificis, animals, camps, pastures i bosc– i unes persones que els exploten. Aquest paisatge va acompanyat de pobles de diverses mides que actuen com a centres d'un territori, on viuen petits pagesos i jornalers que treballen a temporades als masos i on es concentren les botigues, els mercats i la gent d'oficis i que són imprescindibles per al funcionament del sistema del mas. Així, tot i que els masos estan dispersos, no estan aïllats. Un mas sol no tenia raó de ser, ja que era la unitat bàsica d'un sistema més ampli i complex. Juntament amb el veïnat, la parròquia i el poble, els masos constituïen la trama social bàsica en què vivien i es relacionaven els seus habitants, i s'agrupaven, des d'un punt de vista administratiu i de raons socials, en conjunts que mantenien un seguit de relacions personals, familiars i de cooperació econòmica.

Les torres de defensa que encara trobem en alguns masos són vestigis del rol històric que van jugar aquests com a sistema per poblar i controlar el territori.

Com a explotació agrícola, ramadera i forestal, un mas està format per un edifici central –la masia– i unes construccions annexes amb funcions, formes i mides diferents que varien segons l'orientació productiva i la capacitat econòmica del mas i dels seus propietaris.

*1. La Torre Gran,
Torroella de Montgrí (Baix Empordà).
Autor: Valentí Fargnoli, 1903-1936 (CEC).*

2. Mas Raí, L'Estartit (Baix Empordà).
 Autor: Valentí Fargnoli,
 1903-1936 (MMT).

Els masos reuneixen en una mateixa unitat territorial la casa, base de la vida quotidiana dels seus habitants, i uns béns materials productius que permeten la seva vida: edificis, animals, camps, pastures i bosc.

1. Mas Tortadés,
 Vilanova de Sau (Osona).
 Autor: Francesc Rierola,
 ca. 1900 (MIT)

2. Masia, camps cultivats i horts al voltant, camí de Sant Feliu de Codines a Centelles (Vallès Oriental).
 Autor: Gonzalo de Reparaz,
 1935 (ICGC).

1

2

Les masies presenten una gran diversitat de formes. L'estructura i la grandària varien segons el medi físic on es troben i segons l'època constructiva, l'estatus dels seus propietaris, l'activitat productiva a què es dediquen i les transformacions que han sofert al llarg dels anys.

1. Corral de la Reina, Roquetes (Baix Ebre).

Autor: Parc Natural dels Ports, 2014 (Parc Natural dels Ports).

2. Can Canals, Sant Martí de Provençals, Barcelona, (Barcelonès).

Autor desconegut, ca. 1900 (CEC).

3. Can Castellar, Arbúcies (Selva).
Autor: Jordi Font, 1935 (AMG-FSLL).

4. Mas la Sala, amb edifics de diferents èpoques, Folgueroles (Osona).
Autor: Manuel Cazador, 1916 (CEC).

L'estructura i la distribució dels diferents espais productius d'una masia es feien buscant una organització de l'espai que facilités les tasques productives i domèstiques. Els diferents edificis i elements estan situats a l'entorn d'un espai obert (el pati o l'era) que actua com a element d'unió de tots ells, com a espai de treball i relació.

La masia, a més de tenir funcions d'habitatge, també inclou espais per als animals i per a la producció, la transformació i l'emmagatzematge de les collites. Totes aquestes funcions queden reflectides en l'estructura, les formes i les dimensions de les masies. Els diferents espais i edificis s'articulen al voltant d'un pati, o d'un espai buit, pavimentat amb terra premsada, còdols, pedres planes o rajoles, que funciona com a era per batre els cereals. A més de la casa que serveix d'habitatge, les edificacions annexes tenen finalitats productives i domèstiques: els estables i els corrals, la pallissa, el porxo per guardar el carro, la bassa, el pou, la font, el safareig i, als masos més benestants, la capella. El nombre, el tipus i les dimensions de tots aquests elements i la seva ar-

ticulació i distribució pel territori varien segons l'orientació productiva i la capacitat econòmica del mas, mirant sempre de trobar una organització que faciliti les feines en el transcurs de l'any.

A més de les activitats agrícoles, ramaderes i forestals, els recursos disponibles al territori feien possible altres activitats, com ara la fabricació de carbó o de gel, que requirien construccions específiques on es poguessin dur a terme i on es pogués emmagatzemar la producció i allotjar els treballadors. En aquest sentit, els masos més importants van instal·lar molins i serradores al costat dels rius per aprofitar la força de l'aigua.

1. Preparant la batuda a l'era de la Grossa, Mojà (Moianès).

Autor: Sebastià Illa, ca. 1933 (CEC).

2. Can Puig, Mosqueroles (Vallès Oriental).

Autor: Josep Danés, 1928 (CEC).

3. Pallissa, Vidrà (Osona).
Autor: Francesc Català-Roca,
data desconeguda (COAC).

4. Conillera al pati d'una masia (Garrotxa).
Autor i data desconeguts (TG).

Els masos més importants econòmicament posseïen altres edificacions disperses per la propietat per tal de facilitar l'explotació d'algun dels seus recursos.

1. Pou de glaç de Can Draper, Sant Celoni (Vallès Oriental).
Autor: Ferran Estrada, 2013 (FPFE).

2. Masia, bosc, terres de conreu i molí del Marcús, Arbúcies (Selva).
Autor desconegut, 1950 (MEMGA-FR).

3. Dos homes dins d'un pou de gel, Avencó, Tagamanent (Vallès Oriental).
Autor: Antoni Gallardo, 1931 (CEC).

L'alta muntanya

A Catalunya, els territoris d'alta muntanya presenten unes característiques arquitectòniques i paisatgístiques comunes. Històricament, s'han caracteritzat per un patró concentrat de poblament. Així, l'agrupació de cases que formen petits nuclis o pobles, sovint molt propers els uns als altres, constitueix la unitat mínima dels assentaments. Els pobles es troben situats a prop dels camps del fons de les valls o dels plans, a mitja muntanya, i les cases s'agrupen formant carrers que segueixen el relleu, els rius i els camins. Es tracta d'un tipus de poblament que mira d'apropar les persones als recursos que es troben dispersos pel territori i a diverses altituds –camps, pastures i boscos– i que, alhora, busca el lloc que els permeti el millor accés a tots ells. Com que manté la població agrupada, aquest sistema de poblament permet que el poble funcioni com a unitat d'organització socioeconòmica i política.

El poblament d'alta muntanya es caracteritza per un patró concentrat seguint les particularitats del relleu. Els pobles són visibles entre ells, separats pels camps de conreu.

*1. Vista panoràmica de Gausac i Casau (Val d'Aran).
Autor: Manuel Solé,
primer terç del s. xx (AGA).*

2. Vista de Salardú,
Gessa i Arties (Val d'Aran).
Autor: Ferran Estrada, 1989 (FPFE).

Les cases dels pobles de muntanya s'agrupen formant carrers que segueixen el relleu, els rius i els camins.

1. Vista general d'Espinavell (Ripollès).
Autor: Valentí Fargnoli, 1929-1939 (CEC).

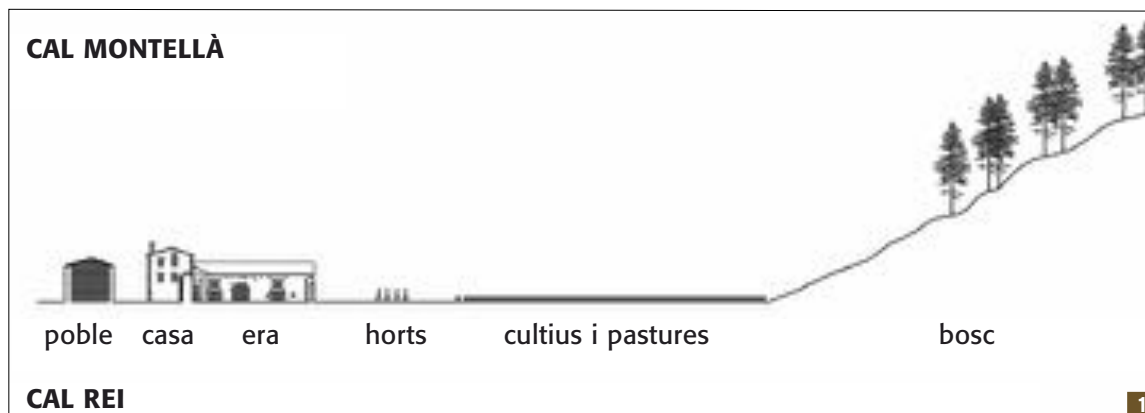

L'economia dels pobles d'alta muntanya estava basada en l'agricultura, en l'aprofitament del bosc i, sobretot, en la ramaderia. L'explotació dels recursos s'organitzava al voltant de la casa i del poble. Les cases eren les propietàries i treballaven els camps de conreu i els prats de dall. En canvi, l'aigua, les pastures d'alta muntanya i els boscos solien ser de propietat comunal i el seu aprofitament s'organitzava d'una manera col·lectiva. Aquesta dualitat també es reflecteix en l'arquitectura i l'urbanisme, ja que sovint els pobles estan formats per un conjunt de cases aïllades les unes de les altres. L'organització comunal també impulsava construccions com ara les sèquies, els abeuradors, les cledes, les cabanes de pastors, els molins, les serradores, les porxades i altres espais de reunió dels veïns.

*2. Carrer principal, Àrreu (Pallars Sobirà).
Autor: Joaquim Morelló, 1904 (CCVAneu).*

1. Relació entre la casa de poble i els diferents elements productius, cal Rei, Bellver de Cerdanya (Cerdanya).
Autor: Biel Noguera i Bàrbara Garcia, ca. 2003 (IPEC).

Les cases de poble integraven la casa, la borda per al bestiar, l'hort on es cultivava la fruita i la verdura per al propi consum, els camps de conreu i els prats de dall. Els boscos i les pastures d'alta muntanya solien ser de propietat comunal.

2. Casa Fusté amb les arnes i l'hort, Sorpe (Pallars Sobirà).
Autor: Carlos Estevan, ca. 1900 (CCVAneu)

La casa ramadera (*auviatge*, a la Val d'Aran) està formada per un conjunt d'edificis –habitatge, bordes, paller i altres construccions auxiliars– que es distribueixen al voltant d'un pati o d'una era. Tot i estar integrades dins del poble, les cases de les famílies benestants solien configurar una unitat formalment separada de la resta per una tanca amb un portal que donava accés al pati. En canvi, les cases més humils tenien els edificis situats en diversos llocs de la població.

Les bordes, situades fora dels pobles, al costat dels prats de dall i dels camps més allunyats, servien per emmagatzemar l'herba i tancar el bestiar durant la tardor i la pri-

Les formes d'aprofitament comunal impulsaven les construccions d'ús comunitari, com ara els porxos, les cledes, els triadors o les cabanes de pastors.

*Pastors davant de la cabana comunal del Pla de Beret, Beret (Val d'Aran).
Autor: Juli Soler, 1907 (CEC).*

*1. Porxos de cal Surroca,
Talltorta-Bolvir (Cerdanya).
Autor i data desconeguts (MCP).*

mavera. En alguns casos també eren ocupades mentre duraven les feines de la recollida de l'herba o de la collita dels cereals i de les patates a l'estiu, de manera que constituïen petits assentaments temporals.

2

La casa ramadera està formada per un conjunt d'edificis –habitatge, bordes, paller i altres construccions auxiliars– que es distribueixen al voltant d'un pati o d'una era amb la voluntat de reagrupar-ho tot en un sol espai.

3

2. Pati de casa amb pallers i estables, can Montagut, Fontanals (Cerdanya).

Autor: Francesc Català-Roca, data desconeguda (Calaix).

3. Planta de les diferents parts de cal Carbonell, Gorguja (Cerdanya).

Autor: Bàrbara Garcia i Biel Noguera, 2008 (IPEC).

Fora dels nuclis urbans, les bordes i les cabanes edificades en pedra i fusta servien per aprofitar les pastures o els camps més allunyats dels pobles. Es feien servir de paller o d'estables, per guardar eines i com a residència temporal mentre duraven les feines d'estiu.

1. Cabana a Eth Portilhon, Bossòst (Val d'Aran).
Autor: Manuel Solé, primera meitat del s. XX (IEI).

2. Borda del Bosch, Soriguera (Pallars Sobirà).
Autora: Cristina Simó, 2010 (EMVA).

3. Bordes al Plan des Artiguetes (Val d'Aran).
Autor: Juli Soler, 1907 (CEC).

1

2

3

Per la seva abundància i les facilitats que ofereix per al treball, la fusta ha estat un dels materials constructius més importants en l'arquitectura de l'alta muntanya. Es fa servir amb finalitats diverses: com a element estructural per construir l'embigat dels terres, les cobertes i les galeries; en forma de taula per cobrir les teulades i els terres i aixecar envans, i com a material per elaborar les portes i les finestres. La facilitat amb què es pot treballar fa que, de vegades, sigui tractada com a element decoratiu.

1

A les zones de muntanya, la fusta constitueix un material molt utilitzat com a material constructiu i element decoratiu.

*1. Paller de Cal Ponset, Bellver de Cerdanya (Cerdanya).
Autor: Pierre Campmajó, 2002 (IPEC).*

*2. Balcó de fusta, Bausen (Val d'Aran).
Autor: Juli Soler, ca. 1904 (CEC).*

*3. Porta d'entrada d'una casa a Bossòst (Val d'Aran).
Autor: Ferran Estrada, 1992 (FPFE).*

2

3

**Les serradores són
construccions situades
al costat dels rius que
allotgen una serra moguda
per la força de l'aigua.
Sovint comparteixen la
infraestructura amb molins
o moles.**

1. Molí i serradora de la Bòrda de Dalt,
Vielha (Val d'Aran).
Autor: Lluís Marià Vidal, 1892 (CEC).

2. Molí i serradora,
Salardú (Val d'Aran).
Autor: família Cuyàs, ca. 1950 (ICGC).

La costa

El poblament de la costa catalana està relacionat, d'una banda, amb la importància de la pesca, la navegació i les activitats econòmiques que van associades a aquests dos àmbits i, d'una altra, amb les particularitats de cada època històrica i la seguretat que podien tenir els assentaments situats a la vora del mar. L'articulació de factors com ara el tipus de costa –més baixa i sorrenca o més alta i rocosa–, les particularitats de cada regió i el grau d'especialització dels pescadors en contextos històrics concrets ha donat lloc a les diverses formes d'establiment de la població marítima.

En general, les poblacions marineres s'ubiquen en ports naturals i cales amb les cases apinyades al voltant de l'església. Un dels trets característics i visualment més rellevants d'aquests pobles és que les cases solen tenir els paraments emblanquinats amb calç. Es tracta d'una tècnica que protegeix els edificis de la llum solar i de la humitat i que, no obstant això, deixa respirar tant la paret de maçoneria com l'edificació en general.

La gent de mar i de les professions que hi estan associades podien viure dins dels nuclis urbans, als barris i als carrers més propers a la costa, o bé en nuclis específics fora de la població, com per exemple a la Costa Brava. En alguns indrets, com ara el delta de l'Ebre, els pescadors es van establir temporalment en barraques ubicades a prop del riu, del mar o de les basses on feinejaven, fora dels pobles, que eren a l'interior. Sovint, aquests assentaments temporals van acabar donant lloc a nuclis de població permanents.

Una part important dels habitants de les poblacions costaneres catalanes podia dedicar-se o podia viure de la pesca i de les activitats marítimes.

Inventari dels habitatges de pescadors a la província de Tarragona. Autor desconegut, 1942 (MMB).

INVENTARIO DE LOS HABITAJES DE LOS PESCADORES																								
INVENTARIO DE LOS HABITAJES DE LOS PESCADORES Y ACTIVIDADES CONEXAS																								
INVENTARIO DE LOS HABITAJES DE LOS PESCADORES EN LA COSTA																								
																								DIRECCION GENERAL DE ARQUITECTURA
																								VIVIENDA DEL PESCADOR
																								SERVICIO DE INVESTIGACION Y ESTADISTICA
																								MADRID, 1942

Per raons històriques, sociològiques i gremials, l'ocupació de la costa catalana per part de la gent de mar ha desenvolupat diferents tipus d'assentaments, tant dins com fora dels principals nuclis urbans.

1 i 2. Plànols del nuclis urbans de Torredembarra (Tarragonès) i Premià de Mar (Maresme) amb els seus barris i les seves cases de pescadors. Autor desconegut, 1942 (MMB).

3. Cala de Llafranc (Baix Empordà). Autor i data desconeguts (MPP).

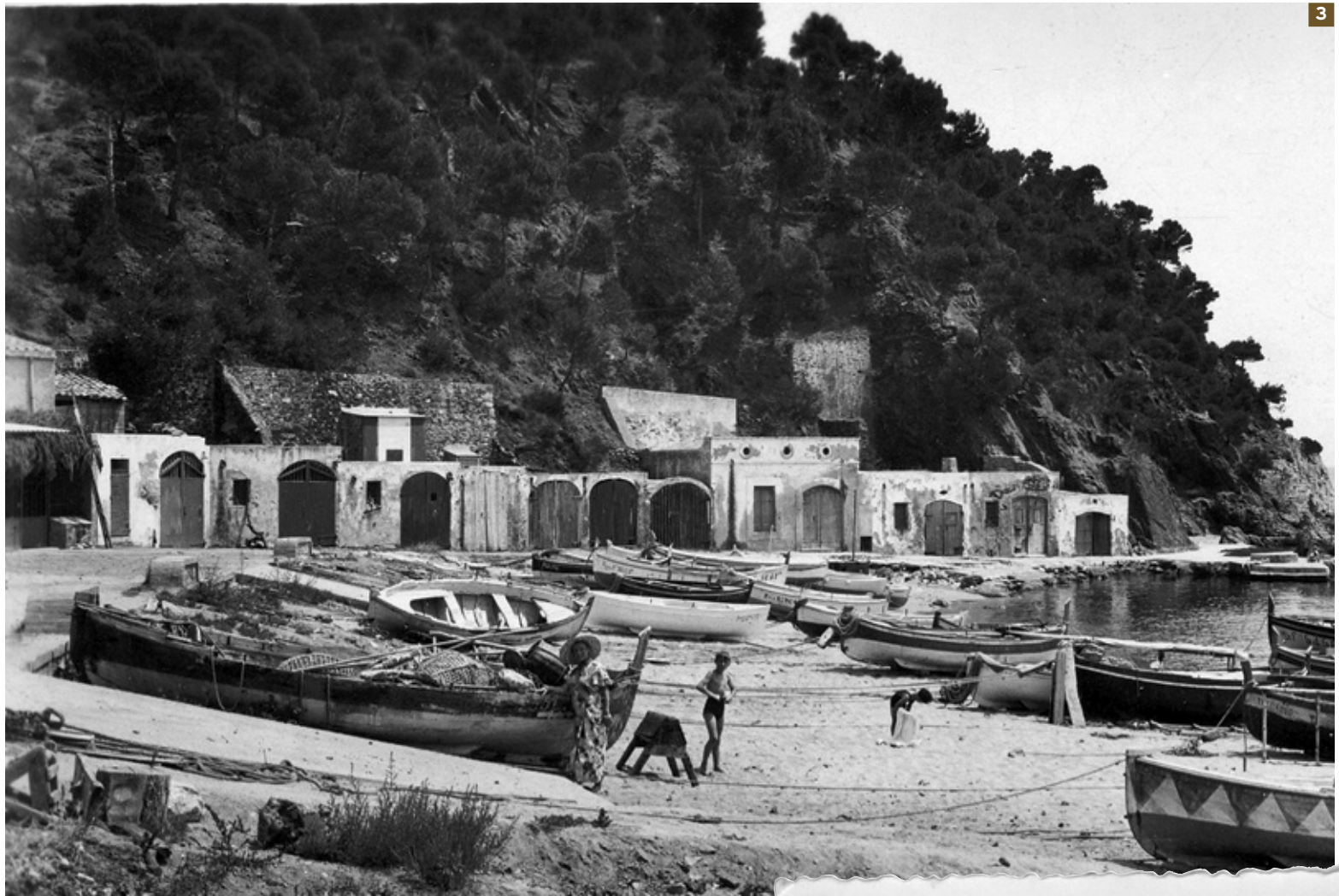
4. Pescadors a les barraques de l'illa de Sant Antoni, Deltebre (Baix Ebre). Autor desconegut, ca. 1930 (FPCV).

1

2

En aquests assentaments, les necessitats específiques de les tasques marítimes i la major o menor combinació amb altres ocupacions, com ara les feines agrícoles, es reflecteix en les cases i en altres construccions utilitzades.

El paisatge de la costa està marcat, també, per la navegació i per la vida quotidiana i l'organització social de la gent de mar. L'activitat pesquera requeria construir alguns elements arquitectònics arran de mar per desenvolupar algunes tasques més específiques: tenyidors de xarxes, drassanes, salins, estenedors, porxos, molls, amarradors, pilons, norais, pous, dolls, fonts, camins de ronda, muscleres o viviers.

Per la seva banda, les botigues o barraques eren edificis polivalents que servien tant d'habitatge com de refugi, obrador o magatzem. Tot i la gran diversitat de formes, solien ser petites construccions, generalment d'una sola habitació, amb una porta ampla per entrar-hi el llagut i prou grans per guardar-hi les antenes i les veles de la barca, els remes, els caps i altres ormeigs i ginys de pesca. Hom hi treballava a estones en tasques auxiliars de la pesca: escar els palangres, adobar els sardinals, remendar les xarxes, fer petites tasques de manteniment de l'embarcació o fabricar nanses. També funcionaven com a obradors per elaborar salaons de peix.

L'activitat pesquera requeria alguns elements arquitectònics arran de mar per desenvolupar algunes tasques més específiques: tenyidors de xarxes, drassanes, salins, estenedors, porxos, molls, amarradors, pilons, norais.

1. Tenyidor d'Aiguablava, Begur (Baix Empordà).
Autor: Quim Esteve, 1999 (MPP).

2. Norai, l'Escala (Alt Empordà).
Autor: Quim Esteve, 1999 (MPP).

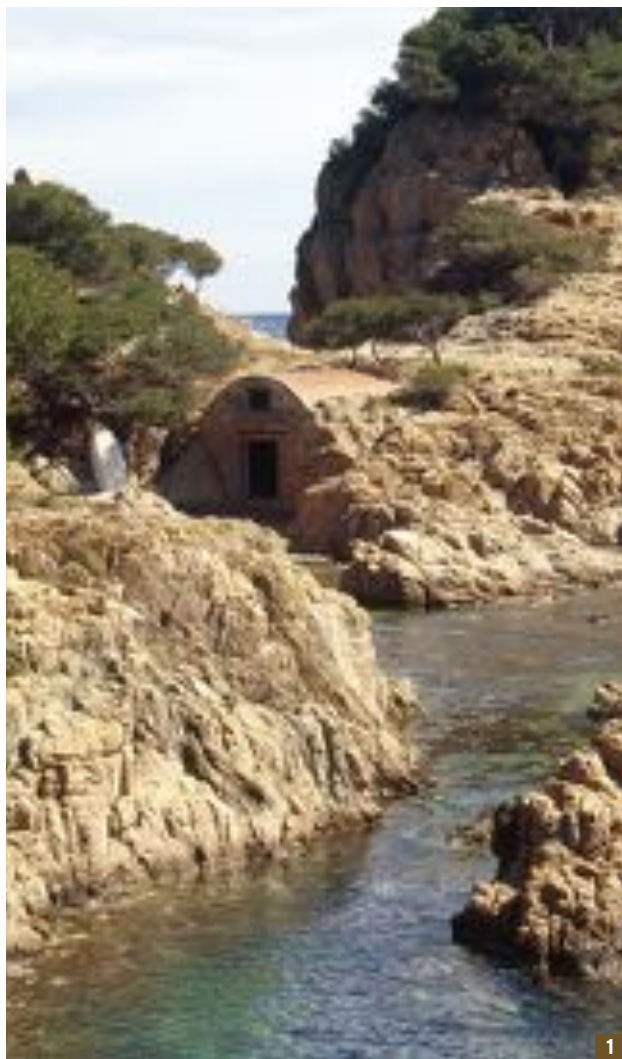

Les barraques són uns espais polivalents i multifuncionals d'ús comunal o privat que permeten disposar d'un espai logístic en el qual i des del qual es poden desenvolupar les activitats relacionades amb la pesca. Han estat el refugi per excel·lència dels pescadors, un espai de treball i emmagatzematge, però també han esdevingut un lloc de sociabilitat, trobada i esbarjo.

1. Barraca de ses Negres, Palafrugell (Baix Empordà).
Autor: Quim Esteve, 1999 (MPP).

2. Barraca de pescadors, cala Portaló, Cadaqués (Alt Empordà).
Autor: Antoni Bartomeus, 1907 (CEC).

3. Interior de la barraca de cala Culip, Cadaqués (Alt Empordà).
Autor: Quim Esteve, 1999 (MPP).

Les terres de secà

Els factors físics, polítics i defensius han fet que el poblament concentrat predominés a a bona part del territori de secà català. Els pobles aturonats o alineats a les valls, moltes vegades concentrats al voltant d'una església o d'un castell, i relativament allunyats els uns dels altres i dels camps de conreu, són un tret ben visible que configura el paisatge característic de les terres de secà. D'altra banda, la combinació de conreus –cereals, vinya, olivera i ametllers– amb un relleu accidentat i una pluviometria escassa ha originat un paisatge integrat per bancals cultivats, bosc i matolls, mentre que la distància entre els nuclis de població i els recursos ha afavorit la construcció d'aixoplucs, habitatges temporals i masets al costat dels camps. El poblament concentrat també ha afavorit la sociabilitat i l'existència d'elements arquitectònics d'ús comunitari com ara les basses, les fonts i els safareigs.

Per raons històriques i físiques, el poblament del secà s'ha fet de manera concentrada. Els pobles estan aturonats o alineats a les valls, relativament allunyats els uns dels altres, així com dels camps de conreu.

Per aquestes particularitats, a les terres de secà hi ha quatre grans tipus de construccions relacionades amb la producció agrícola. En primer lloc, les casetes de camp, les barraques i les cabanes, que es feien servir per guardar les eines, perquè les persones i els animals de treball hi descansessin i, de vegades, com a habitatge temporal. Els pagesos les utilitzaven per aixoplugar-se quan les finques eren lluny del poble i les feines del camp requerien romandre-hi més temps, i de la mateixa manera els pastors les empraven com a refugi o habitatge temporal. Algunes d'aquestes barraques són al costat de corrals i pletes.

1. Capafons (Baix Camp).

Autor desconegut,
primera meitat del s. XX (MVR).

2. Àger (Noguera).

Autor: Jordi Contijoch, 2009 (Calaix).

3. Horta de Sant Joan (Terra Alta).
Autor: Mariano Cebolla, ca. 2008 (FPMC).

Les casetes de camp, barraques i cabanes situades als camps de cultiu, lluny dels pobles, presenten una tipologia molt diversa.

1. Caseta d'oliverar al terme de Mas de Barberans (Montsià).
Autor: Mariano Cebolla, 2006 (FPMC).
2. Caseta de camp, Ascó (Ribera d'Ebre).
Autor: Biel Pubill, 2014 (FPBP).
3. Conjunt de construccions de pedra en sec, La Fatarella (Terra Alta).
Autor: Xavier Rebés, 2000 (FES).
4. Cabana en una bauma, dormidor de Covanpont, Juncosa (Garrigues).
Josep Preixens Llevadot, 2005 (IPEC).

En segon lloc trobem els marges de pedra seca, que atalussen els pendents tot conformant bancals o feixes. D'aquesta manera s'aconsegueix guanyar terreny cultivable als vessants de les muntanyes, prevenir l'erosió i retenir l'aigua de pluja. Construïts amb la mateixa tècnica, també trobem els murs que separen les finques les unes de les altres i dels camins –en especial els ramaders– i també els corrals per al bestiar.

En tercer lloc hi ha una sèrie de construccions relacionades amb el maneig de l'aigua, com ara els aljubs, les basses i les cadolles, pensades per recollir l'aigua de pluja i de les fonts i emmagatzemar-la i transportar-la per regar petits horts, abeurar els animals i per al consum humà. L'aigua de pluja hi és recollida mitjançant reguers excavats als marges del voltant o per canalitzacions de la coberta de la cabana. Algunes d'aquestes infraestructures són d'una gran complexitat i requereixen una organització col·lectiva tant per construir-les com per gestionar-les.

L'ús de la tècnica de la pedra seca per construir murs de separació i marges per crear terrasses cultivables són un dels trets més significatius de les terres de secà.

*1. Vessant de muntanya amb bancals.
Camí de Sant Feliu a Centelles (Osona).
Autor: Gonzalo de Reparaz, 1935 (ICGC).*

*2. Camí empedrat entre marges de pedra seca,
Freginals (Montsià).
Autor: Mariano Cebolla, 2008 (Mariano Cebolla).*

Les fonts, els bassots, els aljubs i les mines són alguns dels elements construïts que permeten emmagatzemar i transportar l'aigua.

1. Font de les piques, Mas Barberans (Montsià).
Autor: Josep Maria Ventura, ca. 2000 (FPJMV).

2. Bassot del Gris, serra de la Llana, Ulldemolins (Priorat).
Autor: desconegut, 2004 (Carrutxa).

3. Cisterna amb sistema de recollida de l'aigua, Tivenys (Baix Ebre).
Autor: Mariano Cebolla, 2009 (FPMC).

4. Mina, safareig i hort, La Fatarella (Terra Alta).
Autor: Arxiu de la Fundació el Solà, 2012 (FES).

I per acabar el darrer tipus de construccions que trobem són els edificis i els espais per emmagatzemar i transformar la producció: molins, cellers, trulls, cups i tines. En alguns casos, aquestes construccions es troben al costat dels camps per facilitar el transport dels productes elaborats dels camps més llunyans.

Tot i la varietat de formes que adopta aquest paisatge a causa de les diferències de relleu, vegetació i cultius dominants, l'element que l'estructura és l'arquitectura de pedra seca. L'especificitat del sòl i l'aflorament de pedres als terrenys cultivables va afavorir que els pagesos desenvolupessin la construcció de pedra en sec, com succeeix també en altres indrets de la Mediterrània. Aquesta tècnica consisteix a aixecar estructures de pedra sobre pedra, sense cap tipus d'argamassa que les uneixi. Ocasionalment s'usa un jaç de terra argilosa o d'argila que absorbeix momentàniament les irregularitats de les juntes i que confereix impermeabilitat als murs. Tot i que en la majoria dels casos les pedres s'aprofiten gairebé sense treballar-les, de vegades es tallen i s'escairen prèviament, sobretot a les cabanes de volta. Aquesta tècnica s'aplica a tot tipus de construccions, amb una multiplicitat d'usos i de solucions formals que ens informen sobre els gustos estètics en les formes i en la manera d'acoblar els materials i que ha esdevingut un component central de la identitat de les terres de secà. Aquestes construccions de pedra en sec presenten diferents graus de complexitat, des d'un petit marge fins a cobertes en forma de volta, passant per falses cúpules i murs d'edificis. Segons la dificultat tècnica, la construcció s'encarregava a un especialista, per exemple, a un margener, o la feia el mateix pagès. En altres construccions, com ara els molins, hi participaven els fusters per fornir les bigues dels trespols i les teulades. A la vora d'aquests, es feia imprescindible la participació dels ferrers, els serrallers, els teulers i, d'una manera indirecta, els fornars de calç i els de guix.

A les valls de Montcau (Bages), les tines enmig de les vinyes són unes construccions de pedra utilitzades per produir el vi al costat mateix dels camps.

*Tines de Talamanca (Bages).
Autor: Francesc Muntada, 2015 (FPFM).*

1

6

2

7

3

4

5

8

Les construccions de pedra seca presenten una multitud de formes segons la localització, les funcions, els models seguits, els gustos i les capacitats tècniques dels seus constructors.

1. Cabana, els Ports, Horta de Sant Joan (Terra Alta).
Autor: Mariano Cebolla, 2005 (FPMC).
2. Cabana de volta. Autor desconegut, 2006 (FES).
3. Barraca de Cal Cosme amb lliris a la coberta, Subirats (Alt Penedès).
Autors: Jaume Rovira i Araceli Soler, 2009 (IS).
4. Pleta de Mont-roig, els Plans de Sió (Segarra).
Autora: Montse Cirera, 2008 (MCC).
5. Valona d'una olivera, Tortosa (Baix Ebre).
Autor: Mariano Cebolla, 2009 (FPMC).
6. Falsa cúpula, la Fatarella (Terra Alta).
Autor: Arxiu de la Fundació el Solà, 2007 (FES).
7. Volta de la porta d'entrada d'una cabana, Altafulla (Tarragonès).
Autor: Drac Verd, 2013 (DV).
8. Escales de marge, Garcia (Ribera d'Ebre).
Autor: Salvador Palomar, ca. 2000 (Carrutxa).

Els paisatges de les hortes i de les planes de reg tenen un conjunt de trets en comú, com són les formes dels camps i les xarxes de camins.

L'horta i les planes de regadiu

L'arquitectura i el paisatge de les hortes antigues dels rius o de les grans planes convertides en terres de reg d'ençà del segle XIX presenten uns elements comuns que les identifica: l'estructura geomètrica dels camps, formada per una xarxa de camins, i unes construccions associades al regadiu o per a l'aprofitament de l'aigua; per recollir-la, emmagatzemar-la, conduir-la i distribuir-la pels camps: rescloses, peixeres o assuts, basses, sèquies i canals, comportes, ponts, aqüeductes i sínies.

El poblament, a les terres de regadiu, ha estat concentrat amb poblacions compactes, d'una manera semblant a les terres de secà. En moments històrics de major estabilitat, aquest poblament s'ha combinat amb habitatges aïllats situats als camps que serveixen d'aixopluc o d'habitatge permanent. És el cas de l'horta de Lleida i la plana d'Urgell, on la presència de torres i masies va augmentar després de la construcció del canal d'Urgell. També és el cas dels masos i cortals de l'Empordà o dels masos de les hortes de la vall de l'Ebre, on a les terrasses fluvials trobem explotacions agràries aïllades integrades per un mas, unes sèquies i una sínia. Finalment, les barraques aixecades en el context de la colonització arrossera de la darrerria del segle XIX i l'inici del segle XX foren l'origen del poblament del Delta, que es caracteritza per l'absència d'un nucli urbà relativament consolidat.

1. Deltebre i Sant Jaume d'Enveja (Montsià).
Autor: Mariano Cebolla, 2011 (FPMC).

2

3

1

2

3

2. Plana d'Urgell amb l'estany d'Ivars al fons i Golmés a primer terme.
Autor: Josep Maria Rigo, 2013 (WKC).

3. Xerta (Baix Ebre) al costat del riu i del canal de la dreta de l'Ebre.
Autor: Lázaro Fotògraf, 1994 (MTE).

El regadiu necessita una sèrie d'infraestructures per recollir l'aigua, conduir-la i distribuir-la pels camps.

1. Assut de Xerta, Tivenys (Baix Ebre).
Autor: Jordi Contijoch, 2012 (Calaix).

2. Peixera d'Hostafrancs, Els Plans de Sió (Segarra).
Autora: Montse Cirera, 2011 (MCC).

3. Sèquia al costat d'un camp inundat, Deltebre (Baix Ebre).
Autora: Montse Parrot, 2013 (FPMP).

Fora dels nuclis de població es construeixen habitatges temporals i permanents, al costat dels camps de cultiu. Aquest és, per exemple, el cas de les barraques del delta de l'Ebre o dels masos o les torres de les hortes de la vall de l'Ebre i del Segrià.

1

*1. Habitants d'un grup de barraques al delta de l'Ebre.
Autor: K. S. Hitz, ca. 1925 (ACBE).*

*2. Vista general de la Cava, Deltebre (Baix Ebre).
Autor: Joan Nonell, 1936 (CEC).*

3. Sènia. Lloc i autor desconeguts, 2012 (FES).

2

3

Les zones de reg solen tenir sòls formats per sediments sense pedres i això repercuteix a l'hora de bastir-hi cap estructura. Les construccions es fan amb terra, fang i elements vegetals. També s'usen teules àrabs i toves. La tàpia i la construcció amb canyissos són les dues tècniques més emprades; el seu ús, però, no és exclusiu de les terres de regadiu.

D'una banda, les barraques s'han convertit en el símbol de l'arquitectura del Delta. De planta rectangular, les fabricaven els mestres barraquers a partir d'un esquelet de fusta, revestit de canyes, arrebossat amb fang i palla i pintat amb calç. La coberta, que era de doble vessant i construïda amb materials vegetals, descansa sobre les parets o bé sobre el terra. A les barraques més grans es construïa un pis fet amb travessers de fusta i canyís. Aquest era el lloc on dormien els seus habitants.

D'altra banda, la tàpia és una tècnica constructiva de gran antiguitat i tradició en molts indrets de Catalunya i la Mediterrània. A la plana d'Urgell –tot i que el seu ús era generalitzat abans de la construcció del Canal– va continuar essent la tècnica predominant per construir tot tipus d'edificis i tanques: les cases dels pobles, les torretes dels camps i les eres, els coberts, i els corrals. La construcció en tàpia consistia en l'execució in situ per part dels tapiadors de murs a través de la compactació de la terra crua dins d'un encofrat que s'anava desplaçant a mesura que el mur anava creixent.

La canya és un dels materials constructius per edificar les cabanes o barraques del delta de l'Ebre. A la plana d'Urgell, la terra premsada o tàpia és el material constructiu per excel·lència.

1. Construcció d'una barraca a Sant Jaume d'Enveja (Baix Ebre).
Autor: Mariano Cebolla, 2007 (FPMC).

2. Cabana del Garbé, Ivars d'Urgell (Pla d'Urgell).
Autor: Ferran Estrada, 2014 (FPFE)

3. Construcció d'una paret de tàpia, Pla d'Urgell.
Autor: Adriana Salvat, 2007 (IPEC).

4. Barraquer i el seu ajudant cosint la borra de la coberta d'una barraca al delta de l'Ebre.
Autor: Lázaro, ca. 1990 (MTT).

La mecanització agrícola ha fet sorgir la necessitat d'adaptar la lògica dels elements arquitectònics tradicionals als nous instruments i a les noves eines de treball.

El present i el futur de l'arquitectura tradicional

Les transformacions en l'economia, en la societat i en les maneres de veure el món han comportat canvis en els usos i en les estructures de l'arquitectura tradicional i noves interpretacions estètiques. Alguns elements continuen tenint funcions econòmiques i domèstiques, però han estat transformats des del punt de vista tècnic per donar resposta a les noves necessitats dels seus usuaris. Les funcions, els usos i les formes dels espais productius i domèstics de les cases tradicionals s'han adaptat a les noves maneres de treballar, viure i pensar el confort, l'estètic i la intimitat.

En altres casos, els edificis s'han convertit en segones residències, en espais per al turisme rural o en elements patrimonials. De fet, el desenvolupament de l'excursionisme, de l'estiueig i del turisme des de la fi del segle XIX ha afavorit el canvi en l'economia de les zones rurals i la reutilització de molts elements de l'arquitectura tradicional per a l'esbarjo. Al segle XIX i al començament del XX diversos juristes, folkloristes i historiadors romàntics van començar a fer notar les especificitats de la masia i el pairalisme, als quals van atorgar la categoria d'elements constitutius de la manera de ser de Catalunya i dels catalans. La masia, envoltada de terra i proveïda de les instal·lacions agrícoles necessàries per a la subsistència de la família, es va convertir en un element simbòlic que

*Era de cal Ponset,
Bellver de Cerdanya (Cerdanya).
Autor: Pierre Campmajó, 2002 (IPEC).*

El desenvolupament de l'excursionisme, de l'estiuieg i del turisme des de la fi del segle XIX fins a l'actualitat ha impulsat la reutilització de molts elements de l'arquitectura tradicional per a l'esbarjo.

1. Casa nova per als amos, obra de l'arquitecte Puig i Cadafalch al costat de la casa vella, Mas Sobrevia, Seva (Osona).

Autor desconegut, 1904 (MEMGA).

2. Barraca de cala Estreta, Palamós (Baix Empordà).

Autora: O. Oliu, ca. 1960 (MPP).

3. Restaurant a Can Mas, Sant Pere Pescador (Alt Empordà).

Autora: Núria Roura, 2010 (EFCE).

4. Cala s'Alguer, Palamós (Baix Empordà). Autor: Pep Callís, anys 2000 (APAT).

*Arres de Jos (Val d'Aran).
Autor: Ferran Estrada, 1990 (FPFE).*

Les transformacions socials i econòmiques generals i del món rural en particular han suposat la reinterpretació de l'arquitectura tradicional a partir de criteris urbans. El repicat de les façanes de les cases d'alta muntanya per deixar-les amb pedra vista n'és un exemple.

El 2014, cinc barraques de pedra seca de Mont-Roig es van declarar Bé Cultural d'Interès Nacional (BCIN), en la categoria de Zona d'Interès Etnològic. Són les primeres construccions de pedra seca de Catalunya que aconsegueixen aquesta catalogació.

*Barraca del Jaume de la Cota,
Mont-roig del Camp (Baix Camp).
Autor: Esther Bargalló, 2002 (FPFB).*

els arquitectes, excursionistes, literats i historiadors ben aviat exaltaren i consideraren com a element central de la identitat catalana. A partir dels anys noranta del segle xx, l'arquitectura tradicional ha esdevingut un símbol d'un passat imaginat, relacionat amb unes formes de vida més autèntiques i naturals. Això ha donat peu a una reinterpretació de les formes i dels materials tradicionals a partir dels criteris urbans, de tal manera que els nous criteris estètics i d'autenticitat s'han aplicat tant a les construccions antigues com a les noves.

Al costat d'alguns elements arquitectònics tradicionals als quals se'ls ha donat un nou ús, bona part d'aquestes construccions ha perdut la seva funcionalitat i avui es troba en molt mal estat de conservació. De fet, l'arquitectura tradicional va entrar en crisi durant el segle xx per la pèrdua de funcions i per les transformacions en els processos constructius. El despoblament, els canvis de l'activitat agrària i l'aparició de normes arquitectòniques cada cop més restrictives han provocat el deteriorament de l'arquitectura tradicional i la transformació del paisatge a causa de la seva desaparició i del creixement

Algunes construccions tradicionals considerades més rellevants des de la perspectiva contemporània i identitària han estat reactualitzades i utilitzades com a seus de museus i centres d'interpretació.

1. La Wikipedra, un inventari dels elements arquitectònics en pedra seca, és un exemple excel·lent de la tasca feta per les entitats i les associacions.

2. Molí de la masada de Pepito de Solà, avui dia Centre d'Interpretació de la Vida a la Plana, Santa Bàrbara (Montsià).
Autor: Elena Espuny, 2015 (FPPE).

3. Museïtzació de Casa Gassia d'Esterrí d'Àneu.
Autor: Xavier Goñi, 2012 (EMVA).

de la vegetació. En aquest context, la valoració d'aquests elements com a patrimoni ha afavorit la investigació sobre l'arquitectura tradicional i l'aparició de moltes entitats dedicades al seu estudi i la seva defensa. L'activitat de les associacions i els estudiosos ha empès l'Administració pública a promoure mesures de protecció i de difusió de l'arquitectura tradicional, i a definir bones pràctiques de restauració d'aquestes construccions per a nous usos. A més a més, alguns elements d'arquitectura tradicional considerats més rellevants des de la perspectiva contemporània i identitària han estat reactualitzats a través dels museus i dels centres d'interpretació.

Aquest nou interès pel coneixement, la valoració i la conservació de l'arquitectura tradicional porta a plantejar-se què hem de fer avui dia amb els elements que ens queden. De fet, en contraposició amb una arquitectura globalitzada i despersonalitzada, les construccions tradicionals posen en evidència les diverses maneres d'habitar i de construir els paisatges pròpies de cada societat i cultura. En un context d'interès creixent pel localisme, la diversitat de les formes, dels mètodes i dels materials utilitzats per l'arquitectura tradicional també ha esdevingut una font d'aprenentatge per a l'arquitectura moderna i contemporània com a model, en primer lloc, de funcionalitat adaptada a les necessitats dels seus usuaris i lliure d'elements superflus i innecessaris i, en segon lloc, de sostenibilitat econòmica i ecològica adaptada a cadascun dels territoris. A més a més, algunes construccions actuals que en aparença són molt lluny de l'arquitectura tradicional responen a la lògica d'aquest tipus d'arquitectura en l'ús i la reutilització de materials locals de baix cost i en la readaptació constant dels espais a les necessitats productives i domèstiques. Però perquè esdevingui un patrimoni realment viu, també cal adaptar-lo als nous usos i a les necessitats actuals mitjançant unes bones pràctiques de restauració i de conservació i un procés de reflexió i diàleg al qual vol animar aquesta publicació.

Allò que amaga cada decisió: Les decisions constructives en les intervencions sobre l'arquitectura tradicional

Mónica Alcindor Huelva, Escola Superior Gallaecia

Introducció

Encara que l'esperit d'aquest assaig és de naturalesa holística, és clar que es tracta d'un ideal impossible, atès que per poder analitzar i intentar comprendre cal seleccionar. Per això aquesta anàlisi està centrada en l'estudi de les solucions constructives més comunament executades en les intervencions de l'arquitectura tradicional. Es tracta d'un camí, dels molts possibles, per inferir les variables que condicionen la pràctica arquitectònica de la rehabilitació d'aquests edificis, universos simbòlics de les comunitats a les quals pertanyen. Però abans d'entrar de ple en l'estudi de certes decisions constructives, cal presentar amb claredat una sèrie de conceptes en què reposarà l'anàlisi posterior.

En primer lloc, es definirà el significat de valor, ja que és essencial aclarir de quina manera està concebut en aquestes pàgines, i, posteriorment, es donarà pas a especificar els principis sota els quals actualment s'opera en les societats occidentals, és a dir, sota una societat de masses que condiciona la generació d'aquests valors.

Després d'aquesta breu introducció conceptual, i a fi de presentar un material empíric per a la comprensió d'aquests processos culturals, s'analitzaran i s'exposaran les pràctiques més comunes dutes a terme en una zona específica de Catalunya –en concret, el Baix Empordà– tot realitzant un recorregut a través de les principals partides d'una intervenció de rehabilitació per, de mica en mica, anar desgranant què s'amaga darrere de cada decisió.

Sobre els valors

Segons Clyde Kluckhohn, «Un valor és una concepció del que seria desitjable, explícitament o implícitament, distintiva d'un individu o característica d'un grup, que influeix sobre la selecció dels modes, mitjans i fins de l'acció» (citada a Díaz, 2007, 120). És a dir, el valor és una relació diferencial entre subjectes socials concrets i localitzats que operen en tres

dimensions simultàniament: paramètrica, semiòtica i posicional. Per això cal explicitar quin tipus de grup està referit en aquest assaig.

Aquest assaig consisteix en una visió centrada clarament en intervencions d'edificis d'arquitectura tradicional realitzades al Baix Empordà, la qual cosa vol dir que la funció principal a què es destinen els edificis analitzats és la de segona residència per a «urbanites» de les ciutats. Això tindrà una importància significativa en la presa de decisions, ja que un dels aspectes que més valora i persegueix aquest grup és que aquestes cases tinguin una imatge rural ideal.

D'altra banda, quan parlem de valors hi ha una tendència reduccionista a conceptualitzar-los simplement com a expressions declaratives, però al llarg d'aquest article intentarem mostrar que es troben reflectits en aspectes més materials. De fet, estan incrustats en els objectes i s'escampen per tot l'entramat sociocultural que els fa possibles. Per tant, pel que fa als valors, en aquest article no es produeix una dissociació entre els factors culturals i les variables econòmiques, ja que aquestes també són processos culturals que exigeixen una explicació sobre la manera en què s'interrelacionen en la modernitat tardana.

Principis d'acció de la modernitat tardana

En la modernitat tardana gairebé totes les activitats es troben regides pel que Anthony Giddens va denominar «els sistemes experts». És a dir, «sistemes d'èxits tècnics o d'experiència professional que organitzen grans àrees de l'entorn material i social en què vivim» (2011, 37). El tret distintiu de la vida social moderna és l'organització racionalitzada, en què l'arrel conceptual que regeix totes les actuacions de la nostra vida material es basa en l'autoritat legitimada per uns fonaments racionals que, en última instància, provoquen l'homogeneïtzació i la normalització de les solucions emprades. Arran d'això, els materials i els subsistemes constructius elaborats per la indústria obvien les solucions tradicionals locals i els materials de l'entorn. A banda, és clar, que els preus, les normatives i la fàcil distribució proporcionen a la indústria una alta capacitat per imposar-se en detriment d'altres sectors.

A tot això cal afegir que la internalització de l'ús de productes que ofereix la indústria crea un conjunt d'idees i genera unes maneres de procedir que suggereixen com hauríem d'actuar en una situació donada, deixant de banda les solucions tradicionals que ens han llegat aquestes edificacions i, en alguns casos, desvirtuant comportaments estructurals

o prioritiant l'ús de materials de procedència llunyana i descontextualitzada respecte a l'edifici en què s'està intervenint. Es tracta d'un concepte molt clar que determina moltes decisions dels tècnics en les seves accions: el poder. Però no l'històric conceptuat com a control imposat a la voluntat individual per una estructura col·lectiva, sinó aquell que en una societat «disciplinada» queda emmascarat i és esmunyedís, que representa una forma de poder molt més total que la dels models anteriors, sense ser tan repressiu com en altres períodes, que actua en la producció i en el control de noves tècniques i els nous aparells de control. El poder està arrelat i és múltiple.

El resultat és que tant el lloc com les tècniques associades a les especificitats locals han esdevingut quelcom fantasmagòric perquè les estructures per mitjà de les quals es constitueixen ja no estan organitzades localment.

El que hi ha darrere de cada solució

Arribats a aquest punt, es tracta de passar a analitzar com això es materialitza en les solucions i les intervencions que comunament es realitzen.

Subsòl: fonamentacions? Si no existeixen, cal implementar-les?

En aquest tipus d'edificis no hi ha, pròpiament, una fonamentació; és a dir, es tracta de la prolongació dels murs amb un escàs eixamplament de la seva base.

Les raons per les quals això es feia així són diverses. En primer lloc, les dimensions dels murs asseguren que la pressió exercida sobre el terreny no sigui excessiva; d'altra banda, els terminis de construcció eren molt més lents, cosa que permetia que el terreny anés assumint les càrregues que anaven apareixent de forma gradual. D'aquesta manera, els moviments que es poguessin derivar durant la construcció no suposaven conseqüències greus quan l'obra finalitzava ja que havien estat assimilats lentament durant el procés de construcció.

En el moment en què un tècnic intervé i s'ha d'enfrontar a aquest tipus de situació, entra en joc tot el discurs esmentat més amunt, ja que els tècnics d'avui han estat preparats per treballar amb uns elements, concebuts especialment per produir la transmissió de les càrregues de l'edifici a terra (lloses, sabates, pilons), que en aquest tipus d'obres no existeixen.

*Excavació del subsòl
Font: Oriol Roselló*

Així, en molts casos una de les solucions emprades que es va detectar durant el treball de camp va ser l'adaptació de l'edifici existent a l'esquema mental d'una solució coneguda, és a dir, s'opta per recalçar amb formigó per sentir un major control sobre la manera en què es porta a terme la transmissió de les càrregues al terreny.

En molts casos, aquesta actitud va més enllà de l'existència d'evidències que facin témer pel futur immediat de l'edifici; sense cap argument de pes, s'apliquen els sistemes constructius que han interioritzat els tècnics mitjançant els múltiples discursos en què han estat implicats al llarg del seu recorregut professional, s'incorporen elements que han estat produïts i controlats pels sistemes experts, és a dir, basats en els fonaments racionals del coneixement.

Evidentment, no totes les solucions preses passen per aquesta actitud. Els tècnics més habituats a treballar en aquest tipus d'edificis i més sensibles als sistemes preindustrials miraran de fer una avaluació global de l'estat estructural dels edificis des de diferents òptiques: des d'un estudi històric i urbanístic fins a un diagnòstic de l'estat patològic per detectar símptomes que facin pensar si s'ha d'intervenir i quina és la manera més adequada per a cada circumstància.

Contacte amb el terreny: humitats? Hi ha cap solució?

Quan tractem del sòl, la cosa no queda restringida a temes de fonamentació, de fet, l'assumpte que més preocupa són les humitats per capil·laritat.

En aquests edificis amb la fonamentació abans descrita no s'introduïa cap tipus d'element que impedís la pujada de l'aigua per capil·laritat. Això té la seva raó de ser, ja que tant l'activitat que es desenvoluparia al seu interior com els condicionants de l'entorn no exigien resoldre aquesta situació. Normalment les plantes baixes estaven destinades a acollir el bestiar de la granja, la qual cosa es compatibilitzava perfectament amb l'aparició d'aquestes humitats. A més, les peces comptaven amb una ventilació constant tant per l'ús ramader a què es destinaven com pel tractament de les seves parets, mancades de qualsevol ornamentació, sense arrebossats als murs ni paviments a terra, tant a l'interior com als carrers del voltant. Aquesta possibilitat més gran de ventilació permetia una major evaporació de les molècules d'aigua que pujaven pels capil·lars dels murs, i d'aquesta manera l'aigua no arribava a cotes elevades.

Amb el canvi d'ús, aquests espais passen a ser habitables i aquestes humitats per capil·laritat deixen de ser admissibles. Però una de les primeres conseqüències del canvi

d'ús de ramader a habitacional és la disminució del volum de ventilació mitjançant actuacions que van des de la col·locació d'un arrebossat amb materials d'alta impermeabilitat, com ara el ciment, fins a l'execució d'una pavimentació interior que inclou una tela impermeable i, a més, una capa de formigó. Sense oblidar que en aquests pobles tots els carrers han estat, també, pavimentats, per la qual cosa el punt de sortida de l'aigua del subsòl es concentra en aquests murs que estan en contacte amb el terreny i les humitats es fan més notables i arriben a cotes majors que en les condicions anteriors.

Aquest tema s'ha convertit en la bèstia negra dels arquitectes i els constructors; una bona part d'ells se senten impotents a l'hora d'enfrontar-s'hi. Nombrosos arquitectes entrevistats desconeixien les arrels d'aquests problemes, per la qual cosa optaven per con-

*Problemes d'humitats
Font: Oriol Roselló*

fiar en els productes que ofereix la indústria, a més de conscienciar els seus clients de la impossibilitat d'evitar tal situació. Uns altres recorrien a solucions intermèdies en què es col·locaven envans ventilats que evitaven la visió de les molestes taques d'humitat de l'interior. Uns pocs atacaven la qüestió des d'un coneixement de la font del problema i dissenyaven una solució integradora de totes les variables que estan en joc, solucions particularitzades per a cada cas específic.

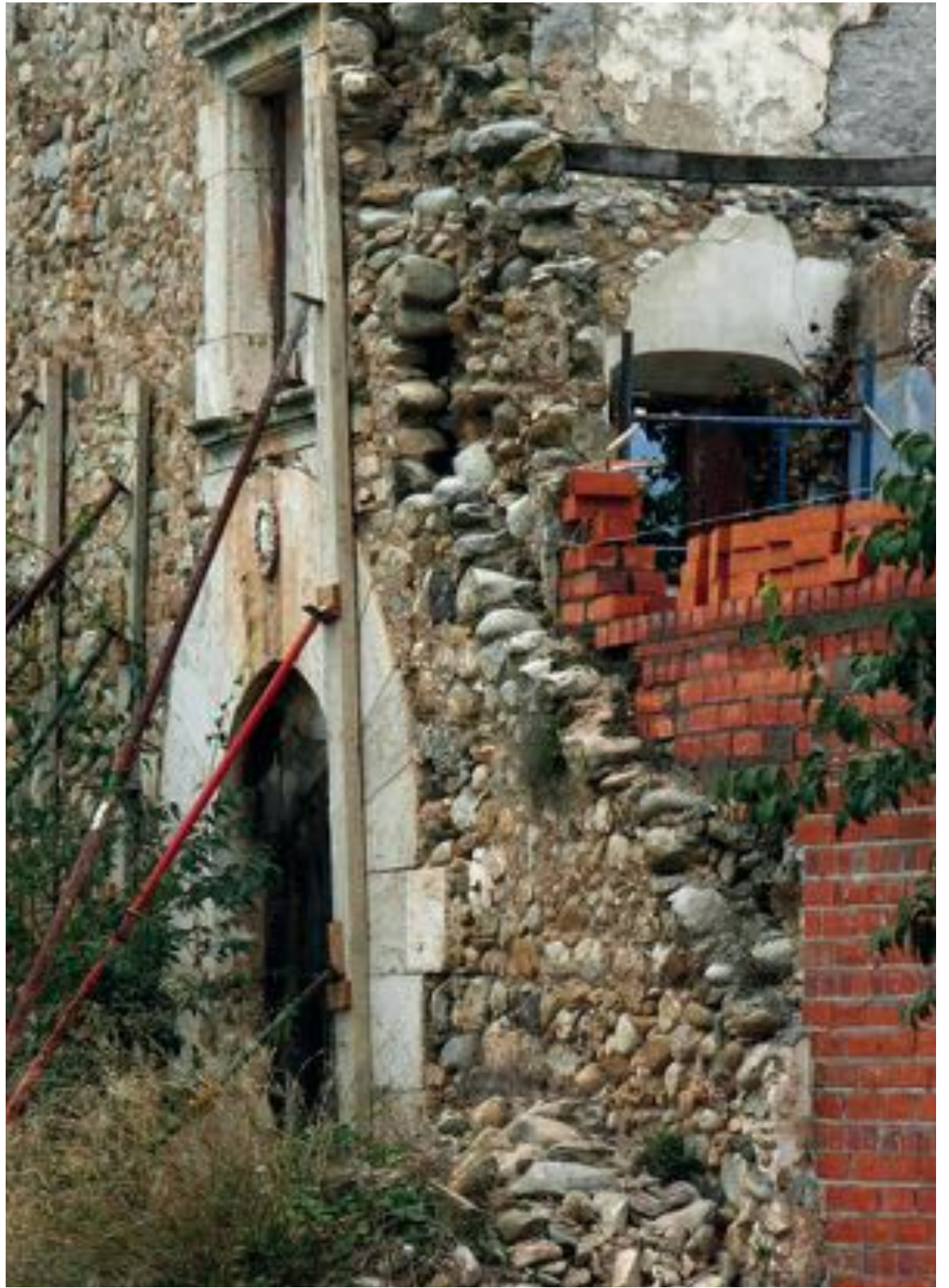
Aquesta casuística és un indicador de la dependència basada en la confiança i la fiabilitat en els sistemes experts per part dels tècnics, ja que la major part d'ells cercava la solució en els productes industrialitzats. En canvi, els constructors, com que són més temps a peu d'obra, eren més conscients de les solucions més integradores: donaven una importància més gran a la ventilació i a la neteja prèvia als murs de les deposicions que s'havien anat acumulant durant anys i es mostraven més desconfiats davant de la capacitat de la indústria per resoldre amb una acció puntual aquests problemes; una bona part d'ells recomanaven l'ús de materials transpirables i lliures de sals o fins i tot incidien en la necessitat d'analitzar l'ús programàtic de la peça per assegurar una aportació de ventilació més gran que en els usos habitacionals convencionals a fi de reduir les humitats per capillaritat.

Murs: tancaments exteriors estructurals o simples envoltants?

Tradicionalment les parets complien dues funcions específiques: com a element estructural on recolzaven les bigues de fusta o les voltes i com a separador d'ambients, exterior i interior. I per al compliment d'aquestes dues funcions comptaven amb el gruix dels murs.

En la construcció original era necessària l'habilitat, és a dir, l'ofici per a l'execució, ja que la seva estabilitat estava basada en la capacitat de l'operari de saber col·locar les peces estables sense necessitat d'un conglomerant. La funció principal dels conglomerants responia a una transmissió homogènia dels esforços a través del mur per evitar la concentració de tensions locals. Solien ser morters d'argila, amb poca capacitat lligant o, en el millor dels casos, de calç, que fins que endurís i adquirís resistència el mur havia, de totes maneres, d'assegurar l'estabilitat per si mateix, sense dependre del morter d'unió.

Des del punt de vista de la funció d'envoltant, una de les seves principals contribucions al confort es basava en la inèrcia estacional que posseeixen aquests murs de maçoneria

*Secció d'un mur tradicional.
Font: Oriol Roselló*

de gran espessor. Com que es tracta d'habitatges permanents, durant la tardor radiaven la calor que havien acumulat a l'estiu; en canvi, a la primavera i a principis d'estiu es produïa l'efecte contrari, aleshores radiaven la frescor de les baixes temperatures de l'hivern.

Quan s'hi intervé, normalment els tècnics permeten que aquests murs conservin la seva funció estructural, però en alguns casos aquests elements no es consideren fiables per complir-la, queden relegats només com a envoltants i s'introdueixen noves estructures que assegurin la funció estructural. Aquest detall exemplifica els efectes del discurs a què fèiem referència més amunt: el sistema de coneixement determina els límits del pensament i/o de l'acció. En aquest cas concret vol dir que es desconeixen els principis del funcionament de l'arquitectura tradicional i s'adapten als coneixements en què ha estat format el tècnic: estructures d'acer i formigó.

Acabats exteriors: pedra vista rejuntada o arrebossat exterior?

En aquesta comarca, igual que a molts altres llocs de la zona mediterrània, s'exercia la pràctica de revestir els murs petris amb diferents recobriments. Només la manca de mitjans, l'ús poc noble de l'edifici, la qualitat excepcional de la pedra o una maçoneria acurada eximien d'aquesta manera de fer.

La petrofília sembla tenir les seves arrels en les obres dels crítics d'art i dels tractadistes de mitjan del segle XIX. John Ruskin va postular la sinceritat dels materials i va exhibir la seva tendència protopetròfila exaltant el valor estètic de la pedra:

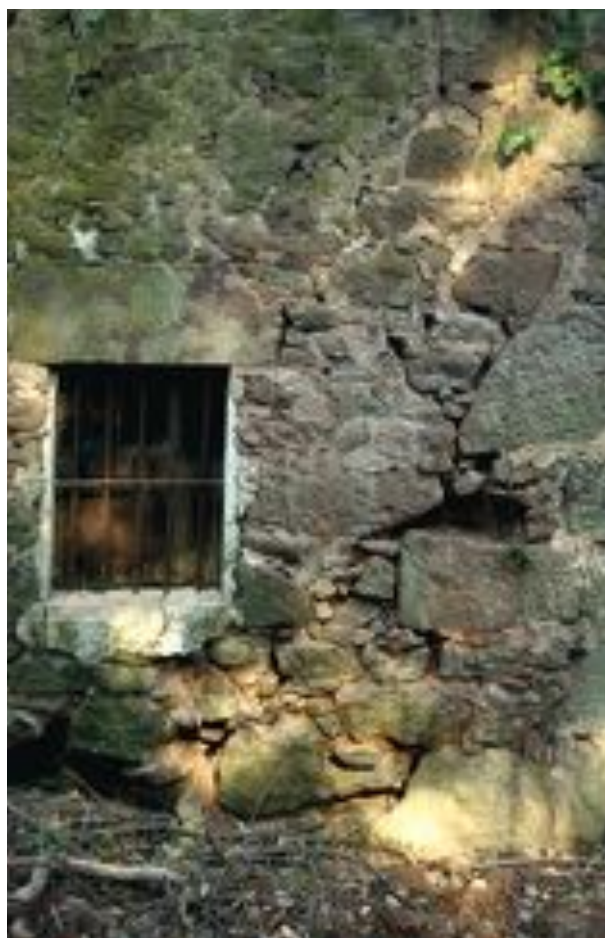
És impossible que hi hagi mai majestuositat en una cabana feta de maó; però hi ha un marcat element de sublimitat en el tosc i irregular amuntegament de les parets de pedra que exhibeixen les cabanes de les muntanyes de Gal·les, Cumberland i Escòcia. (J. Ruskin 1849, citat a Wright Carr, 1998).

Aquest fragment recorda molt una frase repetida pels constructors de la zona del Baix Empordà, que afirmen: «La pedra, encara que estigui mal col·locada, és bonica».

En les rehabilitacions dutes a terme en un gran nombre d'aquestes edificacions els arrebossats de calç o els esgrafiats han estat eliminats. Les noves generacions han crescut amb els edificis nus i s'han acostumat, en conseqüència, a l'estètica de la pedra nua. Aquest fet modifica l'imaginari col·lectiu cap a una interiorització de la presentació de la maçoneria ordinària sense cap tipus d'acabat.

Aquests murs de l'arquitectura més popular van ser construïts mitjançant les pedres locals, de fàcil disponibilitat per la seva condició d'abundància i proximitat en les condicions preindustrials anteriors. La seva qualitat no era una condició determinant. El fet de revestir-les amb una capa exterior n'assegurava una major durabilitat, ja que les protegia dels processos de meteorització i, d'altra banda, també assegurava una major impermeabilitat de l'interior dels edificis.

En les noves condicions de producció i distribució de la modernitat tardana, tanmateix, les pedres locals han passat a ser un material de difícil disponibilitat. Actualment el context tecnològic, mitjançant el qual es canalitzen les intervencions, està regit per una interrelació del capitalisme i la industrialització, l'àmbit d'interrelació és global i els materials, per assegurar la seva viabilitat empresarial, han de satisfer un nivell de qualitat per a un mercat molt més gran. Moltes pedres locals no poden assumir les despeses derivades de la seva comercialització per a un públic minoritari, per tant, deixen de ser accessibles en els circuits convencionals de compra i venda i esdevenen objectes d'escassa oferta enfront de les demandes d'aquest grup. Es tracta d'un exemple clar que mostra que el capitalisme, més enllà de la matriu fonamental de l'organització econòmica, institucional i tecnològica, també és un sistema de producció de béns simbòlics.

Tancament tradicional
Font: Oriol Roselló

La conseqüència és que l'exposició de les pedres ha adquirit més valor que la seva ocultació darrere d'un arreboscat. Aquestes pedres, ara, representen signes d'exclusivitat. La seva escassa oferta comercial ha transformat el seu significat simbòlic.

La conseqüència és que l'exposició de les pedres ha adquirit més valor que la seva ocultació darrere d'un arreboscat. Aquestes pedres, ara, representen signes d'exclusivitat. La seva escassa oferta comercial ha transformat el seu significat simbòlic.

En el cas de realitzar nous tancaments, les parets noves que s'executen segueixen l'esquema multicapa de l'arquitectura contemporània, que sol

consistir en una capa d'acabat final d'uns 20 cm de pedra vista amorterada per la cara interior amb un morter bastard, un aïllament d'uns 3 o 4 cm i una fàbrica de maó massís perforat, i l'interior, per la seva banda, es revesteix amb un guarnit de guix o d'arrebossat de morter bastard. Així doncs, de la protecció per gruix es passa al sumatori de capes en què cada capa compleix una funció específica: la pedra atén factors culturals de contextualització; la fàbrica de maó massís, la funció estructural, i la capa d'aïllament garanteix un major confort tèrmic.

Aquest tipus de solució constructiva ha nascut com a conseqüència de dos factors. D'una banda, la pedra ha esdevingut un material de poca oferta i de gran demanda, cosa que n'ha modificat la valoració; el seu ús, com a conseqüència, s'adequa a les condicions actuals de preu de mercat elevat. D'una altra, hi ha hagut una pèrdua de l'ofici exigint per poder aixecar una fàbrica de pedra en sec i, per tant, en la majoria dels casos es fa necessari que el conglomerant asseguri l'estabilitat de la fàbrica.

El poder de la normativa, la pèrdua de coneixements específics i el preu de les matèries primeres necessàries són una mostra de com opera el poder capil·lar en les activitats constructives i condiona, d'una manera sigil·losa però imparabile, les solucions emprades en les intervencions de l'arquitectura tradicional. Com a conseqüència, s'obliden i/o es neguen les variables constructives i històriques. El detall constructiu dels nous murs s'adapta a les noves condicions.

Encara que de la lectura de les cartes internacionals es podria argumentar la idoneïtat de modificar els materials i els processos per marcar la diferència entre els murs originals i els nous, no hem d'oblidar que aquests últims busquen justament el contrari: no diferenciar-se dels existents.

*Construcció contemporània
de tancament d'obra nova
acabat en pedra
Font: Oriol Roselló*

De calç o de ciment?

Fins aquí hem comentat la pràctica d'eliminar els arrebossats tradicionals dels murs de maçoneria ordinària en les rehabilitacions, però la reflexió és més àmplia: en els casos en què els murs s'arrebossen, cal analitzar com es fa i amb quins materials.

Els morters de calç ajuden a percebre clarament què ha suposat en el món de la construcció l'entrada dels sistemes experts, concretament el canvi en la producció dels materials mitjançant les noves tecnologies.

La calç que es feia servir en el passat era un material que es podia fabricar a qualsevol lloc mitjançant el foc, produït gràcies als brancatges del baix bosc a una temperatura relativament baixa (900 °C), una pedra calcària del lloc i, si la topografia ho permetia, la ubicació del forn aprofitant els desnivells del terreny. La calç que s'utilitzava era la matèria primera que l'entorn subministrava. No hi havia gaires llocs a triar. Els constructors del moment havien desenvolupat un coneixement profund de les interrelacions dels

materials que tenien a l'abast per donar solucions a les diferents casuístiques que se'ls presentaven.

Però aquesta limitació de mitjans canviaria gradualment durant la modernitat. Amb la implantació del sistema de producció industrial, l'ús de la calç va anar decreixent, ja que no es va incorporar a les noves pautes industrialitzades de producció, i es va anar imposant un material que, al començament, va substituir la calç en totes les seves funcions: el ciment. El seu èxit es va basar en la seva condició de producte manufacturat homogeni que permetia ampliar les possibilitats d'aplicació que fins al moment es podien realitzar amb la calç. Va ser possible fer pedra artificial i formigó armat. Els seus avantatges van portar a una aplicació acrítica del ciment, si bé amb

*Façana tradicional de calç
Font: Oriol Roselló*

el pas del temps es van anar evidenciant les conseqüències regressives que suposava aquest conglomerant en comparació de la calç tradicional:

- Augment de la rigidesa de les pastes de morters. Incompatibilitats amb els materials existents dels edificis tradicionals i deteriorament accelerat dels arrebossats per l'aparició de reaccions amb els sulfats.
- Dissonància cromàtica en contraposició amb els colors terrosos dels materials històrics existents en aquestes edificacions, sense oblidar la textura acerada dels arrebossats de ciment.
- Problemes de condensació a l'interior dels habitatges que contribuïen a una pitjor habitabilitat. Atès que els habitatges han sigut cada vegada més estancs i que el ciment és un material que impedeix una transpiració adequada dels murs, els problemes de condensació han augmentat.

Principalment, aquestes són les característiques que van fer que els morters de calç siguin indispensables en contraposició amb els morters de ciment, tant als revestiments de les façanes com en les pastes de les juntes dels murs de pedres vistes.

Tot i això, gran part dels constructors encara són reticents a utilitzar morters de calç com a conglomerant únic i miren d'aplicar un morter bastard, ja que la conjunció entre el ciment i la calç permet una ràpida aplicació d'una sola capa. D'aquesta manera, la relació de costos i beneficis queda equilibrada, la qual cosa fa que sigui una opció molt utilitzada en la construcció.

La diferència amb els morters de calç rau en el fet que per assegurar un bon resultat amb la calç, pel cap baix calen dues capes i la dependència de les condicions climàtiques del moment d'execució i de les capacitats de l'operari és més gran. En canvi, en l'aplicació d'un morter bastard, la calç redueix els problemes de retracció i les múltiples fissures, i, a més, el ciment accelera el procés d'enduriment. Es tracta d'una mostra de la no dissociació entre els factors culturals i els econòmics que es dona en el camp de la rehabilitació.

Forjats: són necessaris, els reforços? Sistemes tradicionals o contemporanis?

Normalment aquests elements es resolien mitjançant voltes o forjats unidireccionals de bigues de fusta. En el cas de la volta de maó pla, aquesta permetia cobrir llums d'una certa consideració amb un material amb poca capacitat a tracció i el pes subministrat a l'estructura no era considerable.

La volta de maó pla

La volta de maó pla tradicional té tres característiques que la defineixen: la construcció sense cindri, la utilització de la pasta de guix i l'ús del maó pla.

L'execució del primer full constituïa la fase més delicada i requeria un major mestratge per part de l'operari. El material lligant era el guix a causa del seu ràpid enduriment, fet de vital importància ja que és el que permetia prescindir del cindri en la majoria dels casos. Després, gairebé al mateix temps que l'execució de la primera capa, es procedia al doblat i a la realització de les successives capes, si n'hi havia.

Volta de maó pla
Font: Medir Cucurull

Aquesta tècnica va arrelar en aquest entorn perquè es tractava d'un lloc no especialment fred ni humit on el guix era un material accessible. De fet, els avantatges eren significatius:

- Economia material de la seva posada en obra, és a dir, si l'operari era destre no requeria cap tipus de cindri. Només en els casos més complexos calia utilitzar una plantilla o cindri mòbil.
- Lleugeresa en relació amb la seva capacitat portant, cosa que evita l'ús de murs excessivament gruixuts per suportar els esforços horitzontals que transmet aquest sistema constructiu.
- Il·limitada capacitat de cobrir espais de formes irregulars.

En les intervencions actuals, l'actitud davant d'aquests sistemes pot variar des del respecte i la confiança fins a la desconfiança, representada per la introducció d'una capa de formigó que assumeixi la funció estructural. Amb tot, també hi ha una actitud intermèdia promoguda principalment pels constructors, que saben que el risc més gran és que es produeixi un desplaçament dels murs que donen suport a la volta: col·locar una llosa de

1. Planta de masia
Font: Oriol Roselló

2. Volta catalana des de l'interior
Font: Oriol Roselló

formigó plana, com a tirant entre les dues parets que suporten els esforços horitzontals de la volta, que assegurí que les parets no es moguin.

Els casos en què es buida la volta de funció estructural són una altra mostra clara dels límits de pensament que determinen el discurs. Els sistemes tradicionals s'adapten. Com que no saben com funciona una volta, la fan treballar amb allò conegut i fiable.

En els casos actuals en què es vol reproduir aquest tipus de sistemes, els processos d'execució han estat adaptats a les circumstàncies que envolten la construcció actual. Principalment, hi ha tres processos:

1. Sense cindri, com era tradicional, però en lloc d'utilitzar la pasta de guix tradicional el material d'unió destinat a realitzar aquesta capa és el ciment d'enduriment ràpid. Els motius que argumenten els constructors responen al fet de no arriscar-se a patir les conseqüències de la higroscopicitat del guix: si durant l'execució de la primera capa hi ha un increment important de la humitat, la feina feta fins llavors es pot perdre, ja que la nova capa augmenta de volum, perd resistència i, com a conseqüència, desestabilitza la capa ja construïda.

*Procés d'execució d'una volta
Font: Manuel Fortea*

Un altre motiu exposat és que l'ús del guix exigeix operaris més destres, si no es vol córrer el risc de desapropiar el material. El guix, un cop pastat, no permet aturar l'execució, ja que en molt poc temps queda mort i inservible.

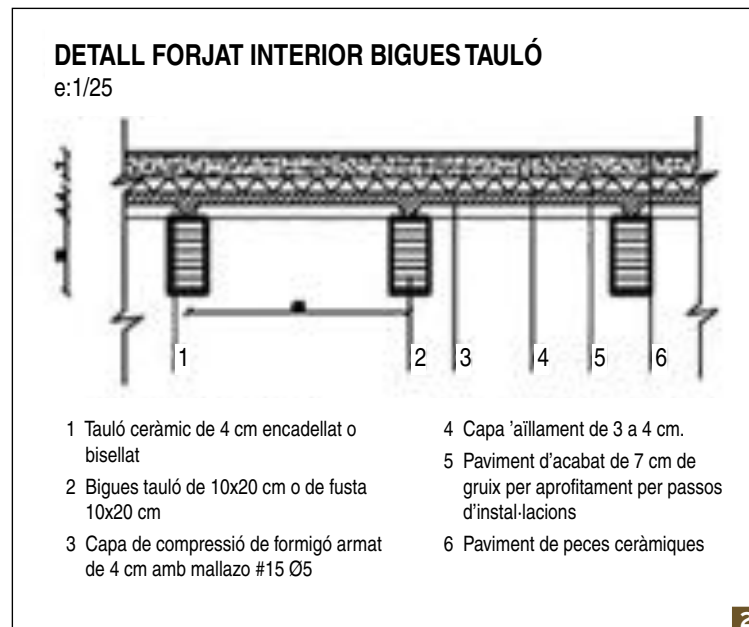
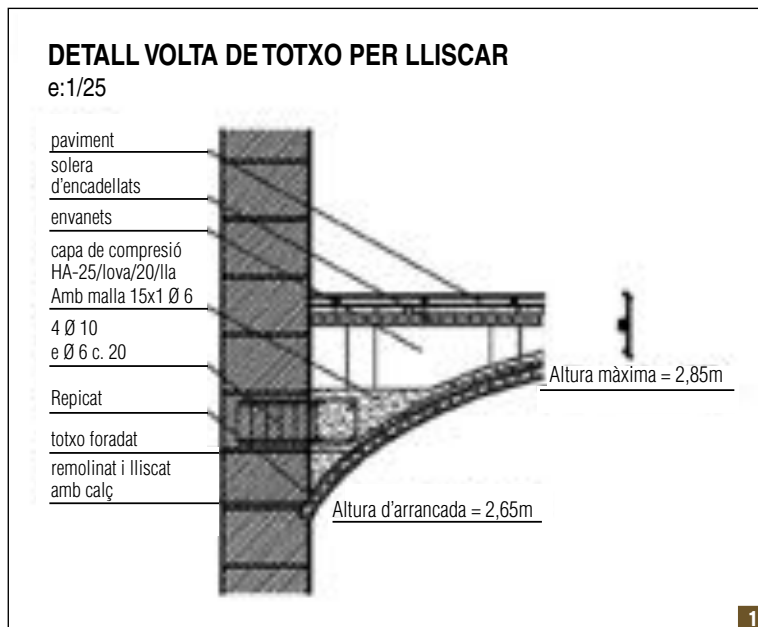
Quan s'ha fet aquesta primera capa, en lloc de doblar-la amb una altra de rajola, moltes vegades se'n col·loca una de compressió armada que adquireix la funció estructural i deixa la capa prèvia com un encofrat perdut. Per a l'intradós, s'adhereixen a la capa amb ciment cola les peces que seran vistes, tot cuidant molt la imatge final de l'especejament, ja que és l'acabat final.

*Encofrat d'una volta de maó pla
Font: Oriol Roselló*

2. Una altra variació introduïda és l'ús de cindris. En el passat els materials de construcció eren un recurs exigü; per tant, la tendència era optimitzar-ne l'ús, fet que suposava la potenciació de l'aprenentatge de tècniques que prescindissin d'estructures auxiliars. Avui dia això ha canviat a causa de la pèrdua del domini de l'execució d'aquestes tècniques i perquè l'increment de materials per a dur a terme les voltes ja no és un factor decisiu. Així, ara algunes voltes es construeixen amb cindris que són veritables encofrats de fusta que permeten muntar-les còmodament i controlar-ne l'especejament de la capa que serà vista des de l'interior.
3. Una altra manera de procedir, que representa una solució mixta a les que fins ara hem enunciat, consisteix a col·locar, mitjançant cindris mòbils, la capa de l'intradós que serà vista amb les peces ceràmiques destinades a aquesta funció, però sense rejuntar. En aquest procés es té una cura especial del posicionament correcte de l'especejament. A continuació, s'hi afegeix una capa de morter de ciment pòrtland i s'hi continuen afegint les capes de ceràmiques que calgui, sempre estant atent a variar la direcció de les peces per evitar la coincidència de les juntes de les diverses capes. Quan tot l'espai ja és cobert, des de sota la volta es procedeix a completar netament les juntes de la capa destinada a ser vista.

1. Detall constructiu d'una volta catalana contemporània
Font: Oriol Roselló / Mònica Alcindor

2. Detall constructiu d'un forjat de fusta contemporani
Font: Oriol Roselló / Mònica Alcindor

La volta de maó de pla es valora per les seves formes, colors, textures i proporcions; en canvi, en nom d'una millor compatibilitat amb el discurs o amb els límits econòmics, s'abandonen els principis estructurals o els mètodes de construcció que suposen una major quantitat de mà d'obra especialitzada.

Els forjats de fusta

Als forjats de bigues de fusta, la traçabilitat de la matèria primera era un factor fonamental que determinava el bon comportament del material a l'obra. Variables com ara les característiques del tipus de fusta utilitzada, els diferents processos seguits des de l'elecció fins a la posada en obra i d'altres més relacionades amb l'entorn de creixement de l'arbre permetien tenir un control sobre el seu futur comportament, però les condicions de producció de la modernitat tardana impedeixen mantenir la traçabilitat sobre els materials subministrats, així que en una bona part dels casos s'opta per altres sistemes que assegurin una major predictibilitat dels comportaments.

Tant els distribuïdors, com els fusters i els diferents arquitectes entrevistats comparteixen l'opinió que la fusta que no produeix problemes posteriors a la posada en obra és de dos tipus:

- Laminada, és a dir, la unió de petites peces de fusta mitjançant resines elaborades industrialment.

- Reciclada: fustes velles que són del tot seques i el comportament futur de les quals comporta riscos mínims sempre que no es modifiqui la distribució dels esforços principals amb què han conviscut durant tant de temps.

El que fa preferir aquests dos tipus de fusta enfront de la fusta natural massissa no reciclada amb què tradicionalment es construïen els forjats i les estructures de cobertes d'aquesta arquitectura vernacla és, per damunt de tot, el factor de la predictibilitat.

*Forjat de fusta tradicional
Font: Oriol Roselló*

El comportament de la fusta laminada es pot predir amb més fiabilitat i la possibilitat de patir patologies produïdes per moviments higroscòpics queda més controlada. De la mateixa manera, el risc de patir atacs biòtics sense necessitat d'invertir-hi gaire temps, tal com exigeixen les tècniques tradicionals, i mitjançant sistemes que permeten la producció en massa també queda més reduït. Només comporta el desavantatge visual de les línies de l'encolat de les peces petites.

En el cas de la fusta reciclada, si bé pel que fa a la predictibilitat es pot dir el mateix, la seva obtenció és més complicada de gestionar, ja que surt fora dels circuits de producció en massa. Així, tant per l'accés a les peces com pels preus, aquesta solució és presa en pocs casos en comparació de l'anterior.

En resum, el que hi ha darrere d'aquesta preferència és la legitimitat aconseguida com a objectivadora d'atzars i això comporta una capacitat de rebutjar i dissoldre altres alternatives «tradicionals».

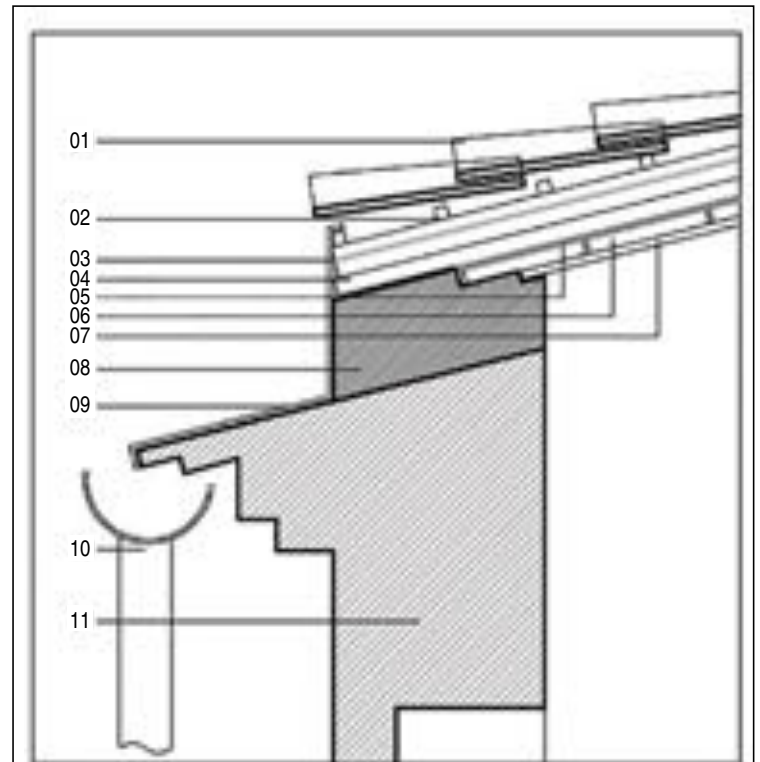

Cobertes: làmina separadora o conjunt d'elements? Bioclimatisme, contextualització?

En el cas de les cobertes, el seu funcionament estava íntimament unit a l'ús dels espais immediatament inferiors. A l'hivern, als baixos de la coberta s'emmagatzemava la producció agrícola, fet que proporcionava l'aïllament necessari per evitar les pèrdues de calor de la planta principal. A l'estiu, l'espai es buidava i funcionava com una cambra ventilada que evitava que el sobreescalfament per radiació solar de la primera pell entrés a l'interior.

1. Planta de coberta d'una masia
Font: Oriol Roselló

2. Detall constructiu del creixement
d'un mur i una coberta.
Font: Oriol Roselló / Mònica Alcindor

RECRESQUIT DE COBERTA

LLEGENDA:

01. Teula àrab de recuperació (3kg/teula, 16 teules/m²)
02. Doble rastrellat per a subjecció de teula àrab ancorada amb ganxos
03. Làmina impermeable transpirable
04. Doble capa d'aïllament tèrmic de suro de 4+4cm
05. Làmina de barrera de vapor
06. Capa de rajol ceràmic de 2cm de gruix amb superior capa de compressió
07. Revestiment de llata de 2cm de gruix
09. Recobriments de xapa da zinc
10. Baixants i canals metàl·liques

El nou ús d'aquests edificis fa que els espais que abans eren destinats a activitats agrícoles, ara passin a ser considerats habitacionals, una funció per a la qual no reuneixen les condicions mínimes. Actualment la concepció de la coberta es redueix a la pell que separa l'exterior del sota coberta i s'abandona una visió més integradora d'usos i construcció.

Per assolir les condicions d'habitabilitat i assegurar el confort d'aquests espais que queden sota les cobertes, cal afegir diferents capes de materials específics, subministrats per la indústria. Per regla general, aquesta solució no pot sobrepassar un determinat gruix, normalment uns 30 cm, a fi de no modificar la imatge tradicional exterior.

No obstant això, les funcions que han de complir les cobertes no s'acaben aquí, ja que en tan poc gruix també han d'assegurar una barrera antirobatori, sobretot a les edificacions aïllades del medi rural. Aquest fet força la introducció d'una capa de formigó de difícil penetrabilitat, amb l'inconvenient d'empitjorar la seva faceta bioclimàtica, ja que en condicions d'estiu el sistema passiu requereix crear un sistema de ventilació que impedeixi entrar en càrrega les pells en contacte amb l'interior. Però amb la capa de formigó i sense ventilació, després de diversos mesos de calor res no impedeix l'entrada de la calor rebuda durant aquest període estival. En canvi, davant de les condicions d'hivern se sol col·locar un aïllament d'uns 5 cm, aproximadament, que tampoc no impedeix la pèrdua de calor.

En una bona part dels casos, la solució passa per l'ús de la tecnologia activa mitjançant una aportació d'energia exterior que resolgui les condicions d'habitabilitat en condicions d'hivern i d'estiu, deixant oblidades les solucions integradores tradicionals per un major avantatge econòmic dels espais.

Més enllà dels detalls constructius

Fins ara l'anàlisi ha estat centrada en una mirada cap a les solucions constructives, però evidentment decantar-se cap a qualsevol solució afecta altres nivells projectuals. Per això, abans de finalitzar aquest article, val la pena anunciar algunes reflexions que formen part de tot un camp de reflexions molt més grans que les que seran exposades.

En paràgrafs anteriors ja hem esmentat el cas de la incompatibilitat de les humitats de les plantes baixes amb usos habitacionals amb un alt grau de confort i la necessitat de replantejar-se les funcions associades a aquests espais perquè siguin compatibles amb volums de ventilació elevats.

Això vol dir que si volem col·locar una volta en una planta superior sabent que no hi haurà prou pes vertical per fer desviar la resultant, caldrà introduir tirants, que, en alguns casos, per fer-los treballar bé pot arribar a ser necessari que surtin dels ronyons de la volta, cosa que obliga que siguin vistos. Si bé sembla un assumpte en aparença menor, no són poques les discussions que aquest aspecte pot arribar a produir en una obra.

*Volta amb tirants.
Font: Oriol Roselló*

Conclusions

És palesa la preferència dels responsables de les obres per l'ús de materials i sistemes que hagin estat processats per la indústria, la qual s'ha guanyat «l'atribució d'agents d'identificació de factors de risc, de seguiment de les variables, d'anàlisi de situacions complexes i de disseny de respostes per fer front a accidents i catàstrofes» (Velasco et al., 2006, 271). No són gaires els qui endevinen les forces que s'amaguen darrere d'aquests detalls i en són conscients.

L'arquitectura tradicional es basava en pocs materials d'ampli espectre. En canvi, avui en dia els materials s'han especialitzat en el compliment d'una sola funció: materials especials per suportar càrregues, per aïllar tèrmicament, per formar barreres estanques, etc. Es tracta de l'ús intensiu dels materials especialitzats, basats en tots els casos en formes constructives multicapa (Paricio, 1999).

En el cas de la rehabilitació, aquesta nova manera d'entendre la construcció no produeix resultats satisfactoris globals. Cal buscar l'equilibri i adaptar-los als requeriments d'habitabilitat dels nous usos adquirits tenint en compte les condicions materials existents, sense destruir un patrimoni heretat i evitant caure en la banalització. Dins d'aquests edificis hi ha una saviesa de sistemes pretèrits que amb mitjans limitats aconseguen resultats exemplars. És un bagatge de coneixements que formaven part d'un sistema complex i, per tant, no es poden reduir a una llista de solucions tècniques circumscrites a un conjunt d'aplicacions diferents segons el resultat esperat. La seva eficàcia depenia d'interaccions entre molts factors, que s'han de prendre amb cura si es volen comprendre els èxits històrics reals aconseguits amb els coneixements tradicionals i la seva lògica per a una nova proposició contemporània (Laureano, 1999).

Això és la cultura d'un lloc que no pot, per definició, ni ser global ni aportar la mateixa solució per al mateix problema, atès que el lloc i les comunitats implicades el condicionen. Entre altres motius perquè els sistemes de producció i d'organització han variat substancialment i aquests conceptes han de ser formulats de nou i reinterpretats tenint en compte les noves condicions.

Un dels conceptes que es poden extreure de la construcció tradicional és la permanència, però això abasta més d'allò que a primera vista sembla referir-se. De fet, va més enllà de la durabilitat en el temps dels edificis. Significa orientar la ciència i la tecnologia cap a allò permanent en totes les esferes que hi intervenen.

En un esforç per destriar les principals variables que hi ha darrere d'aquesta tecnodi- versitat de l'arquitectura tradicional i que van permetre aquesta permanència, en desta- carem les següents:

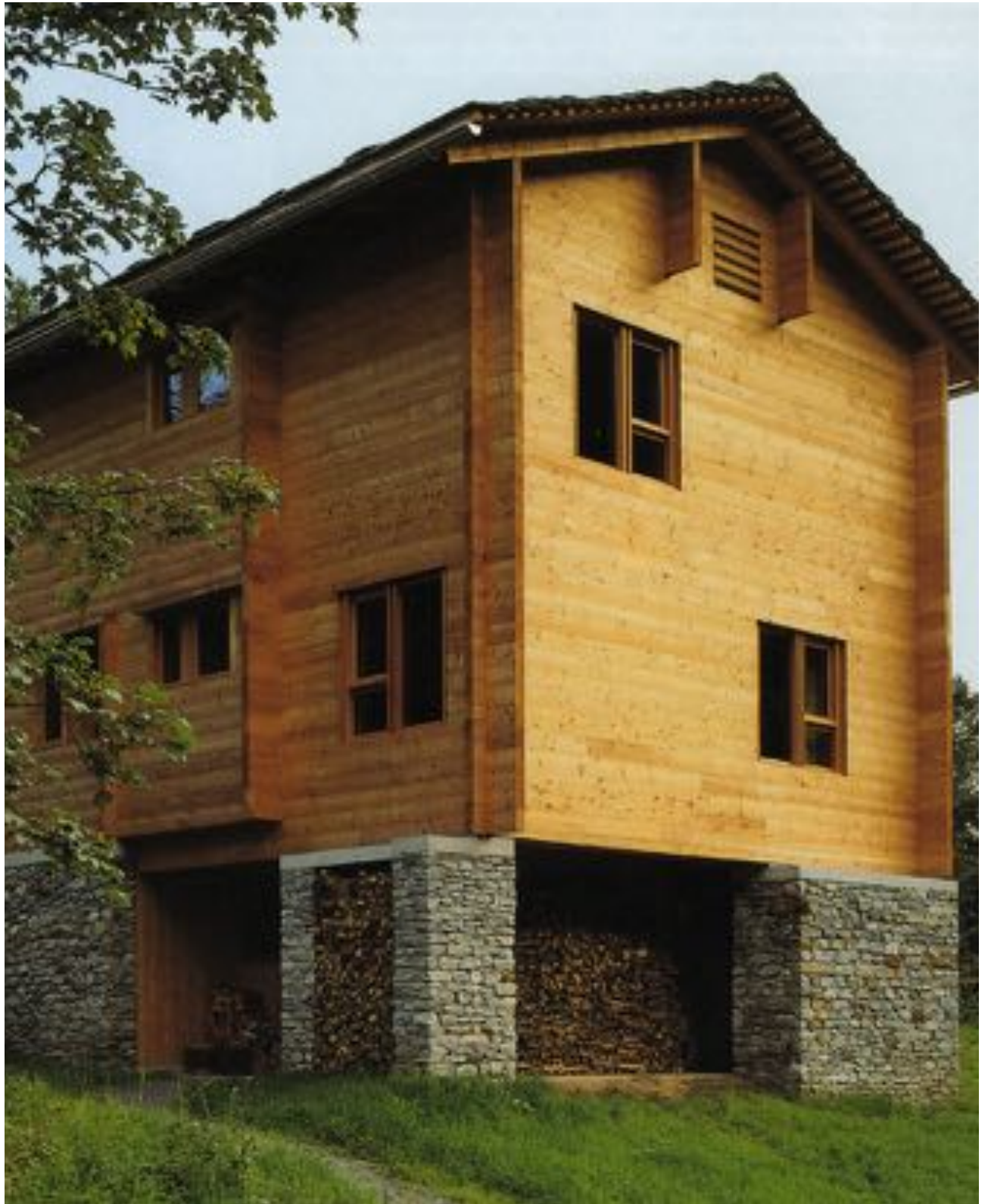
- Ús de recursos materials d'origen local. Evitar el transport de material pesat.
- Transferència o adopció de la cultura tecnològica adaptable als recursos locals disponibles.
- Sinceritat i facilitat de reproducció de la tècnica constructiva emprada.
- Facilitat de manteniment.
- Riquesa funcional. Fàcil adaptació als requeriments canviants en el temps.
- Coneixements accessibles allunyats de tecnicismes abstractes.
- Simbiosi i col·laboració amb altres sistemes.

Arribats en aquest punt, cal destacar que al capdavant allò que ens deixa l'anàlisi d'aquesta arquitectura rau, principalment, en el fet que ens fa conscients de la direcció presa en l'arquitectura d'avui dia, ja que les solucions majorment emprades provenen d'una cultura de caràcter universalista que no deixa espai per a qualsevol altra lògica lo- cal. El repte, per tant, és saber reconèixer tot allò del nostre passat que els fonaments ra- cionals imposats a la modernitat tardana han deixat enrere, però que pot ser interessant de recuperar i de proposar de nou en futures actuacions participant de forma conscient en els processos d'hibridació i mestissatge que cada situació requereixi.

Es tracta de tornar a proposar solucions integrals que tinguin en compte la societat que les ha d'aplicar, més que no pas solucions específiques que, si bé a primera vista semblen molt eficients, deixen al seu darrere conseqüències regressives per al conjunt de la societat. A més, la majoria de les vegades no són visualitzades ni percebudes com a tal, ja que no s'hi estableixen connexions.

La qüestió no és l'elecció entre «creixement modern» i «estancament tradicional». La qüestió consisteix a trobar el camí correcte de desenvolupament.

A l'hora de rehabilitar aquests edificis, gran part dels arquitectes tenen interioritzat i naturalitzat l'esquema de pensament de l'obra nova, en què els materials s'han especi- alitzat en el compliment d'una sola funció. Així, pretenen associar cada capa a una funció, però l'arquitectura tradicional no respon a aquest esquema. Els tècnics adapten els

*Obra de Gion A. Caminada
Autor: desconegut.*

sistemes constructius d'aquests edificis als coneixements que formen el cos del discurs imperant, i obvien incorporar i reapropriar-se de les variables de relacions d'ús que en el passat van assegurar-ne un funcionament adequat, un manteniment fàcil i una independència de gestió.

La pràctica arquitectònica s'ha homogeneïtzat i deshumanitzat. Els sistemes tradicionals queden relegats al passat a causa de la inviabilitat d'adaptar-los a la força del poder capil·lar en forma d'autoimposició de preus competitius, fàcil distribució, normatives i transmissió d'un discurs dominat mitjançant les institucions.

S'ha conduït al desmantellament de les formes tradicionals de construcció i s'han creat dependències mitjançant una tendència a envair tots els àmbits de la construcció i una aconseguida indispensabilitat que se sustenta en dos eixos: la confiança i el risc. Confiança entesa com a fe en la correcció dels principis abstractes en què es basa el coneixement tècnic; risc, com a consciència de l'amenaça o les amenaces que entren en joc en un particular curs d'acció (Velasco et al., 2006).

L'estudi dels detalls constructius comunament emprats ens ha permès anar més enllà dels valors declarats pels tècnics amb relació a les seves pràctiques constructives, ja que de les declaracions se n'extreu que hi ha un gran interès i una gran preocupació per no eliminar l'essència d'aquests edificis, però una anàlisi de les accions empreses sembla indicar que es tracta més aviat d'una imatge invertida dels límits que la realitat els imposa.

Com a cirereta final, i amb la intenció de presentar alguna cosa més concreta de caràcter propositiu, cal destacar l'obra realitzada per l'arquitecte suís Gion A. Caminada a Vrin, la seva localitat natal. Prenent com a base un enfocament holístic que englobava tot Vrin i reinterpretant en clau actual les directrius que van marcar la fisonomia d'aquest poble i cada un dels seus edificis, va emprendre, juntament amb un familiar economista, un treball lent i silenciós de revitalització en què va compaginar el vessant econòmic, el social i l'arquitectònic. El que és sorprenent és que diverses de les obres contemporànies que va produir en aquest entorn conceptual han estat considerades exemples de valor reconegut per a l'arquitectura contemporània d'avui en dia.

Bibliografía

- DÍAZ DE RADA, A. (2007). «Valer y valor: una exhumación de la teoría del valor para reflexionar sobre la desigualdad y la diferencia en relación con la escuela». *Revista de Antropología Social*.
- GIDDENS, A. (2011). *Revista de Antropología Social*, 16: 117-158. *Consecuencias de la modernidad*. Madrid: Alianza editorial.
- LAUREANO, P. (1999). *Agua: el ciclo de la vida*. Barcelona: Naciones Unidas, Agbar, CCD, DL.
- LEWELLEN, T. (2009). *Introducción a la antropología política*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- NAREDO, J. M. (2006). *Raíces económicas del deterioro ecológico y social: Más allá de los dogmas*. Madrid: Siglo XXI.
- PARICIO, I. (1999). «La construcción convencional: del código de reglas al decálogo de soluciones». *Arquitectura Viva*, 64: 101-103.
- PEACOCK, J. (2005). *La lente antropológica*. Madrid: Alianza Editorial.
- RUSKIN, J. (1849). *The Seven Lamps of Architecture*. Londres: Smith, Elder & Co.
- VELASCO, H.; DÍAZ, A.; CRUCES, F.; FERNÁNDEZ, R.; JIMÉNEZ, C.; SÁNCHEZ, R. (eds.) (2006). *La sonrisa de la institución. Confianza y riesgo en sistemas expertos*. Madrid: Centro de Estudios Ramón Areces.
- WRIGHT CARR, D. (1998). «Los acabados de los monumentos novohispanos y la petrofilia al final del siglo XX». A. DALLAL (ed.), *La abolición del arte. XXI Coloquio Internacional de Historia del Arte*. México: Instituto de Investigaciones Estéticas, Universidad Nacional Autónoma de México, p. 143-180.

L'arquitectura tradicional a Catalunya: valor i protecció

Roger Costa Solé, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya

El reconeixement de l'arquitectura tradicional com un patrimoni valuós, digne d'estudi i de preservació, no ha estat un camí fàcil ni obvi. En contrast amb el que s'esdevé amb determinats estils arquitectònics, que són considerats com integrants del nostre patrimoni cultural *per natura*, l'arquitectura tradicional demana un esforç d'interpretació suplementari per arribar a un mínim consens sobre si els seus exemplars formen part o no del nostre «patrimoni». Aquest tipus d'arquitectura és percebuda com quelcom més complex, sempre matisable, quan no una deixalla del passat que val més eliminar. Les seves construccions són generalment percebudes com obres rudimentàries, de poc mèrit i obsoletes. És una dificultat intrínseca, cal dir-ho, a tot el patrimoni etnològic. Així doncs, ¿què fa que passem de considerar quelcom com una andròmina, una cosa vella i antiquada, a un element digne d'interès?

L'arquitectura tradicional sovint es caracteritza per la seva senzillesa i per la repetició d'una mateixa solució constructiva en molts indrets.

Unes escales en un marge d'Arnes (Terra Alta).

*Gemma Aldea Pedreira
(Departament de Cultura,
Arxiu de Patrimoni Etnològic,
Fons IPEC).*

En el cas de l'arquitectura tradicional, encara ara molta gent l'associa a situacions de pobresa i circumstàncies de penúria viscudes en la pròpia pell. Els nostres pares i avis hi han patit incomoditats de tota mena, i no és d'estranyar que valorin l'amplitud i la comoditat de les construccions modernes. Aquest procés de rebuig, malauradament, també ha comportat la pèrdua de la memòria que ens permetria interpretar-la adequadament. Això fa que, amb els esquemes interpretatius habituals, no s'entenguin el sentit de molts espais, la seva concepció, la seva distribució... la seva lògica, en definitiva. Hi ha, doncs, un problema d'interpretació.

L'arquitectura tradicional no s'entén sense una mirada diacrònica, atès que una de les seves característiques és que s'adapta a les necessitats de cada moment. Això fa que sovint trobem en un mateix indret construccions aixecades en diferents èpoques, amb els materials propis de cada època.

El cas dels estils arquitectònics medievals, per oposició, pot servir-nos per il·lustrar el problema actual de l'arquitectura tradicional. El romànic i el gòtic no representaven res fins que la intel·lectualitat romàntica no s'hi va fixar i els va mostrar com a exemples vivents d'un passat esplendorós que havia perviscut fins als nostres dies. Aquest procés va continuar amb l'assumpció d'aquest valor per part de capes més àmplies de la societat. Aquest interès generalitzat va suscitar tot un seguit d'estudis que van permetre interpretar cada cop més bé el llenguatge d'aquests estils, fins al punt que els arquitectes revivalistes del segle XIX van restaurar i fins i tot aixecar de bell nou edificis romànics i gòtics, o almenys amb molts elements propis d'aquells llenguatges. Van aprendre a *llegir* tan bé aquella arquitectura que -per fer servir el mateix símil- fins i tot la van tornar a *escriure*.

El patrimoni etnològic en general i l'arquitectura tradicional en particular, contràriament, es continuen llegint amb dificultat. Per sort, des de fa anys la recerca sobre aquesta matèria, amb un bon grup de persones cada cop més nombrosos i qualificats al capda-

*La Tria, masia de Balenyà (Osona), a finals de la dècada de 1990.
Autor: Museu Etnològic del Montseny
(Departament de Cultura, Arxiu de Patrimoni Etnològic, Fons IPEC).*

vant, està posant en valor aquests elements. Entre aquests camps d'investigació s'hi compta el de la recerca etnològica, la qual permet conèixer-ne progressivament més bé el context, les formes de vida que la van inspirar i els altres àmbits del patrimoni (moble i immaterial) que hi estan relacionats. Però el pas a esdevenir un patrimoni assumit de manera generalitzada encara no s'ha completat. Cal, fins i tot, que els especialistes en patrimoni cultural acabin d'integrar-lo dins del seu mapa mental.

En aquest sentit, el poc desenvolupament del coneixement sobre l'arquitectura tradicional o popular, en contraposició al de l'arquitectura culta, dificulta encara ara en gran mesura el seu reconeixement i la seva protecció. Aquesta manca de coneixement provoca

Els elements singulars i de dimensions grans, com ara els pous de gel o de glaç, criden més l'atenció que altres construccions que poden trobar-se en gran quantitat en un mateix municipi, com ara els marges o les barraques. Aquest fet en facilita el consens sobre el seu caràcter patrimonial i la seva posterior protecció.

*Exterior del pou de glaç de Corbera de Llobregat (Baix Llobregat).
Autora: Esther Hachuel.*

que s'apliquin els mateixos paràmetres de mesura per a l'arquitectura culta sobre l'arquitectura tradicional, fet que dona com a resultat valoracions esbiaixades. Els exemplars de l'arquitectura culta es valoren en funció de la seva pertinença a un ordre arquitectònic determinat, l'antiguitat, la monumentalitat, la singularitat, la bellesa formal o el fet de formar part del conjunt de l'obra d'un arquitecte o d'una escola determinada. Aquests paràmetres, tanmateix, no són útils a l'hora de valorar l'arquitectura tradicional. L'arquitectura tradicional és una arquitectura d'exemplars repetits amb petites variants, que pren valor generalment pel conjunt d'elements que integren la d'un indret. Aquest aspecte, el de la singularització, és tal vegada el que n'ha impedit amb freqüència la seva protecció. Per què protegir un element determinat si n'hi ha centenars d'exemples? També és una arquitectura dinàmica, canviant, que s'adapta a les circumstàncies de cada moment, impossible d'entendre sense una lectura diacrònica. Això, sumat al fet que sovint té poca o nul·la relació amb l'estil arquitectònic culte imperant a l'època, la fan incomprendible a ulls de molts experts en arquitectura. Una altra característica d'aquest tipus de construccions és la manca d'autor conegut o el fet que en la seva construcció hi hagin participat diversos especialistes, sense jerarquia entre ells, de manera que l'autoria -un factor molt valorat en l'arquitectura culta- queda diluïda en una persona o grup anònim. La monumentalitat és un altre factor que li juga en contra. Estem parlant de construccions que per norma general no són espectaculars, són poc monumentals i escassament impactants. En aquest sentit, les dimensions i la singular ubicació de molts pous de glaç, per exemple, en faciliten la seva protecció, mentre que les petites cadolles o aljubs per a la captació d'aigua de la pluja, construccions senzilles i sovint ubicades al bell mig de paratges rurals avui abandonats, no mereixen cap protecció. Més sort corren les construccions que podem associar a l'arqueologia industrial. Molins fariners hidràulics i molins d'oli ja fa temps que s'estan inventariant, documentant i en molts casos protegint. A la veneració que la nostra societat professa a la tecnologia s'hi suma el fet que aquestes construccions són més espectaculars i que sovint justifiquen discursos vinculats al desenvolupament local. El tipus de materials emprat en la construcció també influeix en la percepció de què és important i què no. Les construccions en pedra, i en particular en pedra seca, mereixen des de fa temps molta més atenció al nostre país que les construccions aixecades amb altres tipus de materials. Cal dir que no és estrany que aquestes construccions cridin l'atenció de molts afeccionats al patrimoni, atesa la bellesa i l'enginy amb què es van aixecar parets, voltes, falses cúpules i arcs de tot tipus amb aquesta tècnica. Però aquesta atenció per la pedra seca ha situat en un pla secundari altres construccions també interessants pel simple fet que estan fetes emprant algun tipus de morter. O les construccions amb terra, importantíssimes en la història de la construcció tradicional a Catalunya i avui autèntic signe d'identitat d'algunes zones

de ponent i del sud del Principat. I per acabar de reblar el clau, l'arquitectura tradicional no és gaire bonica si prenem com a referència els cànons dels grans estils arquitectònics. Així doncs, la dificultat dels tècnics per seleccionar exemplars dignes de preservació és molt gran quan s'utilitza aquest conjunt de paràmetres. És molt difícil trobar exemplars alhora bells, antics, monumentals i singulars. I tanmateix -afortunadament- cada cop més hi ha més consens a l'entorn de la idea que s'han de protegir moltes més construccions de les que ara mateix gaudeixen d'aquest privilegi.

Un altre escull, aquest general per a tot el patrimoni immoble, dificulta la protecció de l'arquitectura tradicional: la pressió immobiliària. La lògica del mercat immobiliari és contradictòria amb la de la protecció del patrimoni immoble, ja que és contrària per naturalesa a posar impediments al lliure mercat. Ni tan sols els béns ubicats en espais amb finalitat pública s'escapen d'aquesta pressió. En el cas de l'arquitectura tradicional s'hi afegeix la dificultat que una de les solucions aplicables, la reconstrucció del bé en un altre indret, és pràcticament impossible, atès que moltes d'aquestes construccions s'han aixecat amb materials avui dia en desús, i s'han perdut els coneixements i les habilitats per construir-les; per no parlar de la dificultat intrínseca de mantenir l'aspecte antic amb què ha arribat als nostres dies i que sovint forma part del seu encant. L'única diferència avantatjosa en aquest sentit per a l'arquitectura tradicional és que moltes de les construccions que són apreciades en l'actualitat s'aixequen en zones rústiques, lliures de la pressió esmentada.

La protecció de l'arquitectura tradicional: el marc històric de la legislació espanyola¹

La sort de l'arquitectura tradicional ha anat aparellada a l'estat espanyol a diferents conceptualitzacions segons el moment històric i el context sociopolític. Durant molt temps ha estat tractada com una arquitectura menor, secundària respecte a les construccions d'autor i accessòria a conceptes com ara «paisatge» o «lloc». Una arquitectura que l'acadèmia ha deixat en segon terme, fixada, d'una banda, en l'estudi dels diferents corrents arquitectònics i dels seus principals representants i, per l'altra, per la recerca d'una arquitectura estandarditzada, serialitzada, amb solucions dirigides a donar resposta a una demanda massiva d'habitatge per viure-hi o per especular-hi. Avui, diferents factors han contribuït a que cada cop més gent hi dirigeixi la mirada: una major atenció a la sos-

---

¹ Extret del Plan Nacional de Arquitectura Tradicional, pàg. 74-79.
<<http://ipce.mcu.es/pdfs/PNArquitecturaTradicional.pdf>>

tenibilitat, un més gran desenvolupament dels estudis sobre patrimoni etnològic, més sensibilitat per allò local...

La legislació que l'ha afectada ha variat relativament poc durant bona part del segle xx. Les primeres lleis espanyoles que s'hi van referir la van vincular al tipisme i al pintoresquisme, però no era valorada pels seus valors intrínsecs. En aquesta clau hem d'entendre el Reial Decret de 1926 sobre *«Protección, conservación y acrecentamiento de la riqueza artística de España»*, el qual dedica el seu títol segon a la *«Protección y conservación de la riqueza arquitectónica histórico-artística de España y del carácter típico de sus pueblos y ciudades»*. La llei per a la *«Defensa, conservación y acrecentamiento del patrimonio histórico-artístico nacional»*, de 1933, és més transcendent, car va estar vigent durant 52 anys, fins ben entrada la democràcia. Aquesta llei mantenia en essència la mateixa definició que l'anterior, però l'aplicació que en va fer el franquisme anava dirigida sobretot a protegir poblacions que reproduïen la imatge «típica» concordant amb la de la regió de referència; a mesura que es va anar desenvolupant la indústria turística, la llei es va anar orientant en aquesta direcció. L'ordre de 1964 per a la *«Regulación de los Conjuntos Históricos Artísticos»* diu sense embuts quina és la funció i finalitat d'aquests conjunts: *«Teniendo en cuenta que la vida económica de estos 'conjuntos' debe orientarse exclusivamente hacia la industria turística»* (art. 5). En funció d'això s'havia de tenir en compte que les construccions s'ajustarien *«al estilo general tradicional de la población o región»* (art. 7). A Catalunya, en són exemples els casos de Gerri de la Sal (1970), Santa Pau (1971) o d'una part del casc antic i la façana marítima de Sitges, declarats «Conjunt històric artístic i paratge pintoresc» el 1972.

A partir de la dècada de 1980 el nou context estatal i internacional anirà incrementant el valor que hom assigna a l'arquitectura tradicional per si mateixa. La Declaració d'Amsterdam en l'any del patrimoni arquitectònic europeu de 1975 o el document programàtic del Conveni per a la salvaguarda del Patrimoni Arquitectònic d'Europa signat a Granada el 1985 així ho recullen. Ambdós documents reafirmen l'arquitectura tradicional o vernacle com a part d'un patrimoni cultural fortament vinculat amb la construcció dels nous imaginaris col·lectius, identitaris, que en el context espanyol s'aniran activant en diferents àmbits territorials: des dels autonòmics als comarcals o fins i tot locals.

La llei 16/85 del Patrimoni Històric Espanyol va significar un avenç important i va servir de referent per a les legislacions autonòmiques posteriors, entre elles la catalana. Per primera vegada els conjunts històrics, dins dels quals s'inclou l'arquitectura tradicio-

Una característica habitual de l'arquitectura tradicional és la seva senzillesa, de vegades extrema. Les cadolles són cavitats esculpides sobre la mateixa pedra que serveixen per acumular aigua pluvial per a les persones i els animals domèstics, o per atraure petits animals i facilitar-ne així la captura.

*Cadolla, la Granadella (Garrigues).
Autor: Mateu Esquerda Ribes
(Departament de Cultura,
Arxiu de Patrimoni Etnològic,
Fons IPEC).*

nal, són tractats de manera sistemàtica i es preveu la col·laboració entre les àrees de cultura i d'urbanisme de les diferents administracions implicades. A l'article 21 estableix l'obligatorietat de catalogar les edificacions valuoses, tant les que són singulars com les que confereixen personalitat al conjunt. Aquest article també preveu la conservació de l'estructura urbana i estableix límits a les remodelacions i substitucions d'immobles. La llei dedica tot un títol al patrimoni «etnogràfic», un fet transcendental ja que introdueix una nova entitat com el patrimoni immaterial, alhora que defineix el patrimoni etnogràfic moble i immoble. La seva definició és un precedent clar del que trobarem després a la llei catalana:

«Son bienes inmuebles de carácter etnográfico, [...] aquellas edificaciones e instalaciones cuyo modelo constitutivo sea expresión de conocimientos adquiridos, arraigados y transmitidos consuetudinariamente y cuya factura se acomode, en

su conjunto o parcialmente, a una clase, tipo o forma arquitectónicos utilizados tradicionalmente por las comunidades o grupos humanos».

Aquestes mesures de reconeixement i protecció es veuran reforçades amb la nova figura de protecció específica dels llocs d'interès etnogràfic o etnològic, desenvolupada per primer cop a l'Estat a la llei 1/1991 del Patrimoni Històric d'Andalusia.

Malgrat tot això, el pla estatal d'arquitectura tradicional, aprovat el 26 de març de 2014, fa una diagnosi poc falaguera de l'aplicació de les lleis de protecció de l'arquitectura tradicional a partir de les dades recollides entre les diferents comunitats autònomes (entre les quals, les de Catalunya), la qual podem resumir de la següent manera:

1. Manca d'una intervenció directa i compromesa de les institucions públiques en la preservació de l'arquitectura tradicional. Els desenvolupaments legislatius concrets sobre aquesta matèria s'han demostrat pobres i ineficients.
2. El reconeixement d'aquesta arquitectura a les declaracions com a «conjunts històrics» és encara molt precari, per bé que des de finals del segle xx s'observa com l'arquitectura tradicional ha acabat esdevenint el valor dominant que justifica la major part de declaracions de conjunts històrics. Cada cop més, aquest tipus d'arquitectura és posat en valor i documentat adequadament.
3. Els plans generals d'ordenació urbana, les normes subsidiàries, els plans especials de protecció, els plans territorials... afecten directament l'arquitectura tradicional. Cal una major coordinació entre aquestes disposicions legislatives per tal que no l'afectin negativament. El mateix passa amb la coordinació entre les diferents administracions.
4. Respecte als inventaris realitzats sobre arquitectura tradicional, el pla assenyala la gran disparitat d'institucions implicades, mentre que pel que fa al contingut troba grans buits documentals i una informació molt fragmentada. Manquen sobretot inventaris genèrics que recullin i contextualitzin comparativament el conjunt de tipologies que caurien dins de la definició d'arquitectura tradicional, almenys en marcs culturals homogenis com ara les comarques o equivalents. També troba que es tendeix a focalitzar en determinades tipologies, bé pel seu caràcter emblemàtic a cada lloc, bé per la seva relació amb activitats tradicionals considerades actualment paradigmàtiques del patrimoni etnològic: ja sigui relacionades amb activitats agroramaderes (masos, barraques...), emmagatzematge i conservació (cups, pous

de neu i de glaç, pallisses...), o processos de transformació protoindustrials (molins, premses de vi...).

5. Pel que fa a les intervencions dutes a terme sobre aquest tipus d'arquitectura, es constata la inadequació dels criteris i polítiques d'actuació deguts a la falta de formació, de valorització i de sensibilització sobre aquesta matèria. Això es tradueix, per exemple, en l'elecció inapropiada de materials i sistemes constructius, aliens a les construccions originals, enlloc de l'aplicació de tècniques tradicionals. D'altra banda s'observa una marcada tendència al «façanisme», així com una excessiva descontextualització d'aquestes construccions amb l'entorn, motivada en bona mesura per l'especulació immobiliària, que deixa multitud d'edificacions tradicionals desarticulades. Finalment, moltes intervencions no compten amb la participació directa dels usuaris, de manera que no es tenen en compte ni les seves opinions ni llurs necessitats.

La protecció de l'arquitectura tradicional a Catalunya

En el cas català, el document jurídic que regula el patrimoni cultural és la Llei 9/1993 de 30 de setembre. Des del punt de vista dels béns immobles, i prestant especial atenció a la seva relació amb l'arquitectura tradicional, conté dues categories de Bé Cultural d'Interès Nacional que l'afecten:

- El Conjunt Històric: «agrupació de béns immobles (...) que constitueix una unitat coherent delimitable amb entitat pròpia (...)»
- Zona d'Interès Etnològic: «conjunt de vestigis, que poden incloure intervencions en el paisatge natural, edificis i instal·lacions, que contenen en llur si elements constitutius del patrimoni etnològic de Catalunya».

La Llei 2/1993, de foment i protecció de la cultura popular i tradicional, també estableix disposicions que afecten l'arquitectura tradicional. La Llei estableix que «constitueixen el patrimoni etnològic de Catalunya», entre altres, «els immobles i les instal·lacions emprats consuetudinàriament a Catalunya les característiques arquitectòniques dels quals siguin representatives de formes tradicionals». El parentiu entre aquesta definició i la de la Llei 16/85 del Patrimoni Històric Espanyol és evident.

En el moment en què escrivíem aquestes línies, hi havia declarats a Catalunya vint-i-vuit elements com a béns culturals d'interès nacional en la categoria de zona d'interès etnolò-

No és fàcil dirimir quantes construccions tradicionals hi ha protegides al nostre país, ja que no existeix una figura de protecció específica ni a escala nacional ni local.

La distinció de bé cultural d'interès nacional en la categoria de zona d'interès etnològic sovint s'atorga a exemplars d'aquesta mena, tot i que la correspondència entre una cosa i l'altra no és exacta.

*Barraca del Miquel Terna
(Mont-roig del Camp, Baix Camp),
BCIN en la categoria
de zona d'interès etnològic.
Autora: Esther Bargalló.
(Departament de Cultura,
Arxiu de Patrimoni Etnològic).*

gic, agrupats en quatre conjunts: el barri de les adoberies de Vic, deu conjunts del massís de les Gavarres (dos pous de glaç, un forn de calç, una rajoleria, un sistema de reg vinculat a una masia, tres molins, una font i l'edifici construït per a explotar-la, i dues mines), cinc barraques de pedra seca del municipi de Mont-roig del Camp, i dotze coeteres granífügues del delta de l'Ebre. Estaven en procés de resolució els expedients d'incoació de tretze conjunts de tines de les valls del Montcau (Bages). El reconeixement d'aquests primers elements demostra que no hi ha una equivalència directa entre el patrimoni etnològic immoble i l'arquitectura tradicional. El cas de les coeteres del delta de l'Ebre és paradigmàtic: la seva relativa poca antiguitat (65 anys la més vella), la seva factura i la seva autoria, perfectament coneguda, fan que difícilment puguin ser considerades exemples d'arquitectura popular; tanmateix, la seva condició de «receptacles de memòria» d'una activitat emblemàtica per a una comunitat –el cultiu de l'arròs en aquest cas– les converteixen en exemplars perfectes de patrimoni etnològic. Les barraques de Mont-roig, en canvi, són típics exemples d'arquitectura tradicional alhora que de patrimoni etnològic.

Pel que fa als conjunts històrics, a Catalunya n'hi ha 101 de declarats. Malauradament, es fa difícil desentranyar quins ho són especialment per llur arquitectura tradicional,

No és fàcil saber quants nuclis de població estan protegits com a bé cultural d'interès nacional en la categoria de conjunt històric pel caràcter tradicional de les seves construccions, per bé que es dedueix que en la majoria d'aquestes declaracions l'arquitectura tradicional hi ha tingut un pes destacat o fins i tot determinant.

Cardet (Alta Ribagorça), declarat conjunt històric l'any 1993. Autor: Manel Zaera.

però donades les característiques d'aquests llocs -la major part nuclis antics de poblacions històriques- podem deduir que gairebé totes tenen en major o menor mesura edificacions de factura tradicional.

La Llei d'Urbanisme, publicada el 2002 i modificada el 2012, té fins a 14 articles que afecten d'una manera o altra l'arquitectura tradicional. Tenen especial rellevància els articles 47, que permet reconstruir i rehabilitar masies, cases rurals i similars, i sobretot el 50.2, el «catàleg específic de les construccions situades en sòl no urbanitzable susceptibles de reconstrucció o de rehabilitació» conegut com «catàleg de masies». Aquest catàleg, d'obligatòria confecció en el marc de la redacció dels planejaments urbanístics, ha d'anar acompanyat d'una justificació de les raons que en determinen la preservació o, si s'escau, la recuperació d'acord amb el que estableix l'article 47.3. L'article 71, així mateix, estableix que l'obligatorietat de redactar un catàleg dels immobles que s'hauran de protegir en el conjunt del municipi, tant dins la trama urbana com a fora.

Pel que fa als inventaris, el cas català il·lustra força bé la confusió i la manca de coordinació esmentades abans per al conjunt de l'Estat. També hem de fer notar que els inventaris de patrimoni cultural no atorguen *per se* cap tipus de protecció al bé inventariat, tot i que alguns d'aquests inventaris inclouen també béns declarats BCIN o BCIL. Des del

Servei de Recerca i Protecció de la Direcció General de Cultura Popular i Associacionisme Cultural n'hem identificat cinc d'abast nacional o regional:

- L'Inventari de Patrimoni Arquitectònic de Catalunya (depenent de la Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni) té identificades 15.408 construccions sota l'etiqueta d'«obra popular». Aquesta categoria, tanmateix, és enganyosa, atès que sota aquest epítet s'inclouen tota mena de construccions sense autor conegut.
- L'Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya ha aconseguit inventariar més de 7.100 béns immobles d'arreu de Catalunya, el que suposa un terç del total dels béns que té documentats, tant mobles, com immobles i immaterials.
- La Wikipedra, una iniciativa desenvolupada per l'Observatori del Paisatge amb la col·laboració d'aficionats de tot el país, té inventariades més de 17.000 construccions de pedra seca. Aquesta xifra es preveu que augmenti ràpidament atesa l'exemplar política de documentació que duu a terme aquesta entitat, la qual barreja noves tecnologies amb coneixements aportats de manera col·laborativa.
- El Mapa de Patrimoni Cultural de la Diputació de Barcelona té informació, de moment, de 148 municipis, amb més de 5.600 fitxes de béns immobles d'estil «popular», més de 1.750 dels quals compten amb alguna mena de protecció legal (BCIL, pla especial...).

A diferència dels anteriors, aquests dos catàlegs d'abast nacional recullen construccions protegides:

- El Catàleg del Patrimoni Cultural Català, que inclou entre altres els béns culturals d'interès local (en principi tots béns immobles), no compta amb informació de la totalitat dels 947 municipis de Catalunya ni distingeix entre tipus arquitectònics, de manera que tampoc per aquesta via podem saber amb exactitud quants edificis o infraestructures han estat declarats BCIL per la seva qualitat d'arquitectura tradicional.
- El Registre del Planejament Urbanístic de Catalunya conté els catàlegs municipals «dels béns que s'han de protegir» (catàleg de Béns Culturals d'Interès Local) i els catàlegs de construccions situades en sòl no urbanitzable susceptibles de reconstrucció o rehabilitació (el «catàleg de masies»). El nombre total de construccions inventariades és difícil d'establir amb exactitud, no obstant, atès que s'han de consultar municipi per municipi.

Un altre exemple que demostra l'interès creixent que suscita l'arquitectura tradicional és el protocol de col·laboració que van signar l'any 2012 els departaments de Cultura i el d'Agricultura, Ramaderia, Pesca i Alimentació, per a l'accés del cos d'Agents Rurals a

La col·laboració entre el cos d'Agents Rurals i el Departament de Cultura ha permès identificar molts elements ocults en zones forestals, com ara aquesta construcció que va aflorar després dels incendis d'Òdena (Anoia) de 2015 i que ha estat identificada com una rasa per canalitzar l'aigua per part de col·laboradors de la Coordinadora.

l'extranet EGIPCI amb l'objectiu de conèixer el patrimoni cultural immoble de Catalunya, i que ha comportat també la recollida de manera sistemàtica d'informació sobre construccions tradicionals ubicades al medi rural. En concret, el protocol preveu documentar quatre tipologies constructives: els pous de glaç, els molins fariners, els forns de calç i les rajoleries. De cada element se'n registren informacions bàsiques com ara la seva denominació, la localització exacta, i informació històrica, si se'n disposa, i es documenta mitjançant fotografies. De resultes d'aquesta feina s'han documentat ja més de 2.700 construccions, mentre les tasques continuen.

L'aplicació d'aquestes normatives a l'escala local ha donat resultats dispars. La majoria d'ajuntaments han protegit exemplars d'arquitectura tradicional, en particular elements notables com ara masies, molins o similars. D'altres ajuntaments han inclòs als seus catàlegs construccions rústiques, com el de Mont-roig del Camp, que va declarar bé d'interès local 101 barraques del municipi, pràcticament la totalitat de les existents. El Consell Comarcal de l'Alt Empordà, per la seva part, l'any 2014 va declarar BCIL 97 barraques de pedra seca dels municipis d'Avinyonet de Puigventós, Biure, Llers, Pont de Molins i Vilanant. Les tines de les valls del Montcau, als termes del Pont de Vilomara i

Alguns paisatges i algunes tipologies constructives no formen part de l'estereotip habitual del que hom entén per arquitectura tradicional catalana. Les construccions amb tàpia i les cases entre mitgeres de poca alçada, molt habituals en molts indrets de Catalunya, en podrien ser un exemple. Afortunadament, la formació dels especialistes, cada cop més bona, i el creixent interès per allò local estan pal·liant aquesta situació.

Rocafort, Mura i Talamanca (Bages), estan registrades com a Bé Cultural d'Interès Local i ara algunes d'elles opten al seu reconeixement com a BCIN en al categoria de zona d'interès etnològic. Alguns municipis de la plana de Lleida han declarat bé cultural d'interès local cabanes de volta: Agramunt, a l'Urgell (27), l'Albagés, a les Garrigues (2), Vallbona de les Monges, a l'Urgell (1) o Alcarràs, al Segrià (1). Per bé que aquestes dades conviden a l'optimisme, una mínima anàlisi ens mostra com la majoria són construccions de pedra seca. Altres elements constructius molt estesos, com ara la tàpia, reben en general menys atenció. No obstant, en determinades comarques on l'ús d'aquesta tècnica ha estat present fins a dates relativament properes, les construccions bastides amb tàpia han començat a esdevenir recentment elements emblemàtics, i per això protegits. Aquest fet

Carrer de Linyola (Pla d'Urgell), amb una casa construïda amb tàpia de principis del segle XIX.

Autora: Fotografia: Adriana Salvat Torregrossa (Departament de Cultura, Arxiu de Patrimoni Etnològic, Fons IPEC).

es dóna especialment a la comarca del Pla d'Urgell, on ajuntaments com Ivars d'Urgell (11 construccions de tàpia catalogades), Mollerussa (7) o Vila-sana (4) n'han inclòs als seus catàlegs. Tanmateix, només una de les edificacions suara relacionades compta amb un nivell de protecció total, mentre que la majoria estan catalogades amb el nivell de protecció C, pel qual no és obligat conservar-los, tot i que s'estableixen determinats nivells de regulació normativa en relació amb la seva documentació i estudi.

També en el camp dels béns culturals d'interès local hem de fer notar que «patrimoni etnològic immoble» i «arquitectura tradicional» no són el mateix. Ho exemplifiquen els dos únics béns declarats BCIL sota l'epítet d'«etnològics» que consten al Catàleg del Patrimoni Cultural Català, ambdós a Lladorre (Pallars Sobirà). Es tracta de l'Oratori de la Mà de Santa Cecília i la Font de Sofre, ambdós elements naturals (l'oratori no és més que una roca amb un forat que sembla una mà) però incorporats a l'imaginari de la població com a llocs de referència.

Es fa molt difícil, doncs, saber amb certesa quantes construccions tradicionals hi ha protegides a Catalunya a escala local. Els exemples que acabem d'exposar demostren un interès creixent i cada cop més matisat per aquest tipus d'arquitectura. No obstant, això no amaga algunes carències que apuntem a continuació:

1. La inclusió als catàlegs de béns a protegir d'elements de l'arquitectura encara depèn massa de la presència aleatòria en cada municipi d'erudits o de grups d'estudi locals interessats en l'arquitectura tradicional, o de professionals amb formació especialitzada i sensibles a aquesta arquitectura, en particular arquitectes.
2. Tot i que no podem saber amb certesa el percentatge d'aquest tipus de construccions inclosos en aquests catàlegs, tot sembla indicar que encara són minoritàries respecte a de caràcter monumental o culta.
3. Els municipis més petits, amb menys patrimoni monumental o culte, són els que valoren més les construccions tradicionals, potser per un efecte de compensació o potser com a conseqüència de la inclusió d'aquestes elements en els relats lligats a estratègies de desenvolupament local.
4. Malgrat els avenços, segueix la tendència a la protecció d'elements aïllats en detriment dels conjunts, especialment als indrets fora del nucli urbà. Es protegeixen elements «majors», com ara masies, molins o cabanes, però rarament la resta d'elements que proporcionen una lògica interpretativa al paisatge, com ara marges, aljubs, casetes d'estris, etc.

La posada en valor i la protecció de l'arquitectura tradicional a Catalunya: actualitat i futur

Moltes vegades l'arquitectura tradicional cobra sentit per la interrelació de diferents elements dispersos pel territori, els quals conformen un conjunt integrat d'usos diferents.

L'arquitectura tradicional i la seva protecció desperten cada cop més interès a Catalunya. Ho demostra la incorporació cada cop més generalitzada de construccions d'aquesta mena als catàlegs municipals d'immobles a protegir, així com el lent augment de béns immobles declarats béns culturals d'interès nacional en la categoria de zona d'interès etnològic, la major part dels quals inclouen construccions tradicionals. Altres iniciatives recents de caràcter privat, com la wikipedra, o de caràcter institucional, com el protocol de col·laboració entre els departaments de Cultura i el d'Agricultura, Ramaderia, Pesca i Alimentació per a la implicació dels agents rurals en l'inventari d'aquesta mena de construccions, així ho palesen. Es tracta d'un interès que ve d'antic però que ha agafat força en els darrers deu anys aproximadament.

*Sinya que abastia d'aigua del subsòl un mas proper a Torrebesses (Segrià).
Autor: Josep Preixens Llevadot
(Departament de Cultura,
Arxiu de Patrimoni Etnològic,
Fons IPEC).*

Aquest retard en la incorporació massiva de l'arquitectura tradicional en inventaris i catàlegs de protecció és degut a diversos factors, entre els quals destaca la dificultat per interpretar la importància d'aquest tipus de construccions. L'interès històric de l'arquitectura per l'obra dels grans corrents arquitectònics i dels grans autors han deixat en segon terme l'arquitectura tradicional. Per sort, nous valors cada cop més hegemònics, com la sostenibilitat, la proximitat, o factors com la *glocalització*, ajuden a revelar la importància d'aquest tipus d'arquitectura. La recerca etnològica, paral·lelament, esdevé imprescindible per contextualitzar degudament aquest tipus de construccions en el seu marc etnohistòric.

Encara queden molts vicis per corregir en els processos d'avaluació i protecció de l'arquitectura tradicional. Els paràmetres de l'arquitectura culta s'han mostrat inadequats per a valorar-la adequadament. La tendència a protegir elements aïllats és també massa accentuada en un tipus d'arquitectura que no s'entén sense la interrelació dels seus elements. Els exemplars tipològicament més grans també copen de manera desproporcionada aquesta mena de declaracions.

El relativament recent camí iniciat en la valorització i protecció de l'arquitectura tradicional s'ha d'anar consolidant en els propers temps. La interrelació entre les diferents disciplines i els professionals que la tracten es fa cada cop més imprescindible per tal d'abordar-la adequadament. Les lleis que l'afecten, així mateix, haurien de ser revisades, per facilitar la declaració de conjunts per damunt dels béns aïllats i per fer viable la seva restauració i sostenibilitat en el temps.

L'Associació per la Pedra Seca i l'Arquitectura Tradicional, una associació d'associacions

Arran de la participació de la Direcció General de Cultura Popular i Associacionisme Cultural en el Plan Nacional de Salvaguarda de la Arquitectura Tradicional¹ i les accions consegüents que va dur a terme per a la seva elaboració, aquesta Direcció General del Departament de Cultura de la Generalitat va creure convenient integrar dins la xarxa de l'Observatori del Patrimoni Etnològic i Immaterial² (OPEI) les principals entitats que treballen a Catalunya en pro de l'arquitectura tradicional. La prospecció que es va dur a terme per determinar quines eren les principals associacions que s'hi dedicaven va concloure que, tenint en compte el seu abast territorial i la seva influència, eren les quatre següents:

- L'Agrupació d'Arquitectes per a la Defensa i la Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic (AADIPA)
- Projecte GRETA (Grup de Recuperació i Estudi de la Tradició Arquitectònica)
- Coordinadora d'Entitats per la Pedra Seca
- Associació de Restauradors del Patrimoni Arquitectònic

Per tal de fer més operativa la seva presència dins la xarxa OPEI, les entitats es van fusionar en una de sola i van crear l'Associació per la Pedra Seca i l'Arquitectura Tradicional. Per bé que dins de l'Observatori actuen com una sola entitat, totes quatre continuen mantenint la seva autonomia respecte a les altres i desenvolupen també activitats en la línia com ho havien fet abans d'unir-se.

---

1 Pla promogut per l'Instituto de Patrimonio Cultural de España, ens dependent del Ministerio de Cultura y Deporte. Els treballs van començar el 2011 i van culminar el 2014. El pla ha tingut continuïtat per mitjà d'una comissió de seguiment integrada per experts i representants de diverses comunitats autònomes.

2 L'Observatori del Patrimoni Etnològic i Immaterial és una xarxa territorial o temàtica d'entitats especialitzades en diferents àmbits de l'etnologia. En l'actualitat la formen vint-i-quatre entitats, sota la coordinació del Servei de Recerca i Protecció de la Direcció General de Cultura Popular i Associacionisme Cultural del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

L'Agrupació d'Arquitectes per a la Defensa i la Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic

L'Agrupació d'Arquitectes per a la Defensa i la Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic (AADIPA) és una agrupació vinculada al Col·legi d'Arquitectes de Catalunya (COAC). Va néixer l'any 1997 a partir de la dissolució de la Comissió de Defensa del Patrimoni Arquitectònic de la demarcació de Barcelona del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, i es va constituir de comú acord i amb el suport d'aquesta Comissió.

L'AADIPA té per objectiu contribuir a la defensa, la cura, la protecció, la investigació i la difusió del patrimoni arquitectònic a través de la millora de la formació dels seus membres i de la gestió i l'organització de conferències, seminaris, debats, cursos, visites, publicacions, exposicions i altres actes relacionats amb la intervenció en els edificis històrics. Entre les activitats anuals, destaca especialment el «Curset. Jornades Internacionals sobre la Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic», que se celebra cada mes de desembre des de fa trenta-set anys, amb una mitjana de 200 persones inscrites.

Una particularitat essencial i enriquidora de l'AADIPA, fruit de la seva pròpia naturalesa, és que, tot i que pertany al Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, està oberta a altres professionals vinculats al patrimoni. De fet, segons recull el seu reglament, permet l'afiliació de totes «aquelles persones físiques que, pels seus coneixements científics o aportacions culturals en matèria de patrimoni arquitectònic o altres circumstàncies especials, mereixin aquesta condició».

L'Agrupació també té per objectiu la sostenibilitat intergeneracional en el temps, motiu pel qual procura afavorir la difusió i la participació activa de les generacions més joves interessades en la conservació del patrimoni a través de jornades de formació continuada, visites a les obres i diverses convocatòries orientades a aquest grup d'interès.

Així mateix, l'AADIPA ofereix a totes les entitats i/o particulars que ho requereixen suport en matèria de conservació del patrimoni arquitectònic. En aquest sentit, planteja convocatòries entre els tècnics especialitzats per a la redacció d'informes sobre elements arquitectònics existents i en garanteix la qualitat de l'avaluació.

La trajectòria de l'AADIPA ha permès, en el transcurs del temps, establir vincles molt estrets tant amb les administracions públiques com amb altres entitats privades afins als

objectius de l'Agrupació, mitjançant convenis de col·laboració per promoure i compartir accions conjuntes de difusió i formació.

L'activitat de l'Agrupació es desenvolupa per tot el territori de Catalunya i pretén potenciar la sensibilitat i l'esperit de participació dels arquitectes i de la resta de tècnics en els temes relacionats amb el patrimoni arquitectònic. L'AADIPA té un funcionament descentralitzat al territori a través de vocalies distribuïdes a les demarcacions del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya (Barcelona, Girona, Lleida, Tarragona, Terres de l'Ebre) i disposa de més de 360 membres, entre arquitectes, arquitectes tècnics, historiadors, arqueòlegs, historiadors de l'art, restauradors, enginyers, geòlegs i estudiants de les diverses disciplines.

Dades de l'entitat

Plaça Nova, 5, 6a planta. 08002 Barcelona

Tel.: (+34) 93 306 78 28

Adreça electrònica: aadipa@coac.net

Web: <http://aadipa.arquitectes.cat/>

Facebook: <https://www.facebook.com/Aadipa-CoAC-150191658368488/>

Projecte GRETA

El nostre país té un patrimoni arquitectònic excepcional. No hi ha cap ciutat, poble o llogarret de la nostra geografia que no tingui un nucli històric d'interès constituït, en bona part, per un traçat i uns edificis medievals i amb algun element arquitectònic destacat, sia una església, un pont, unes masies, un pou o uns simples murs de pedra.

Malauradament, però, fins avui els esforços de catalogació i conservació d'aquest patrimoni han deixat desatès i desprotegit un gran nombre de construccions de factura popular, l'anomenada arquitectura anònima. És així com en els darrers temps hem vist desaparèixer o desfigurar edificacions de diverses èpoques i fins i tot carrers i pobles sencers. Al mateix temps, hem assistit a una pèrdua progressiva de l'ofici de la construcció i del coneixement dels materials i les tècniques tradicionals.

Finalment, massa sovint, el patrimoni és percebut pels seus propietaris com una càrrega i no pas com un valor. Caldria invertir aquesta percepció en negatiu dels edificis que constitueixen el nostre llegat històric i un dels nostres principals trets identitaris.

Què és GRETA?

A mitjan 2011, el Col·lectiu Patrimoni –integrat per arquitectes, historiadors i altres persones sensibles als temes de la preservació del patrimoni arquitectònic a les comarques gironines– i l’AADIPA van posar de manifest que comparteixen objectius i interessos en la preservació del patrimoni. D’aquesta confluència en va sorgir la proposta de promoure bones intervencions en l’arquitectura històrica i, en especial, en les architectures tradicionals anònimes que formen els pobles i les ciutats de Catalunya.

Ambdós col·lectius, conjuntament amb la demarcació de Girona del Col·legi d’Arquitectes de Catalunya, van decidir constituir la línia de recerca en patrimoni arquitectònic tradicional que ha esdevingut el projecte GRETA (Grup de Recuperació i Estudi de la Tradició Arquitectònica).

Els nostres objectius

- Fer un treball de recerca per aprofundir en el coneixement del nostre patrimoni arquitectònic, de les tècniques constructives i dels oficis que l’han fet possible.
- Sensibilitzar tots els col·lectius que intervenen en la protecció i en la intervenció en el patrimoni.
- Conscienciar les administracions de la necessitat que els plans d’ordenació urbanística municipal (POUM) estableixin uns criteris d’intervenció per garantir la preservació dels teixits històrics i de l’arquitectura tradicional. Conscienciar-les també de la conveniència que aquests plans incloguin sempre el catàleg de béns que cal protegir, malgrat que prevegin la futura redacció d’un pla especial de patrimoni i de la necessitat de la posada al dia del planejament que no es revisi, amb la redacció de modificacions puntuals quan convingui amb relació als teixits històrics.
- Conscienciar els arquitectes, els aparelladors i els tècnics municipals del valor d’aquest patrimoni i fer que les rehabilitacions es basin en criteris de respecte pels materials i les tècniques tradicionals, i en el seu coneixement, garanteixin la qualitat de les intervencions i evitin els enderrocs.
- Conscienciar les universitats vinculades a la formació d’urbanistes i de tècnics de la construcció i de la restauració de la necessitat de transmetre coneixements sobre la ciutat històrica i la tradició arquitectònica. El seu paper en la recerca i la transmissió d’aquests valors i coneixements és fonamental.

- Treballar per la recuperació de les tècniques tradicionals i dels oficis de la construcció i evitar l'ús indiscriminat i acrític de materials i tècniques modernes, sovint aliens al lloc i a la història.
- Donar un valor cultural al patrimoni. El patrimoni també ha de tenir un ús actual per garantir-ne la conservació, però el seu valor ha d'anar més enllà. Un patrimoni ben conservat millora la qualitat de vida i és un actiu social: un element d'identitat, de memòria i de cohesió, com també de promoció econòmica.
- Ser un fòrum de trobada i de debat entre els diversos col·lectius implicats, de manera que esdevingui un element transversal i creï una xarxa per a la difusió de tot allò que està relacionat amb el patrimoni.

Línies de treball i àmbits d'actuació

El tractament del patrimoni arquitectònic en els planejaments urbanístics

Ateses les mancances en la protecció de l'arquitectura tradicional i les dificultats per gestionar correctament des dels municipis aquest patrimoni, s'ha fet un treball d'anàlisi d'aquesta arquitectura dins dels planejaments urbanístics vigents, que són els instruments per gestionar-ne la permanència i posada en valor. A partir de les conclusions, s'ha elaborat un document de pautes d'ordenació dels teixits històrics. La Direcció General d'Urbanisme l'ha validat com a document de criteris per tenir en compte en la redacció dels futurs planejaments urbanístics.

Les tècniques constructives tradicionals i la resolució de les seves patologies

Exposició al web projectegreta.cat d'un treball d'anàlisi dels elements i les tècniques constructives de la tradició arquitectònica. S'hi analitzen les patologies més freqüents així com les causes que les produeixen, a fi de proposar intervencions que s'integrin en les maneres de fer tradicionals sense renunciar, d'altra banda, a les aportacions de la modernitat, en un sentit formal, o de materials. Hi ha en projecte, també, l'edició d'un manual de restauració i d'un butlletí electrònic.

Cursos de formació

Conscients que per sensibilitzar tots els col·lectius que intervenen en la protecció i la intervenció en el patrimoni és indispensable tenir accés a una bona formació, GRETA, juntament amb la Unió d'Empresaris de la Construcció de Girona (UEC), organitza el Curs de mestratge en construcció tradicional. Aquest curs està dirigit principalment a constructors i paletes que ja treballen en obres de rehabilitació.

En la mateixa línia, GRETA, juntament amb l'Escola Sert del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, organitza el Curs de mestratge en construcció tradicional, adaptat a arquitectes, aparelladors, restauradors, etc.

GRETA vol ajudar a promoure, des de diferents àmbits, les bones intervencions en l'arquitectura tradicional anònima que configura la majoria dels nostres pobles i ciutats.

Dades de l'entitat

Col·legi d'Arquitectes de Catalunya. Demarcació de Girona.

Pl. de la Catedral, 8. 17004 Girona

Tel.: (+34) 972 41 27 27

Adreça electrònica: greta@projectegreta.cat, greta.gir@coac.cat

Web: <http://www.projectegreta.cat>

Facebook: <https://www.facebook.com/projectegreta/>

Coordinadora d'Entitats per la Pedra Seca

Grup multidisciplinari sense ànim de lucre que aplega entitats, associacions i col·lectius de caràcter divers amb l'objectiu de difondre, coordinar, intercanviar i vetllar pel patrimoni cultural català de la pedra seca. És una eina per promoure els valors naturals i culturals del paisatge en pedra seca. La Coordinadora ajuda a fomentar i coordinar les diferents iniciatives que desenvolupen les entitats i els organismes a favor de la defensa i la salvaguarda del patrimoni de pedra en sec i, si escau, també d'altres elements constituents de l'arquitectura tradicional agrícola. La Coordinadora pot establir propostes i orientacions per homogeneïtzar els treballs d'investigació, estudi, difusió, conservació i protecció de les construccions existents en pedra seca.

Envieu els correus a l'adreça general coordinadorapedraseca@gmail.com i derivarem les vostres necessitats i propostes a la vocalia corresponent per enviar-vos una resposta al més aviat possible.

Dades de l'entitat

Carrer del Solà, 23. 43781 La Fatarella

Tel.: (+34) 977 41 39 02

Adreça electrònica: coordinadorapedraseca@gmail.com

Facebook: <https://www.facebook.com/coordinadora.pedraseca/>

L'Associació de Restauradors de Patrimoni Arquitectònic

L'Associació de Restauradors de Patrimoni Arquitectònic (arpArq) és una associació sense ànim de lucre fundada a Carrànima (Pallars Jussà) el 19 de novembre del 2011. Els membres actuals que en formen part són arquitectes, aparelladors i arqueòlegs que es dediquen a la restauració i a la rehabilitació del patrimoni arquitectònic, tant d'edificis monumentals com d'edificis històrics, tradicionals o populars. L'Associació és oberta a qualsevol persona que estigui interessada en aquests temes. La seva raó de ser és la recuperació, conservació, investigació i divulgació dels coneixements sobre els materials i les tècniques tradicionals que s'empraven en la construcció dels edificis històrics per tal de poder-los aplicar a les obres de recuperació d'aquest patrimoni, edificat d'una manera respectuosa amb la seva manera de ser, i de dialogar-hi amb el seu llenguatge constructiu i tècnic. Un dels resultats d'aquestes tasques és la fixació dels coneixements tècnics necessaris sobre resistència i comportament de materials tradicionals i l'aportació de dades per poder-los emprar amb confiança en els treballs de rehabilitació o restauració. Per assolir els seus objectius, l'Associació organitza cursos sobre aquells aspectes de la construcció i de l'art de l'arquitectura que han quedat oblidats a conseqüència de la influència important de les noves tendències culturals i materials. En aquest sentit, l'Associació pretén cobrir alguns dels buits formatius que hi ha a les escoles d'arquitectura i a l'escola professional del Col·legi d'Arquitectes. Com a complement d'aquesta activitat, també organitza viatges d'estudi per donar a conèixer actuacions de recuperació del patrimoni que vagin en la línia de treball de l'Associació. Els cursos que s'organitzen tenen un caràcter mixt, teòric i pràctic, i per això tots consten d'una part de taller pràctic en un 50%. L'Associació manté contactes de col·laboració amb professors i centres d'investigació de la Universitat Politècnica de Catalunya, la Politècnica de València, l'Escola d'Arquitectura de Madrid, l'Escola d'Arquitectura de Sevilla i amb organitzacions com el Fòrum Ibèric de la Cal, i selecciona les línies d'estudi coincidents amb les seves finalitats. També està en contacte amb associacions amb interessos similars en l'arquitectura tradicional i popular i participa en congressos, cursos i trobades on presenta els resultats dels seus treballs de recerca.

Oferta de cursos taller

- Lectura de paraments en edificis històrics
- Comportament resistent de la terra compactada i la terra millorada amb calç
- Comportament dels morters i formigons de calç
- Adherències dels morters de calç sobre la pedra i el maó

- El guix com a material de construcció estructural
- Càlcul tradicional d'estructures d'edificis històrics
- Conservació, manteniment: la intervenció mínima
- Autoconstrucció amb fusta

Dades de l'entitat

Carrer de Cristòfol de Boleda , 14, 6è F 25006 Lleida.

Adreça electrònica: info@arparq.org

Web: <http://arparq.org/>

Facebook: <https://goo.gl/AXqCYx>

Relació d'arxius fotogràfics i fons documentals:

- ACBE. Arxiu Comarcal del Baix Ebre (Tortosa, Baix Ebre)
- ACO. Arxiu Comarcal d'Osona (Vic, Osona)
- ACR. Arxiu Comarcal del Ripollès (Ripoll, Ripollès)
- AGA. Arxiu Generau d'Aran (Arrò, Val d'Aran)
- AMG-FSLL. Arxiu Municipal de Granollers. Fons Salvador Llobet (Granollers, Vallès Oriental)
- AMT. Arxiu Municipal de Terrassa (Vallès Occidental)
- BNC. Biblioteca de Catalunya. Fons Salvany. Barcelona
- Calaix. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Dipòsit digital «Calaix»
- Carrutxa. Centre de Documentació del Patrimoni i la Memòria/ Carrutxa (Reus, Baix Camp)
- CCVA. Consell Cultural de les Valls d'Àneu. Fons Carlos Estevan (Esterra d'Àneu, Pallars Sobirà)
- CEC. Centre Excursionista de Catalunya. Fons personals i Fons Estudi de la Masia Catalana (Barcelona, Barcelonès)
- CEP. Centre d'Estudis Planers (Santa Bàrbara, Montsià)
- COAC. Col·legi d'Arquitectes de Catalunya. Fons Fotogràfic Francesc Català-Roca (Barcelona, Barcelonès)
- DIBA-UP. Diputació de Barcelona. Fons Arxiu Univers Patxot
- DIBA-OPC. Diputació de Barcelona. Oficina de Patrimoni Cultural.
- DV. Drac Verd (Sitges, el Garraf)
- EMFCE. Ecomuseu-Farinera de Castelló d'Empúries (Castelló d'Empúries, Alt Empordà)
- EMP. Ecomuseu dels Ports (Horta de Sant Joan, Terra Alta)
- EMVA. Ecomuseu de les Valls d'Àneu (Esterra d'Àneu, Pallars Sobirà)
- FAUP. Fons Arxiu Univers Patxot. (Sant Feliu de Guíxols, Baix Empordà)
- FES. Fundació el Solà (la Fatarella, Terra Alta)
- FCE. Fundació Catalana de l'Esplai (Barcelona, Barcelonès)
- FPBP. Fons particular de Biel Pubill
- FPCV. Fons particular Casanova-Vila
- FPEB. Fons particular d'Esther Bargalló

- FPEE. Fons particular d'Elena Espuny
- FPFE. Fons particular de Ferran Estrada
- FPJMV. Fons particular de Josep Maria Ventura
- FPLP. Fons particular de Lourdes Pinyol
- FPMC. Fons particular de Mariano Cebolla
- FPMF. Fons particular d'Elisenda Managuerra i Jordi Feliu
- FPMP. Fons particular de Montse Parrot
- FPRLM. Fons particular de Rafel López-Monné
- FPXF. Fons particular de Xavier Figueres
- IAAH-FAM. Institut Amatller d'Art Hispànic. Fons Arxiu Mas (Barcelona)
- ICGC-FC. Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya. Fons família Cuyàs (Barcelona)
- ICGC-FPV. Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya. Fons Pau Vila (Barcelona)
- IEI. Institut d'Estudis Ilerdencs de la Diputació de Lleida (Lleida)
- IPEC. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. Direcció General de Cultura Popular i Associacionisme Cultural. Fons de l' Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya (IPEC) (Barcelona)
- IS. Inventari de Subirats (Subirats, Alt Penedès)
- MCC. Museu Comarcal de Cervera (Cervera, la Segarra)
- MCP. Museu Cerdà (Puigcerdà, la Cerdanya)
- MEB-FVS. Museu Etnològic de Barcelona. Fons Ramon Violant i Simorra (Barcelona)
- MEMGA. Museu Etnològic del Montseny, la Gabella (Arbúcies, la Selva)
- MEMGA-FR. Museu Etnològic del Montseny La Gabella. Fons Narcís Roura. (Arbúcies, la Selva)
- MIT. Museu Industrial del Ter. Fons Rierola (Manlleu, Osona)
- MMB. Museu Marítim de Barcelona (Barcelona)
- MMT. Museu de la Mediterrània (Torroella de Montgrí, Baix Empordà)
- MPP. Museu de la Pesca (Palamós, Baix Empordà)
- MTE. Museu de les Terres de l'Ebre (Amposta, Montsià)
- MVR. Museu de la Vida Rural (l'Espluga del Francolí, Conca de Barberà)
- PNP. Parc Natural dels Ports (Mas de Barberans, Montsià)
- TG. Turisme de la Garrotxa (Olot, la Garrotxa)
- TP. Turisme Palamós
- WKC. Wikimedia Commons

Bibliografia sobre arquitectura tradicional i paisatge a Catalunya

- ABELLA, J.; ABELLA, J. (1993). *Casa endins. Espai domèstic i vida familiar a les Valls d'Àneu*. Esterri d'Àneu: Museu de les Valls d'Àneu.
- ADELL, J.A. (1997). «La masia. Què hem de fer amb el nostre patrimoni cultural?». *Lauro. Revista del Museu de Granollers*, 14: 77-82. <https://www.raco.cat/index.php/Lauro/article/view/48286/51315>.
- ALCINDOR HUELVA, M. (2011). *La rehabilitación limitada. El caso de las intervenciones de adaptación a los criterios de habitabilidad actual de las edificaciones rurales construidas con técnicas históricas, aisladas o dentro de pequeños núcleos urbanos del Baix Empordà*. Tesis doctoral. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya. <http://hdl.handle.net/10803/109046>.
- ALDEA, G.; CANELA, R. (2012). «Construccions en pedra. Construccions menors de pedra a les poblacions del vessant continental del Parc Natural dels Ports: Arnes, Horta de Sant Joan i Prat de Comte». *Revista d'Etnologia de Catalunya*, 38: 158-161. <http://www.raco.cat/index.php/RevistaEtnologia/article/download/259415/346638>.
- ALDOMÀ, I. (ed.) (2013). *L'aigua, patrimoni de la Catalunya seca. Passat i present en l'entorn de Torrebesses*. Lleida: Pagès Editors.
- ALONSO DE MEDINA, M. A.; CERVERA, B. (1977). *Guia de l'arquitectura popular de les comarques gironines*. Barcelona: La Gaya Ciència.
- ARAGONÉS, J. et al. (2010). *La pedra en sec a les comarques del Baix Ebre i del Montsià*. Benicarló: Onada Edicions.
- ARANDA, R. et al. (1990). «Les obres de pedra seca a la zona volcànica de la Garrotxa. Aproximació sobre llurs característiques constructives i ecològiques». *Vitrina*, 5: 117-128.
- ARMANGUÉ RIBAS, V. (2014). «Parc agrícola i de la pedra seca de Comes Tortes de Vilajuïga». *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, 25: 241-246.
- ARTIGAS, R., CAMPS, A.; PASCUAL, J. (2003). *Barraques de pedra seca de Sitges i del Garraf*. Sitges: Ajuntament de Sitges.
- ARTIGAS, R.; GRAU, J. (2014). «Wikipedra. Reflexions després de dos anys de funcionament i principals resultats obtinguts». *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, 25: 129-137.

- ASSOCIACIÓ D'AMICS DE L'ARQUITECTURA POPULAR (2001). *Les cabanes i els marges. 1r Curset d'estiu d'arquitectura popular Segarra-Urgell, del 7 a l'11 d'agost de 2000*. Guissona: Barnola.
- ASSOCIACIÓ D'AMICS DE L'ARQUITECTURA POPULAR (2002). *El territori i la casa. 2n Curset d'estiu d'arquitectura popular Segarra-Urgell*. Lleida: Pagès.
- ASSOCIACIÓ D'AMICS DE L'ARQUITECTURA POPULAR (2003). *L'arquitectura dels oficis. 3r Curset d'estiu d'arquitectura popular Segarra-Urgell*. Lleida: Pagès.
- ASSOCIACIÓ D'AMICS DE L'ARQUITECTURA POPULAR (2004). *L'arquitectura de l'aigua. 4t Curset d'estiu d'arquitectura popular Segarra-Urgell*. Lleida: Pagès.
- ASSOCIACIÓ D'AMICS DE L'ARQUITECTURA POPULAR (2005). *Religiositat en l'arquitectura popular. 5è Curset d'estiu d'arquitectura popular Segarra-Urgell*. Lleida: Pagès.
- ASSOCIACIÓ D'AMICS DE L'ARQUITECTURA POPULAR (2007). *Cal protecció per a l'espai rural? 8è Curset d'estiu d'arquitectura popular Segarra-Urgell*. Guissona: Barnola.
- ASSOCIACIÓ D'AMICS DE L'ARQUITECTURA POPULAR (2007). *L'arquitectura de terra. 6è Curset d'estiu d'arquitectura popular Segarra-Urgell*. Guissona: Barnola.
- ASSOCIACIÓ D'AMICS DE L'ARQUITECTURA POPULAR (2008). *Turisme, pagesia i arquitectura popular. 7è Curset d'estiu d'arquitectura popular Segarra-Urgell*. Guissona; Barnola.
- ASSOCIACIÓ D'AMICS DE L'ARQUITECTURA POPULAR (2010). *Arquitectura sostenible ahir i avui, moda o necessitat? 9è Curset d'estiu d'arquitectura popular Segarra-Urgell*. Guissona: Barnola.
- ASSOCIACIÓ D'AMICS DE L'ARQUITECTURA POPULAR (2012). *Activitats de la celebració del 10è aniversari i els materials de l'arquitectura popular*. Guissona: Barnola.
- ÁVILA AGUILÀ, A. (2014). «L'arquitectura rural als Ports. Els masos i les casetes de camp». *Cingles: Butlletí informatiu dels Parc Natural dels Ports*, 2: 12-14.
- AYATS, J., et al. (2014). «Vulcanisme, intervenció humana i pedra seca». *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, 25: 249-253.
- BACH RIU, A. (1995). *Masies del Solsonès*. Solsona: Consell Comarcal del Solsonès.
- BADIAS MATA, J. (2014). *Qui fa calç va descalç: l'elaboració tradicional de la calç a les Gavarres*. Monells: Consorci de les Gavarres.
- BARBANY, C. (1996). *De la balma a la masia: l'hàbitat medieval i modern al Vallès Oriental*. Granollers: Museu de Granollers.
- BARGALLÓ CHAVES, E. (1988). *Les més belles cases pairals i masies de Catalunya*. Barcelona: De Vecchi.

- BARGALLÓ, E.; ROM, M. (coord.). (2007). *Barraques de pedra seca a Mont-roig del Camp*. Valls: Cossetània Edicions.
- BARTUAL, M.T.; ABRIL, X. (2015). «Les barraques del Delta de l'Ebre. Símbol i identitat d'una terra». Comunicació presentada al *I Congrés Masia i Territori*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. ICEA.
- BASSOLS, E. (2014). «El patrimoni arquitectònic rural del Bosc de Tosca (les Preses, la Garrotxa): Un Patrimoni protegit, però... conservat?». *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, 25: 257-267.
- BERNAT CONSTANTÍ, A. (1998). *Les barraques de pedra seca a la conca mitja del Gaià*. Santes Creus: Fundació Roger de Bellfor.
- BLASCO PINÓS, C. (2014). «Breu estudi per a una normalització de la classificació tipològica de les construccions de pedra seca en funció de la seva morfologia i funcionament estructural». *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, 25: 155-167.
- BOLÓS, J.; NUET, J. (1983). *Els molins fariners*. Barcelona: Ketres.
- BONET GARÍ, LL. (1983). *Les masies del Maresme. Estudi de les masies, elements defensius, ermites i molins*. Barcelona: Editorial Montblanc-Martín - Centre Excursionista de Catalunya.
- BORBONET MACIÀ, A. (1996). *La masia*. Barcelona: Columna.
- BORBONET MACIÀ, A. (2006). *Masies que cal conèixer*. Barcelona: Barcanova.
- BORONAT, A.; ROVIRA, S.-J. (1984). «Els habitatges de les classes populars altafullenques (segles XVIII i XIX)». *Estudis altafullencs*, 8: 53-89. <http://www.raco.cat/index.php/EstudisAltafulla/article/view/204781/273315>.
- BORONAT, A.; ROVIRA, S.-J. (1986). «Els habitatges de les classes benestants altafullenques (segles XVIII i XIX)». *Estudis altafullencs*, 10: 69-91. <http://www.raco.cat/index.php/EstudisAltafulla/article/view/204845/273379>.
- BOSCH CALANDRE, G. (2006). *Anàlisi tipològica de les construccions populars, refugis, aixoplucs o habitatges temporals de l'arquitectura rural dels Països Catalans*. Barcelona: Elisava Escola Superior de Disseny.
- BUNYESC PALACÍN, J. (2013). *Criteris constructius, energètics i ambientals per intervenir o rehabilitar en zones rurals o de muntanya a partir de l'estudi comparatiu de l'arquitectura tradicional al Pirineu Occidental català i els Alps suïssos*. Tesi doctoral presentada a la Universitat Politècnica de Catalunya. Barcelona: UPC. <http://www.tdx.cat/handle/10803/117781>.

- CAMPS ARBOIX, J. (1959). *La masia catalana: història, arquitectura, sociologia*. Barcelona: Aedos.
- CAMPS ARBOIX, J.; CATALÀ ROCA, F. (1965). *Les cases pairals catalanes*. Barcelona: Destino.
- CASANOVAS, X. (dir). (2007). *Método RehabiMed. Arquitectura Tradicional Mediterránea*. Barcelona: Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Barcelona.
- CASAS, P. (coord.) *Pedra seca a les comarques tarragonines*. Tarragona: Diputació de Tarragona.
- CASTELLS, K.; SANS, J. M. (2006). *Cases de poble: evolució, arquitectura i restauració dels nuclis rurals*. Figueres: Brau.
- CONGOST, R. et al. (2005). *La masia catalana: evolució, arquitectura i restauració*. Figueres: Brau.
- CONGOST, R. et al. (2010). *Pedra seca. Evolució arquitectura i restauració*. Figueres: Brau edicions.
- CONSELL DE MALLORCA (1997). *La pedra en sec: obra, paisatge i patrimoni. Congrés Internacional de Construcció de Pedra en Sec (IV: 1994: Mallorca)*. Palma de Mallorca: Consell de Mallorca.
- CONSELL DE MALLORCA (2011). *Actes de la V trobada d'estudi per a la preservació del patrimoni en pedra seca als Països Catalans: Palma, 23, 24 i 25 d'octubre de 2009*. Palma de Mallorca: Departament de Medi Ambient del Consell de Mallorca.
- CONSORCI DE LES VALLS DEL MONTCAU (2005). *Tines a les Valls del Montcau, Parc Natural de Sant Llorenç del Munt i l'Obac*. Sant Vicenç de Castellet: Farell Editors.
- CORBELLA GARCIA, J.À. (sd). *Valle de Boi, UNESCO. Tipología pirenaica de los pueblos y arquitectura vernácula de la Vall de Boí*. Lleida: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya.
- CORNUDELLA, J.; TORRENT, M. (2007). «La memòria de la tàpia. Estudi i conservació arquitectònica de les cabanes de terra al terme de Juneda». Dins *Fites en el temps. VI Trobada d'estudiosos de les Garrigues*. Juneda: Fonoll, p. 299-317.
- CUCHÍ BURGOS, A. (2008). *Les construccions de terra a Catalunya: La tècnica de la Tapia*. Tesi doctoral presentada a la Universitat Politècnica de Catalunya. Barcelona: UPC. <http://www.tdx.cat/handle/10803/6095>.
- CURÓS VILÀ, J. (1994). *Arquitectura rural de la Garrotxa: estudi estructural*. Girona: Diputació de Girona. Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Girona i Universitat de Girona

- CURÓS VILÀ, J. (2003). *Arquitectura rural de Catalunya: metodologia d'anàlisi i d'intervenció*. Tesi doctoral presentada a la Universitat Politècnica de Catalunya. Barcelona: UPC.
- DANÉS TORRAS, J. (1911). «Notes referents a les masies de les valls de Bianya, Castellar de la Muntanya i Valldelbach». *Estudis universitaris catalans*, 5: 3-33.
- DANÉS TORRAS, J. (1919). *Arquitectura popular: secció septentrional de la comarca d'Olot*. Barcelona: Impr. de la Casa de Caritat.
- DANÉS TORRAS, J. (2010). *Materials per a l'estudi de la masia*. Girona: Documenta Universitaria.
- DÍEZ QUIJANO, D. (1986). *Les masies d'Horta*. Barcelona: El Tinter.
- DRAC VERD (2008). *IV Trobada d'estudi per a la preservació del patrimoni de pedra en sec als Països catalans*. Sitges: Drac Verd.
- ENRICH, M. F., MIRET SOLÉ, M.-T.; VICH, I. (2006). *Pedra seca a l'Anoia: Carme, Orpí, la Pobla de Claramunt, la Torre de Claramunt*. Pobla de Claramunt: Ajuntament de la Pobla de Claramunt.
- ESQUERDA RIBES, M. (2007). «Testimonis d'arquitectura rural al terme de La Granadella». *Revista d'Etnologia de Catalunya*, 31: 143-145. <http://www.raco.cat/index.php/RevistaEtnologia/article/view/74339>.
- ESTEBAN, J.M.; SÁNCHEZ, D. (2014). *Passat, present i futur de l'arquitectura popular de pedra seca*. Tàrraga: Museu Comarcal de l'Urgell.
- FÀBREGA ENFEDAQUE, A. (1998). «Pegueres del Bages». *Dovella*, 62: 33-41. <http://www.raco.cat/index.php/Dovella/article/view/20441>.
- FÀBREGA ENFEDAQUE, A. (2002). «La pedra en sec a la vinya de Súria». *Dovella*, 78: 7-16. <http://www.raco.cat/index.php/Dovella/article/view/20547/321535>.
- FÀBREGA ENFEDAQUE, A. (2004). «Dues noves «coves de forn» al Bages». *Dovella*, 83: 5-10. <http://www.raco.cat/index.php/Dovella/article/view/20615>.
- FÀBREGA ENFEDAQUE, A. (2009). «Forns antics de ceràmica a la Catalunya Central». *Dovella*, 101: 4-11. <http://www.raco.cat/index.php/Dovella/article/view/144539/298721>.
- FÀBREGA ENFEDAQUE, A. (2011) «L'evolució de les tines a la Catalunya Central». *Dovella* 106:10-15. <http://www.raco.cat/index.php/Dovella/article/view/249107>.
- FEDUCHI, L. M. (1974). *Arquitectura popular española. Itinerarios de arquitectura popular española*. Barcelona: Blume.

- FÈLIX FRANQUESA, J. (2004). «L'arquitectura de pedra seca als aspres i garrotxes d'Empordà». *Revista de Girona*, 224: 55-61.
- FÈLIX FRANQUESA, J. (2012). *Les barraques de pedra seca de la Garriga d'Empordà. Biure, Pont de Molins, Llers, Figueres, Avinyonet de Puigventós i Vianant*. Figueres: Brau edicions; Institut d'Estudis Empordanesos.
- FERRER ALÒS, L., PASCUAL, P.; RAMÍREZ, R. (2003). *Masies de Catalunya*. Manresa: Angle.
- FERRÚS BATISTE, J. (2003). *La casa pagesa asconenca: 1940-1970: descripció etnogràfica i anàlisi antropològica*. Flix-Ascó: Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre-Associació Cultural Lo Llaüt.
- FLORES, C. (1973). *Arquitectura popular española*. Madrid: Aguilar.
- FONT, J.; SOLÀ, M. (eds.) (2010). *La vida a pagès. El món perdut de les masies i de les possessions a Catalunya i Balears*. Barcelona: Centre Excursionista de Catalunya.
- FRANCÈS, G. (2015). «De la casa del pagès a l'establiment turístic: una nova via de conservació de la masia rural a Catalunya». Comunicació presentada al *I Congrés Masia i Territori*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalanas. ICEA
- FUNDACIÓ CONCEPCIÓ RABELL. (1926). *Memòria dels treballs fets per a l'estudi de La Masia Catalana*. Barcelona: Fundació Concepció Rabell vídua de Romaguera.
- GARCÍA LISÓN, M.; ZARAGOZÁ CATALÁN, A. (1982). «Arquitectura popular. La vivienda rural temporera en las comarcas del Maestrazgo y les Terres de l'Ebre. Les pallisses i les casetes de volta». *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 198:45-68.
- GARCÍA-MERCADAL, F. (1930). *La casa popular en España*. Bilbao: Espasa-Calpe.
- GENÍS ARMADÀ, M.T. (coord). (2008). *L'Albera: arquitectura popular i tradicional*. Figueres: Consell Comarcal de l'Alt Empordà.
- GIRONÈS DESCARREGA, J. (1999). *L'art de la pedra en sec a les comarques de Tarragona*. Tarragona: Diputació de Tarragona.
- GRÀCIA CANDELA, Ó. (2005). *Estudio de viabilidad para la recuperación de las bordas de Vallferrera*. Treball de final de carrera. Barcelona: Elisava Escola Superior de Disseny.
- GRUP DE RECERCA OLESA RURAL. (2005). *Petjades històriques: recull de construccions rurals en pedra seca i altres curiositats naturals al terme d'Olesa de Bonesvalls*. Olesa de Bonesvalls: Edicions i Propostes Culturals Andana; Grup de Recerca Olesa Rural.
- HOYOS SANCHO, N. DE. (1959). *La casa tradicional en España*. Madrid: Publicaciones Españolas.

- JOCILES RUBIO, M. I. (1989). *La casa en la Catalunya Nova*. Madrid: Ministerio de Cultura.
- JUVÉ ESCRIU, À. (1989). *Arquitectura de muntanya*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra, Conselleria de Serveis Públics.
- LOSCOS SOLÉ, V. (1989). «Les cabanes de volta de l'Urgell i la Segarra». *Urtx: revista cultural de l'Urgell*, 1: 159-173.
- MARTÍ PÉREZ, J. (1990). «Arquitectura popular catalana: la capacidad de crecimiento de la masía». Dins A. CEA GUTIÉRREZ; M. FERÁNDEZ MONTES; L.A. SÁNCHEZ GÓMEZ (eds.) *Arquitectura Popular en España*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, p. 513-523.
- MARTIN, F. (1981). *Els picapedrers i la indústria de la pedra a la Floresta*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajoana.
- MARTIN, F.; PREIXENS, J. (2005). *Les construccions de pedra seca*. Lleida: Pagès editors.
- MARTÍN, F.; SERRA, R. (1991). *Les construccions de pedra seca a la comarca de les Garrigues*. Lleida: Pagès Editors.
- MARTÍNEZ, M. (2010). *Arquitectura rural: un patrimoni cultural oblidat: (l'exemple de la Conca de Barberà)*. Valls: Cossetània.
- MATA, V. (2010). «Formació del catàleg de construccions de pedra seca del terme municipal de Begues: catalogació, restauració, senyalització i dinamització». Ponència presentada a les *Jornades Nacionals de Patrimoni Etnològic*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura.
- MATA, V. (2010). «La pedra seca a Begues». *Materials del Baix Llobregat*, 16: 71-80.
- MOLÍ, D. (2007). *Jardins de parets seques*. Barcelona: Comanegra.
- MONER, J., PLA, A.; RIERA, J. (1981). «La masia. Historia y tipología de la casa rural catalana». 2c. *Construcción de La Ciudad*, 17-18: 8-93.
- MONÉS, J.; SURROCA, J. (1985). *Els masos de Sant Joan de les Abadesses*. Sant Joan de les Abadesses: Canelles.
- MONTURIOL, J. (coord.) (2014). *VII Trobada d'estudi per a la preservació de la pedra seca als Països Catalans. Parc de Pedra Tosca, les Preses, del 17 al 19 de maig de 2013*. Olot: Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca; Ajuntament de les Preses.
- MORELL MONTAÑÉS, J. R. (1997). «La torre a l'Horta de Lleida». *DAU. Debats d'Arquitectura i Urbanisme*, 2: 44-57.

- NAVARRO FARRÉ, L. (2009). *Construccions de terra a la plana de Lleida*. Projecte final de Carrera. Lleida: Universitat de Lleida. <http://hdl.handle.net/10459.1/45596>.
- NAVÉS VIÑAS, F. (2005). *Arquitectura del paisaje rural: de la Península Ibérica, Islas Baleares y Canarias*. Barcelona: Omega.
- NOGUÉ, J.; SALA, P. (2010). *Les Terres de Lleida: catàleg de paisatge*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Política Territorial i Obres Públiques.
- NOGUÉ, J.; SALA, P. (2012). *El Camp de Tarragona: catàleg de paisatge*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Política Territorial i Obres Públiques.
- NOGUÉ, J.; SALA, P. (2013). *Les Terres de l'Ebre: catàleg de paisatge*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Política Territorial i Obres Públiques.
- NOGUÉ, J.; SALA, P. (2014). *Comarques gironines: catàleg de paisatge*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Política Territorial i Obres Públiques.
- ORTEGA ROBERT, J.; VILLAVARDE REY, M. (2006). «Arquitectura tradicional mediterrània: Estudis històrics». *Revista de Catalunya*, 218: 31-55.
- ORTIZ CAMPAÑÁ, M. (2014). *CATapia: la arquitectura de tapia en Cataluña. Conocimiento, reivindicación y restauración*. Treball Final de Màster. Màster en Conservación y Restauración del Patrimonio Arquitectónico. Universitat Politècnica de València. ETSA. <http://hdl.handle.net/10251/48514>.
- PALAU RAFECAS, S. (1994). *800 molins fariners de Catalunya: des de el Sènia i l'Algars al Cardener-Llobregat*. Santa Coloma de Queralt: Museu-Arxiu Comarcal de Montblanc.
- PALOMAR, S. (2002). «Petjades sobre el coster. Arquitectura popular per a l'ús i l'aprofitament de l'entorn al Priorat». *Revista d'Etnologia de Catalunya*, 20: 177. <http://www.raco.cat/index.php/RevistaEtnologia/article/view/49269>.
- PALOMAR, S. (2003). «Arquitectura rural, patrimoni i territori». *Revista d'Etnologia de Catalunya*, 23: 156-157. <http://www.raco.cat/index.php/revistaetnologia/article/view/49382/57304>.
- PALOMAR, S.; SOLÀ, M. (2008). *L'aprofitament de l'aigua: arquitectura popular a Montserrat*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Medi Ambient i Habitatge.
- PLANS MAESTRA, J. (2009). *Arquitectura tradicional rural en pedra seca a la comarca del Bages*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- PLANS MAESTRA, J. (2010). *Arquitectura tradicional en pedra seca: el patrimoni immoble de la comarca del Bages*. Universitat Oberta de Catalunya. <http://openaccess.uoc.edu/webapps/o2/handle/10609/1179>.

- PUIGVERT SOLÀ, J. M. (1998). «L'elaboració del discurs pairalista a la Catalunya contemporània: la contribució dels arquitectes i els estudiosos de la masia (1908-1936)». *Estudis d'Història Agrària*, 12: 77-108.
- PUIGVERT SOLÀ, J. M. (2010). «La recerca de la masia com a art nacional». Dins FONT, J.; SOLÀ, M. (eds.) *La vida a pagès. El món perdut de les masies i de les possessions a Catalunya i Balears*. Barcelona: Centre Excursionista de Catalunya, p. 60-69.
- PUJADAS, J. J., SORONELLAS, M.; CASAL, G. (2007). *Cada casa és un món: família, economia i arquitectura a la Cerdanya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació.
- PUJOL, R.; LLAGOSTERA, S.; LLIMARGAS, P. (1996). «L'esperit de l'arquitectura popular pirinenca del Ripollès. Criteris de restauració arquitectònica per a tècnics, constructors i interessats en general». *Annals del Centre d'Estudis del Ripollès*, 1994-1995: 133-140. <http://www.raco.cat/index.php/AnnalsCER/article/view/204247>.
- QUERALT BOLDÚ, R. (2008). *Les cabanes de volta de les Borges Blanques. Paisatges, fets i gent*. Valls: Cossetània.
- QUERALT TOMÁS, M.C. (1992). «Las barracas del Delta del Ebro. Un modelo de hábitat tradicional». *Narria*, 57-58: 10-15. <https://repositorio.uam.es/xmlui/handle/10486/8333>.
- QUERALT TOMÁS, M.C. (2006). «Les barraques del delta de l'Ebre, un dels habitatges populars més antics i singulars de Catalunya». *Revista d'Etnologia de Catalunya*, 28: 96-108. <http://www.raco.cat/index.php/RevistaEtnologia/article/view/49485/63335>.
- RCR ARANDA PIGEM ARQUITECTES (2011). *La casa de pagès al parc natural de la zona volcànica de la Garrotxa. Les cases que no criden*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament d'Agricultura, Ramaderia, Pesca, Alimentació i Medi Natural.
- REBÉS D'ARENY-PLANDOLIT, X. (2003). *La pedra en sec a la Fatarella*. La Fatarella: Fundació el Solà.
- REGUANT, J.; et al. (2005). *II Trobada d'estudi per a la preservació del patrimoni en pedra seca als Països Catalans*. Torroella de Montgrí: Can Quintana Centre Cultural de la Mediterrània.
- REIG, R. (1960). «La casa popular marinera». *Revista de Girona*, 11: 29-30. <http://raco.cat/index.php/RevistaGirona/article/view/77202>.
- RIPOLL MASFERRER, R. (1983). *Les masies de les comarques gironines*. Girona: Gòthia.
- RIPOLL MASFERRER, R. (2005). «La vida al mas». Dins R. CONGOST et al. (eds.). *La masia catalana. Evolució, arquitectura i restauració*. Figueres: Brau Edicions, p. 39-59.

- RIPOLL MASFERRER, R. et al. (2012). *La casa vora mar. Evolució arquitectura i restauració*. Figueres: Brau edicions.
- ROIGÉ, X., ESTRADA, F.; BELTRAN, O. (1997). *La casa aranesa: antropologia de l'arquitectura a la Val d'Aran*. Tremp: Garsineu.
- ROSELLÓ, M. (2000). *Proyecto corpus. La construcción tradicional en el espacio mediterráneo. Arquitectura tradicional Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- RUBIÓ BELLVER, J. (1914). «Construccions de pedra en sec». *Anuario. Asociación de Arquitectos de Cataluña, 1914*: 35-105.
- SÀEZ PLANAS, M. (2004). *La pedra seca*. Girona: Caixa de Girona.
- SALICRÚ I PUIG, M. (1989). «La casa de cós de Mataró». *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*, 35: 10-26. <http://www.raco.cat/index.php/FullsMASMM/article/viewFile/115835/146436>.
- SALVAT TORREGROSA, A. (2011). *La tàpia a Catalunya. Pervivència i desaparició. El testimoni dels últims tapiadors del Pla d'Urgell*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura.
- SALVAT TORREGROSA, A. (2012). «Pervivència i desaparició de la tàpia a Catalunya: el testimoni dels últims tapiadors del Pla d'Urgell». *Mascaçà*, 3: 93-99. www.raco.cat/index.php/Mascaanca/article/download/261402/362447
- SANDIUMENGE, M. P. (1929). *La masía catalana: breu estudi de la casa rural catalana*. Barcelona: Lliberia Catalonina.
- SANLLEHY, M.A. et al. (2011). *La casa al Pirineu: evolució, arquitectura i restauració*. Figueres: Brau edicions.
- SANS, J. M. et al. (2006). *Cases de poble. Evolució, arquitectura y restauració dels nuclis rurals*. Figueres: Brau edicions.
- SIMÓ ESPINOSA, C. (2013). *Les bordes al Parc Natural de l'Alt Pirineu*. Tremp: Garsineu.
- SOLÀ COLOMER, X. (2014). «Història, arquitectura i paisatge de la pedra seca a la Garrotxa: El cas del Bosc de Tosca». *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, 25: 33-57.
- SOLÀ, M. (2010). «L'estudi de la masia catalana. Història d'un gran projecte». Dins J. FONT; M. SOLÀ (eds.) *La vida a pagès. El món perdut de les masies i de les possessions a Catalunya i Balears*. Barcelona: Centre Excursionista de Catalunya, p. 12-35.

- SOLÀ-MORALES I DE ROSSELLÓ, M. DE. (1995). *Característiques d'una arquitectura rural específica al Pla d'Olot. Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*. Barcelona: Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona.
- SUBIRATS, M. (1992). «El paisaje de la comarca del Montsià y las construcciones de piedra en seco». *Narria*, 57-58: 2-9.
- TORRELLES BERTRAN, J.M. (1990). *Estudio arquitectónico de la construcción tradicional en las comarcas del Pirineo leridano*. Treball de fi de carrera. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya.
- TORRES BALBÁS, L. (1933). «La vivienda popular en España». Dins F. CARRERAS CANDI (dir.) *Folklore y costumbres de España*, vol III. Barcelona: Editorial Alberto Martín, p. 148-149.
- TROBADA (2013). *IV Trobada d'estudi per a la preservació del patrimoni de pedra en sec als Països Catalans*. Vilafranca.
- VIDAL, F. (1923). *Masies del Baix Emporda i Costa Brava*. S.l: Tip. Viader.
- VILA, M.-A. (1980). *La casa rural a Catalunya: cases aïllades i cases de poble*. Barcelona: Edicions 62.
- VIOLANT SIMORRA, R. (1944). *La casa pallaresa y la vida pastoril*. Barcelona: Ayuntamiento de Barcelona. Museo de Industrias y Artes Populares.
- VIOLANT SIMORRA, R. (1954). «Las "barraques" de viña, de pared en seco, del Pla de Bages (Barcelona)». *Estudios Geográficos*, 15(55): 189-200.
- VIOLANT SIMORRA, R. (1979) [1947]. «Ritus i cerimònies de construcció». Dins *Obra oberta*, 1. Barcelona: Alta Fulla, p. 257-267.
- VIOLANT SIMORRA, R. (1981) [1950]. «Características tradicionales, antiguas y evolucionadas del hogar domestico popular en Cataluña». Dins *Obra Oberta*, 3. Barcelona: Alta Fulla, p. 185-250.
- VIOLANT SIMORRA, R. (1985) [1949]. *El Pirineo español*. Barcelona: Alta Fulla.
- VIOLANT SIMORRA, R. (2018) [1948]. *Art popular decoratiu a Catalunya*. Tremp: Ecomuseu de les Valls d'Àneu; Garsineu Edicions (Edició facsímil).

CONSTRUYENDO EL TERRITORIO

**Arquitectura tradicional
y paisaje en Catalunya**

CATÁLOGO DE LA EXPOSICIÓN

A cargo de Fabien Van Geert y Ferran Estrada Bonell

Prólogo

El catálogo que tenéis entre las manos forma parte del proyecto expositivo *Construyendo el territorio. Arquitectura tradicional y paisaje en Catalunya*, promovido por la Direcció General de Cultura Popular, Associacionisme i Acció Culturals del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya y coordinado junto con el Institut Ramon Muntaner - Fundació Privada dels Centres d'Estudis de Parla Catalana, con la colaboración de las entidades que forman parte del Observatori del Patrimoni Etnològic i Immaterial (OPEI): el Ecomuseu de les Valls d'Àneu (Esterrí d'Àneu), el Museu del Ter (Manlleu), el Museu de la Mediterrània (Torroella de Montgrí), el Museu de la Pesca (Palamós), el Museu Etnològic del Montseny (Arbúcies), el Museu Comarcal de Cervera, el Museu Comarcal de l'Urgell (Tàrrrega), el Museu Etnològic de Barcelona, el Museu Marítim de Barcelona, Carrutxa (Reus) y el Museu de les Terres de l'Ebre (Amposta). La exposició ha sido comisariada por Fabien Van Geert y Ferran Estrada, responsables también de la coordinación de este catálogo.

Se trata de una exposición de país, que aborda la arquitectura tradicional desde una perspectiva eminentemente etnológica para mostrar la relación hombre-medio-arquitectura desde una aproximación a diferentes paisajes y entornos históricos, culturales y productivos rurales de Catalunya. Así, analiza muy especialmente la arquitectura tradicional dispersa en el paisaje como espacio vivencial, sus aspectos simbólicos y sus valores productivos, y lo hace desde diferentes entornos paisajísticos, como la alta montaña, la costa, las tierras de secano, la huerta y/o

las llanuras de regadío. En la visita a estos diferentes entornos, se pueden ir descubriendo las principales tipologías constructivas, haciendo una especial mención al mundo de las masías, y las principales técnicas tradicionales que son comunes a muchos territorios y otras que son específicas o que presentan variantes a lo largo de la geografía catalana. Finalmente, la exposición también plantea elementos de reflexión sobre el estado actual de este tipo de construcciones y cuál puede ser su futuro en función de la actualización de sus usos y funciones.

Para llevar a cabo esta muestra ha sido inestimable la participación de las entidades y los museos que forman parte del Observatori del Patrimoni Etnològic i Immaterial (OPEI) que desde hace décadas trabajan en colaboración vinculados al Servei de Recerca i Protecció de la Direcció General de Cultura Popular i Associacionisme Cultural del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, así como de muchas instituciones, centros de estudios y particulares que han aportado conocimientos, documentación gráfica y fondos materiales. Es un claro ejemplo de cómo el trabajo en red puede ofrecernos perspectivas y análisis profundizados del conjunto del país. Quiero agradecerles a todos esta colaboración imprescindible y lograda.

Finalmente, quiero poner de relieve que la publicación de este catálogo ha coincidido en el tiempo con la incorporación de la técnica de la piedra seca a la Lista Representativa de Patrimonio Cultural Inmaterial de la Humanidad, promovida por la UNESCO. Márgenes, cabañas, balsas, hornos... nuestro país rebosa de este tipo de

construcciones, de resultados de unos conocimientos que nos han permitido colonizar los entornos rurales de nuestro territorio con mucha pericia y sin dañar el medio ambiente. Esperemos que tanto esta declaración como este libro ayuden a concienciar a la ciudadanía sobre la importancia de este valioso patrimonio que es la arquitectura tradicional o popular.

Deseo que podáis disfrutar de esta muestra que visitará diferentes poblaciones de Catalunya en los próximos años.

Maria Àngels Blasco i Rovira

Directora general de Cultura Popular
i Associacionisme Cultural

Introducción

Construyendo el territorio, difundiendo conocimientos sobre la arquitectura tradicional

Fabien Van Geert y Ferran Estrada Bonell, comisarios de la exposición (Universidad de Barcelona)

La arquitectura y el paisaje, como creaciones culturales, constituyen una parte sustancial del patrimonio etnológico de una sociedad. Esto se ha traducido en un gran número de estudios desde las ciencias sociales que tratan sobre la arquitectura, sus funciones y sus aspectos sociales, económicos y técnicos. La fascinación por la casa por parte de la antropología, por ejemplo, se debe al hecho de que contribuye a dar a los paisajes su carácter distintivo ya que se trata de un elemento central que permite aproximarnos a otros aspectos de la vida social.

En este contexto, el principal objetivo de la exposición itinerante «Construyendo el territorio. Arquitectura tradicional y paisaje en Catalunya», de la cual este catálogo es una continuación, es aportar elementos de reflexión, desde una perspectiva etnológica, sobre cómo el medio, las formas de vida, la tecnología, las relaciones sociales y los modos de entender el mundo se combinan para dar forma y sentido a los elementos arquitectónicos que se han convertido en piezas fundamentales de nuestros paisajes humanizados. De esta manera, la exposición pretende difundir y devolver a la sociedad los resultados de las investigaciones que desde el Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya (IPEC) del De-

partamento de Cultura de la Generalitat de Catalunya y las instituciones organizadoras se han desarrollado sobre esta temática con la ayuda de muchas asociaciones, archivos, centros de estudios y ayuntamientos de toda Catalunya.

Con este objetivo y en el contexto de una reflexión no sólo estatal, a través del Plan Nacional de Arquitectura Tradicional impulsado por el Instituto del Patrimonio Cultural, sino también europea sobre las medidas por implementar para proteger este tipo de arquitectura, la exposición quiere contribuir al debate actual sobre la arquitectura tradicional en un doble sentido. Por un lado, reflexionar sobre los usos actuales de la arquitectura tradicional en un contexto de interés creciente por el patrimonio y por lo local: ¿qué debe hacerse, como sociedad, con los ejemplos que tenemos de este tipo de arquitectura? Por otro lado, fomentar la búsqueda de una arquitectura que, tanto por los materiales utilizados como por su concepción, sea más cercana a las personas y más sostenible y respetuosa con el entorno: ¿qué podemos aprender de la arquitectura tradicional para utilizarlo en las construcciones del presente?

La arquitectura tradicional y el paisaje. Algunas reflexiones para su análisis

Ferran Estrada Bonell y Fabien Van Geert

La arquitectura tradicional y la construcción del paisaje

Catalunya es un país con una gran diversidad y riqueza de paisajes, que son el resultado de siglos de actividad humana sobre un territorio muy variado. Desde la costa a la alta montaña pasando por las llanuras del interior, los paisajes que encontramos en nuestro país son el reflejo de las formas de vida de la gente que la ha habitado a lo largo del tiempo.

Cuando hablamos de paisaje nos estamos refiriendo a un fenómeno histórico, socioeconómico y cultural que tiene una base física y natural. El medio constituye la materia prima sobre la cual la acción humana ha ido modelando el paisaje. Estas actuaciones sobre el entorno, sin embargo, se dan en momentos históricos concretos, a partir de unas formas específicas de aprovechamiento de los recursos y de unas relaciones sociales y de una cultura determinadas.

Por un lado, las técnicas productivas, que permiten aprovechar los recursos del territorio, y las relaciones sociales, que regulan el acceso a estos recursos y organizan su explotación, condicionan la acción humana sobre el

medio y dan como resultado paisajes diferentes. Así, por ejemplo, no son iguales los paisajes de montaña donde los pastos y los bosques son de propiedad comunal y se aprovechan de forma colectiva, que el de los lugares donde la propiedad es privada y se explotan de manera individual.

Por otro lado, la forma de percibir y pensar el entorno que tienen los miembros de una sociedad en cada contexto histórico configura un marco cultural que orienta el modo en que se relacionan con el medio y dan forma al paisaje con sus acciones. Por ejemplo, los habitantes actuales de las ciudades se relacionan de una manera diferente con el bosque, que es percibido como un patrimonio natural que hay que conservar, a como lo hacían los catalanes de finales de siglo XIX, que lo concebían como una fuente de leña y carbón o bien como una reserva de tierra que se podía roturar y abancalar para plantar viñedos. Así mismo el paisaje no existe por sí mismo. El Convenio Europeo del Paisaje lo define como una área tal como es percibida por la gente. Es decir, el paisaje siempre depende de la mirada de las personas que lo observan e interpretan. Por ello, los paisajes no son realidades estáticas sino que se encuentran en un proceso constante de

transformación, como resultado de la acción humana en contextos sociales y económicos cambiantes.

Hay diferentes elementos que configuran los paisajes. Uno de los principales es la arquitectura, junto con el relieve y la vegetación. Las construcciones son unos objetos visibles, inmóviles y perdurables y eso hace que su repercusión sobre el paisaje sea muy grande. Los elementos arquitectónicos se alzan sobre el territorio introduciendo en él volúmenes, formas, colores y texturas. Asimismo, lo estructuran segmentándolo y relacionando las diferentes partes entre sí. La permanencia de estos elementos en el mismo lugar más allá de la vida de las personas contribuye a que sean percibidos como una parte esencial de cada uno de los paisajes: las masías con los campos circundantes dispersas por el territorio, las casas de los pueblos agrupadas alrededor de la iglesia o del castillo definiendo unos volúmenes y unos perfiles que se pueden reconocer desde muy lejos, los muros o ribazos de piedra que soportan los bancales que ascienden por las laderas, los pozos, las cabañas, los caminos, etc., son vistos como unos componentes y unos hitos imprescindibles de los paisajes locales, de manera parecida a como lo son las montañas y los valles, los ríos, los prados o los bosques.

Los elementos arquitectónicos, y muy especialmente los de raíz tradicional, son un instrumento de relación con el entorno y, a su vez, también son el resultado de esta relación. La arquitectura es una vía fundamental de adaptación al medio. Las personas interactúan con el entorno mediante las construcciones, se adaptan a él y lo adaptan a sus necesidades. Las casas donde

cobijarse y almacenar las cosechas, los muros para construir y soportar bancales, las presas y las acequias para regar, las cabañas para trabajar los campos y los pastos más lejanos, etc., son instrumentos para aprovechar el medio y, a su vez, también son el resultado de esta relación. Por eso, las construcciones que tienen que ver con el aprovechamiento del entorno, como es el caso de muchos elementos de la arquitectura tradicional, tienen una gran repercusión en la fisionomía de los paisajes y constituyen uno de sus rasgos más distintivos. En este sentido, a menudo encontramos paisajes que se identifican por algún tipo de elemento arquitectónico especial: el paisaje de comarcas como les Garrigues o el Priorat con los ribazos y cabañas de piedra seca, el paisaje de Osona, el Berguedà o el Solsonès con las masías dispersas por el territorio, o el paisaje de los prados y las bordas de alta montaña pirenaica.

Qué es la arquitectura tradicional

Hemos señalado la importancia que tiene la arquitectura de raíz tradicional como componente del paisaje. Pero ¿a qué nos referimos cuando hablamos de arquitectura tradicional?

Desde hace más de 100 años, arquitectos, geógrafos, historiadores, folkloristas y antropólogos se han interesado por las construcciones rurales y urbanas relacionadas con la vida cotidiana de los hombres y las mujeres comunes de las sociedades no occidentales y la sociedad occidental preindustrial. Este tipo de arquitectura ha sido etiquetada como tradicional, popular, vernácula, rural, sin arquitecto, sin pedigrí, anónima o

preindustrial, entre otros adjetivos que remiten a énfasis diferentes.

La diversidad de términos para denominar este tipo arquitectónico pone de manifiesto la dificultad para identificar unos rasgos comunes y definir el concepto de manera precisa. A menudo, la arquitectura tradicional, popular o vernácula es definida negativamente, por aquello que no es más que por aquello que es. Es presentada como un tipo de arquitectura que tiene unas características opuestas a las que se reconocen como propias de las construcciones civiles, militares y religiosas planificadas y construidas por especialistas y por encargo de las minorías dominantes, y que son conocidas como arquitectura culta, académica, formal o de autor. También se contrapone a la arquitectura moderna o contemporánea, diseñada por arquitectos con formación académica y que incorpora procesos industriales en su realización.

En este texto hemos optado por el concepto “arquitectura tradicional”, que pone énfasis en la transmisión de unos modelos constructivos de una generación a la siguiente. Por arquitectura tradicional nos referimos a las construcciones realizadas por los miembros de una sociedad siguiendo los modelos y las formas de construcción locales y que están estrechamente relacionadas con su contexto. Son formas de construir compartidas por los miembros de la comunidad local que incluyen tanto los conocimientos y las técnicas como los modelos arquitectónicos y las ideas y los valores sobre el espacio construido y las formas de habitar. Estas tradiciones constructivas se transmiten de una generación a la siguiente de manera práctica y oral. A pesar de

esta transmisión, es una arquitectura en constante evolución, que se enriquece y transforma a partir de la experiencia y el aprendizaje personal de constructores y usuarios, de la adaptación a los cambios generales de la sociedad, y también de la influencia de otras tradiciones arquitectónicas.

No discutiremos los problemas que presenta cada una de estas denominaciones, incluida la de arquitectura tradicional. Más que buscar una definición que permita identificar de manera precisa este tipo de arquitectura, lo que nos interesa aquí es reflexionar sobre cómo abordar su análisis para obtener un conocimiento complejo y profundo, alejado de explicaciones simplistas y parciales. En este sentido, la antropología nos ofrece una perspectiva de estudio apropiada para alcanzar este objetivo, sea cual sea el tipo de arquitectura al cual se aplica.

La antropología estudia la arquitectura como una creación cultural surgida en un contexto económico, social e histórico concreto. La localización de los edificios, sus formas, los materiales constructivos así como la distribución de los espacios reflejan la organización económica y social (las formas de acceso a los recursos y de producción, la organización social y política, el sistema jurídico, la estructura familiar, la integración de la familia dentro de la comunidad) y la cultura (las ideas sobre la relación hombre-medio y sobre las formas de habitar, los gustos estéticos, las categorías de género). Más todavía, podemos decir que esta organización social y económica y la cultura se materializan en la arquitectura. En este sentido, la antropología parte de la idea de que la arquitectura no sólo tiene

una dimensión técnica (los espacios, los materiales, las técnicas constructivas) sino que también tiene otras dimensiones tan importantes o más que la primera (ecológica, económica, social, política, simbólica y estética), cada una con lógicas y significados diferentes pero relacionadas entre sí de una manera no determinista.

Así pues, para analizar de manera profunda y compleja la arquitectura no es suficiente examinar los estreñimientos físicos del medio, la relación de las construcciones con el entorno y los aspectos técnicos y formales de las edificaciones. Hay que interrogarse sobre los valores y los significados que los usuarios y los constructores asocian a estos aspectos técnicos y formales, sobre las funciones y los usos de los espacios construidos, sobre las relaciones sociales que se articulan alrededor de su construcción y de su uso, y sobre las ideas y los valores ligados al hecho de habitar. Hay que ampliar el foco del análisis desde la arquitectura-objeto hacia las personas que lo han construido y lo utilizan, y el contexto social y cultural donde lo hacen. En definitiva, se propone una aproximación a la arquitectura tradicional centrada en las personas.

La arquitectura tradicional y el medio

Al hablar de la arquitectura tradicional y el paisaje afirmábamos que las construcciones son una vía de adaptación al medio. Este vínculo entre la arquitectura y el entorno ha contribuido a que muchos estudiosos hayan interpretado la arquitectura como una realidad determinada por el medio. Para estos autores, las construcciones serían una respuesta mecánica a las condiciones

naturales. El clima, el relieve, la composición del suelo y la vegetación serían la causa directa e inmediata de la aparición en cada lugar de unas soluciones constructivas y de unos tipos arquitectónicos específicos. Las condiciones físicas definirían, por un lado, las necesidades de cobijo y de espacios productivos de los seres humanos que la arquitectura se encargaría de cubrir. Y, por otro, determinarían la localización y la orientación de los edificios, los materiales, las formas y las soluciones constructivas que adoptaría la arquitectura local. Así, la arquitectura tradicional estaría profundamente arraigada en el territorio, en una simbiosis perfecta con el medio. Las construcciones se integrarían plenamente en el paisaje hasta mimetizarse con los elementos naturales, gracias a su adaptación a las condiciones físicas del medio y al uso como materiales constructivos de las materias primas que proporcionaría el entorno inmediato.

La perspectiva determinista adopta un punto de vista que naturaliza la arquitectura tradicional, que en ocasiones es denominada arquitectura natural, ya que es percibida como un producto del medio físico. En consecuencia, las construcciones tradicionales de un lugar concreto no podrían ser de ninguna otra manera, ya que los factores naturales las harían ser como son. Además, la inalterabilidad de estos factores provocaría que los tipos arquitectónicos locales fueran prácticamente invariables y no estuvieran sujetos ni a modas ni a cambios históricos.

Desde nuestro punto de vista, sin embargo, se trata de un planteamiento reduccionista que no permite observar ni comprender la arquitectura tradicional como un fenómeno complejo con

múltiples dimensiones, tanto materiales como inmateriales, tanto técnicas como sociales y culturales. Por eso, esta aproximación a las construcciones tradicionales conduce a los investigadores a conclusiones erróneas. Por ejemplo, al examinar la manera en que la arquitectura tradicional cubre las necesidades humanas, la perspectiva determinista parte de un concepto de necesidad limitado a los mínimos materiales para la vida biológica y define como superficial todo aquello que va más allá de la supervivencia física de las personas. La antropología ha mostrado, no obstante, que las necesidades materiales son sólo una parte de las necesidades que han de cubrir las personas como miembros de una sociedad. Y, todavía más, que todas las necesidades, incluidas las directamente vinculadas con el entorno físico, como puede ser el confort climático, son construcciones sociales y culturales que varían histórica y culturalmente. De esta forma, una explicación determinista de la arquitectura no permite comprender por qué se adoptan unas formas y soluciones constructivas que pueden parecer poco adaptativas pero que, en cambio, responden a criterios sociales y culturales significativos.

En otro sentido, el determinismo ambiental considera el uso de materias primas procedentes del entorno inmediato como un rasgo definitorio de la arquitectura tradicional derivado de la determinación del medio. Si bien es cierto que los materiales constructivos utilizados suelen ser de origen local, su elección no es una consecuencia directa de su disponibilidad y abundancia ni de su capacidad adaptativa. Así, en un territorio encontramos materiales aptos para la

construcción que no son utilizados, mientras que se usan otros que no son tan abundantes o hay que traer de fuera. La utilización de unos materiales concretos, como también las formas y las soluciones constructivas adoptadas, no emanan autónomamente del medio, sino que son elegidos y pensados por personas en el seno de unas relaciones socioeconómicas y de una cultura. Por eso, la decisión de utilizarlos se hace tanto desde un punto de vista técnico y económico como también social, político y cultural.

Las materias primas que se utilizan en las obras y el peso que tienen las que provienen del entorno físico inmediato varían según el tipo y la finalidad de construcción. No es lo mismo levantar una cabaña de carboneros para vivir durante una campaña de carboneo, una caseta de viña para guardar en ella herramientas y dormir ocasionalmente, o una casa en el pueblo que constituye el centro de la vida familiar. En este último caso, la etnografía y la historia nos muestran cómo la elección de unos materiales se hace en función de consideraciones muy diversas: la cualidad técnica y el coste de los materiales, los gustos estéticos, las ideas sobre la familia y la continuidad de la casa como institución y el papel simbólico que tiene la casa-edificio como representación de la institución, las formas jurídicas de apropiación y de transmisión del patrimonio inmueble y la capacidad de los materiales para simbolizar valores y estatus. Así, aquellos materiales más valorados desde todos los puntos de vista son usados como forma de expresar el estatus familiar. Es el caso, por ejemplo, de la utilización de la piedra en las zonas donde las construcciones son de tapia, o la piedra tallada

procedente de canteras en los lugares donde el material constructivo predominante son las piedras obtenidas de despedregar los campos. Asimismo, hay que tener en cuenta la existencia de normas escritas o consuetudinarias que regulan el emplazamiento de las construcciones, sus formas y los materiales con que se deben edificar. Estas normas, que tienen una tradición centenaria en Catalunya, obligan a seguir unas pautas constructivas determinadas que responden sobre todo a factores sociales, políticos y jurídicos.

En definitiva, el análisis antropológico de la arquitectura tradicional ha de rehuir de planteamientos que interpretan las relaciones entre el entorno y las construcciones de un modo mecánico. La arquitectura se adapta al entorno pero no está determinada por condicionantes naturales o técnicos. Los factores naturales o la tecnología son unos más de los parámetros que intervienen en la arquitectura, limitando o haciendo posible construir unas formas y adoptar unas estructuras que tienen que ver con la sociedad y la cultura.

La arquitectura tradicional como construcción

El análisis de los aspectos formales y técnicos constituye uno de los temas clásicos de los estudios sobre la arquitectura tradicional. Los trabajos suelen ser muy minuciosos y rigurosos en cuanto a la descripción de las formas, de las diferentes soluciones arquitectónicas, y de los materiales y las técnicas constructivas. También documentan con gran detalle la riqueza terminológica asociada a este tipo de construcciones y suponen un esfuerzo considerable

de clasificación y de elaboración de tipologías basadas en los aspectos constructivos. En cambio, acostumbran a aportar menos datos sobre cómo se organiza el proceso de construcción y las relaciones sociales que se articulan a su alrededor. Tampoco abunda la información de los aspectos sociales y culturales de los artesanos que intervienen en la construcción y en la fabricación de los materiales constructivos. Igualmente, las explicaciones sobre quién utiliza estos espacios y cómo lo hace también suelen ser escasas. La arquitectura es un producto de la actividad humana y, por ello, supone unos procesos de trabajo organizados y unas relaciones específicas entre las personas, los colectivos profesionales y las instituciones que están implicadas: desde quién encarga la obra hasta quién la ejecuta, pasando por quién la diseña, quién la autoriza, o quién fabrica u obtiene los materiales constructivos. Por eso es fundamental conocer quiénes son los agentes sociales implicados en la construcción, cómo organizan el trabajo y qué relaciones sociales mantienen. También, hay que interrogarse sobre las formas de propiedad y de acceso al espacio donde se quiere construir y a las materias primas necesarias para hacerlo. Igualmente, es importante conocer cómo se adquieren y se transmiten las herramientas, los conocimientos técnicos y los modelos arquitectónicos locales, cómo se accede al oficio y cómo se organizan los artesanos que se dedican a ello. Finalmente, hay que explorar los símbolos y los valores asociados al espacio físico donde se construye y a los materiales utilizados. Sin tener en cuenta esta dimensión social y cultural del proceso

constructivo no es posible entender el porqué de las formas y las soluciones constructivas.

Uno de los temas de debate entre los investigadores es el de la autoría de la arquitectura tradicional. Quién diseña y edifica este tipo de construcciones. En este sentido, en muchos trabajos predomina la idea de que se trata de una arquitectura construida por los propios usuarios, y se considera este hecho como uno de los principales rasgos que la definen. En comparación con la arquitectura académica o de autor, donde las ideas y los gustos individuales del arquitecto y las soluciones constructivas académicas distinguen la obra, se cree que la arquitectura tradicional no tiene un autor identificable, es una arquitectura anónima, sin arquitectos, construida a partir de unos modelos compartidos por los habitantes de un territorio, creados de manera colectiva a través de las generaciones.

Pero la idea de autoconstrucción, de arquitectura anónima, es un mito más que una realidad. Por un lado, la arquitectura tradicional es una arquitectura pensada y ejecutada por personas concretas. A pesar de que la mayoría de las veces no quede constancia oral o escrita de quiénes son los constructores de cada edificio, no es una actividad surgida de manera espontánea de no se sabe dónde. Los constructores son personas que, si bien se encuentran inmersas en una cultura y participan de los modelos constructivos compartidos, también tienen unos conocimientos determinados, unos gustos y unas ideas propias de cómo son y de han de ser las cosas. En este sentido, las construcciones de un mismo lugar no son siempre iguales sino que presentan diferencias estéticas, en las soluciones arquitect-

tónicas y también en la calidad de la obra debidas a que son hechas por personas diferentes.

Por otro lado, si bien es cierto que los procesos constructivos son artesanales, acostumbran a estar poco estandarizados y se adaptan a las necesidades particulares de los usuarios y al contexto donde se alzan los elementos construidos, la idea de la autoconstrucción también es errónea. Primero porque muchas tareas exigen unos conocimientos técnicos que no tiene el conjunto de la población y que son fruto de procesos de aprendizaje largos. Además, las instalaciones para la fabricación de algunos de los materiales constructivos –tejerías, hornos, aserraderos, fraguas– tampoco están al alcance de todos. Por eso, los responsables de armar los edificios y de fabricar los materiales para la construcción suelen ser artesanos especialistas, aunque a menudo pueden compaginar esta actividad con otras labores como la agricultura: maestros de obras, albañiles, paredadores o ribaceros, tapiadores, yeseros, calcineros, carpinteros, picapedreros, tejeros, ladrilleros, fabricantes de cañizo, herreros, etc. Se trata de personas formadas en las tradiciones artesanales y constructivas locales que las continúan, adaptan y mejoran a partir de la propia experiencia, de las sugerencias de los usuarios y del contacto con otros constructores.

Además, como ya hemos señalado antes, la arquitectura es una realidad regulada por las instituciones locales desde hace centenares de años. En este sentido, son conocidas las normas consuetudinarias o escritas, como las *Ordinacions d'en Sanctacília* o las ordenanzas o capítulos de villa de la época moderna, que regulan los materiales, las formas y los emplazamientos

de las construcciones. Igualmente, los contratos notariales para erigir una casa nos muestran la existencia de artesanos especializados en las diferentes tareas de construcción y fijan las características que tendrá el edificio, los materiales que se deberá utilizar, los precios y los plazos de construcción. De la misma manera, los contratos entre un artesano y los padres de un aprendiz, hacen evidente la institucionalización de los oficios, de los conocimientos y de los procesos de aprendizaje.

Y, en segundo lugar, la idea de autoconstrucción también es errónea porque generaliza una práctica que corresponde a unos tipos concretos de elementos arquitectónicos. Es cierto que los usuarios pueden participar en la construcción y habitualmente lo hacen. Ahora bien, el grado de implicación es muy variable y depende de la complejidad de la obra y del momento del proceso constructivo, y puede ir desde el diseño y la autoconstrucción en los casos más sencillos hasta la participación como mano de obra auxiliar en momentos puntuales en los casos más complejos. Hay que tener en cuenta también que no todo el mundo participa de la misma manera, y encontramos diferencias significativas según la edad, el sexo, la clase social, el rol dentro del grupo familiar y las habilidades personales.

La construcción en arquitectura tradicional no se puede analizar como un proceso que finalice con una obra cerrada. Las características físicas de los elementos construidos favorecen percibir la arquitectura como una realidad acabada e inmutable. La estructura y las formas de las construcciones tradicionales son, sin embargo, dinámicas y van cambiando para adaptarse

a las nuevas necesidades de sus usuarios y las transformaciones generales de la sociedad. El análisis de la distribución de los espacios y de los aspectos constructivos muestra la evolución de los edificios con remodelaciones, cambios de usos, ampliaciones de espacios, divisiones fruto de cambios demográficos en la familia y de procesos hereditarios. A veces, las construcciones no se finalizan por falta de dinero, o para hacer posible incorporar nuevos elementos a medida que sean necesarios. Desde una perspectiva temporal corta, las construcciones se van adaptando a una necesidades y unos usos variables como resultado de cambios en la producción o en la familia. Desde una perspectiva temporal más larga, los modelos arquitectónicos cambian para hacer frente a las transformaciones del contexto ecológico, socioeconómico y cultural general.

Otra cuestión que debe tenerse en cuenta al examinar la dimensión material de la arquitectura es que los elementos arquitectónicos no están aislados ni son independientes los unos de los otros. Forman parte de un conjunto articulado con otras construcciones y espacios que hay que examinar de manera integrada: las casas, las calles, el pueblo, los campos de cultivo, los caminos, los elementos construidos dispersos por el territorio. Es en este conjunto donde tenemos que buscar la lógica de cada una de las partes de este conglomerado arquitectónico. Por ejemplo, sólo podemos entender las formas y los usos de cada una de las construcciones que constituyen un manso si tenemos en cuenta el conjunto de edificios que lo componen (masía, cobertizos, corrales, caminos, cabañas),

pero también hay que examinar las relaciones de la masía con otras masías vecinas, con sus propietarios y con el pueblo.

Funciones y usos de la arquitectura tradicional

Hemos dicho que el estudio de la arquitectura tradicional debe ir más allá de las formas y de las estructuras, de los materiales o de las técnicas constructivas que constituyen su parte visible. En este sentido, el aspecto más relevante del espacio construido son sus funciones y sus usos, la manera en que se piensa, se organiza y se utiliza y las relaciones sociales que se tejen alrededor de estos usos.

La finalidad de la arquitectura es cubrir necesidades. Los elementos construidos son objetos arquitectónicos pero sobre todo son espacios utilizados y vividos por las personas. Estos espacios construidos se utilizan como herramienta para el trabajo, como un espacio para la vida doméstica o como lugar para la sociabilidad. No se trata, sin embargo, de unas funciones y usos en abstracto, definidas de una manera mecánica, homogénea y despersonalizada. Son las personas concretas, situadas dentro de una red de relaciones y participantes de una cultura, las que definen las funciones de los elementos construidos y organizan sus usos. Por ello, los espacios construidos no son percibidos ni valorados de la misma forma, y son utilizados de maneras diferentes por los hombres o por las mujeres, por los adultos o por los niños, por los propietarios o por los arrendatarios, por los miembros de la familia o los asalariados que los comparten.

Ahora bien, de la misma manera que hay que rehuir de las explicaciones deterministas ambientales de la arquitectura tradicional, debe evitarse el análisis de las formas y las soluciones arquitectónicas como una determinación de las funciones a las que se dedicarán las construcciones. Los espacios construidos se crean para unas finalidades que son definidas social y culturalmente y se utilizan en un contexto histórico concreto. Este contexto supone unas maneras particulares de relacionarse con el entorno, de organizar el acceso a los recursos y a los elementos construidos, de trabajar, de vivir y de entender el mundo. Y son todas estas maneras concretas las que contribuyen a conformar la arquitectura.

Una misma función puede cubrirse con espacios creados y organizados de maneras muy diversas. Por ejemplo, en las casas pirenaicas construidas hasta mediados del siglo xx, la necesidad de un lugar para dormir se ha satisfecho con formas diferentes de distribuir y utilizar su interior. Algunas casas sólo tienen un único espacio interior que es utilizado para múltiples actividades: cocinar, comer, hacer vida familiar, recibir visitas, guardar pequeñas herramientas agrícolas y también dormir. Otras casas, por el contrario, presentan una especialización del espacio, y los dormitorios están separados de los espacios comunes y de los espacios utilizados para cocinar. En estas casas, sin embargo, la distribución de las habitaciones no es siempre igual: las hay que tienen las habitaciones conectadas entre sí, de manera que para acceder a un dormitorio hay que pasar antes por el interior de otro; en otras, todos los dormitorios abren puertas a una sala común o a un pasillo, de modo

que el acceso a cada habitación es independiente. Pero el uso de los dormitorios también es diverso. En ocasiones la función de dormitorio es la única de la habitación, mientras que en otros casos encontramos cajas para guardar productos agrícolas junto a las camas. Igualmente, algunos dormitorios son ocupados por una pareja o una persona sola, mientras que otros incluyen dos o más camas donde duermen personas de diferentes generaciones y edades. Incluso, una misma cama puede ser compartida por hermanos, abuelos y nietos, criadas e hijas de la casa, etc. Esta diversidad de soluciones para cubrir la necesidad de un espacio para descansar nos habla de la diversidad de estatus económico, y de concepciones culturales diferentes sobre la intimidad, el confort, la higiene y la suciedad, la familia y las relaciones personales.

Uno de los rasgos característicos de la arquitectura tradicional es la multifuncionalidad de muchos de sus espacios y la facilidad para adaptarlos a las necesidades diversas y cambiantes de sus usuarios. Algunas construcciones tradicionales tienen una única función. Es el caso, sobre todo, de las construcciones destinadas a alguna actividad productiva que requiere una tecnología especializada, como por ejemplo los lagares y las bodegas, los molinos, los aserraderos o los hornos. La mayoría, sin embargo, es usada para funciones diversas. El grado de especialización de los espacios no depende de las dimensiones de las construcciones sino de las ideas sobre las formas de habitar de las personas que las utilizan, de la necesidad cultural de aislar algunas actividades y de las posibilidades económicas para hacerlo.

Un mismo espacio, edificio o construcción puede ser utilizado con finalidades diferentes de manera simultánea, a lo largo del día o del año. Los usos y la estructura de los espacios también cambian en la medida en que lo hace la familia que los utiliza o se producen transformaciones en el conjunto de la sociedad. Por ejemplo, los cambios en las actividades productivas de una familia provocan que unos espacios pierdan sus funciones ligadas a las antiguas formas de trabajo y sea necesario adaptarlos a unas nuevas. Son muy conocidas, en este sentido, las transformaciones de las casas de labranza relacionadas con la mecanización de las tareas agrícolas y la desaparición de los animales de trabajo, que supusieron la transformación de los establos en garajes para guardar el tractor, y la construcción de cobertizos y almacenes para el utillaje.

Las construcciones especializadas en un tipo de actividad económica, sus formas, su articulación con otros edificios dedicados a usos domésticos son un testigo de la importancia de unas actividades productivas en un momento histórico concreto. También nos ofrecen información sobre el estatus socioeconómico de la familia o las personas que encargaron su construcción, ya que la presencia de elementos arquitectónicos especializados está ligada a una mayor capacidad económica del grupo doméstico. Igualmente, reflejan las maneras de organizar la producción y las relaciones sociales. Es el caso, por ejemplo, de la construcción de espacios productivos de uso colectivo como las bodegas, molinos, bordas y corrales, ligados a formas cooperativas de organizar el trabajo y la producción.

La arquitectura tradicional y las relaciones sociales

Como ya hemos señalado, la estructura de las construcciones y las maneras de utilizarlas dependen de las relaciones sociales y de la cultura. Por ello, el análisis de la distribución de los espacios y de sus usos permite comprender la arquitectura como la materialización de la sociedad y la cultura. Pero, al mismo tiempo que constituyen una cristalización de las relaciones sociales y las formas de entender el mundo, la estructura de los espacios construidos y sus usos devienen también un mecanismo para recordarlas y transmitir las a las siguientes generaciones, ya que su uso está jerarquizado y normativizado.

La organización del interior de las casas y las diferencias en los usos del espacio muestran la estructura del grupo familiar según la edad, el género, la generación, el orden de nacimiento y el vínculo de parentesco. No todos los espacios son percibidos y valorados de la misma forma. Las diferentes estancias de una casa y los diversos lugares de un mismo espacio están ordenados jerárquicamente según la valoración social de las funciones a las que se destinan, que dependen del rol y del estatus que tienen las personas que desarrollan y ocupan estos espacios.

La distribución de los miembros de la casa alrededor de la mesa familiar o bien junto al fuego hacen visible la jerarquía doméstica, como también lo hace, por ejemplo, el modo en que se ocupan los dormitorios de la casa. En el Pla d'Urgell, hasta la primera mitad del siglo xx, las diferencias entre los miembros de la familia se manifestaban en la manera en que se ocupaban los dor-

mitorios según la posición de las personas en la jerarquía interna, en función del género, la edad, la generación y el orden de nacimiento dentro del grupo de hermanos: el cabeza de familia y su esposa, la pareja de mayor edad que era propietaria de la casa, ocupaban la habitación principal; el heredero y su mujer, que sucederían a la pareja anterior tras su muerte, dormían en una segunda habitación con sus hijos pequeños; las hijas solteras de ambas parejas podían compartir una tercera habitación; finalmente, los hijos solteros dormían en el pajar junto a los animales, donde también dormían los criados de la casa. La jerarquía de los espacios que encontramos en el interior de la casa también aparece entre el resto de espacios construidos, que también están situados en una escala valorativa según las funciones a que se dedican y las personas que los utilizan.

En otro sentido, la integración de las casas y las demás construcciones dentro de pueblos, calles, vecindarios, parajes y otras divisiones del territorio, y la relación que se establece entre todos estos elementos y entre las personas que los utilizan, también muestran formas específicas de organizar las relaciones con respecto a la comunidad. Estas relaciones también surgen en torno a la construcción o a la reparación de los edificios a través de los sistemas de cooperación y ayuda mutua.

Las formas de distribuir y de utilizar los espacios también muestran las ideas de una sociedad sobre la vida doméstica y las maneras de habitar: la intimidad, el confort, la suciedad y la limpieza, la seguridad frente al exterior. Así, las casas con espacios diferenciados para dormir, comer,

cocinar, guardar herramientas, animales y productos responden a unas formas de entender la vida doméstica, el trabajo y la higiene diferentes de aquellas en las que cocinar, comer y dormir se hace en el mismo lugar, o las estancias donde personas y animales comparten los mismos espacios casi sin separación. De la misma manera, la existencia de espacios abiertos y neutros como la entrada de la casa, a la que cualquiera puede acceder siempre, de ambientes como la cocina donde un forastero sólo puede entrar cuando se lo invita a hacerlo, y de dormitorios donde sólo pueden acceder los miembros de la familia, es la expresión de unas ideas sobre la intimidad y sobre las relaciones entre la familia y el exterior diferentes a las que responden aquellas casas donde desde la calle se accede directamente a un espacio multifuncional sin zonas intermedias. En este sentido, los cambios en la distribución y los usos de los espacios de las casas son una evidencia de las transformaciones en las relaciones familiares y en las ideas y maneras de habitar.

La dimensión simbólica

La dimensión simbólica es otra vertiente de la arquitectura tradicional. Los tipos, las formas y las dimensiones de los edificios, los materiales utilizados en la construcción, los elementos decorativos, la distribución y los usos de los espacios, y los objetos y otros elementos que decoran el interior nos hablan del estatus social, de las formas de entender el mundo y de los gustos estéticos de las personas que han construido y que poseen las edificaciones.

La casa edificio simboliza a la familia que vive en ella y la expone a los ojos de la comunidad. Las características arquitectónicas, la decoración de las fachadas y la distribución y decoración de los espacios interiores hablan de su estatus socioeconómico y poder. Así, por ejemplo, en la Val d'Aran, las casas de familias con una posición socioeconómica más elevada suelen situar sus edificios (casas y bordas) alrededor de un patio cerrado al exterior, que a la vez que tiene finalidades prácticas crea un conjunto, el *auviatge*, que simboliza la casa-institución como una unidad frente al pueblo. En cambio, las casas con una posición económica más modesta acostumbran a tener sus edificios dispersos, no están construidas alrededor de un patio y no simbolizan, de la misma manera, la casa como unidad. Por otro lado, las dimensiones de casa-vivienda, el número y el tamaño de las bordas, y la presencia de elementos decorativos en las fachadas son también una expresión del estatus social y económico de la familia. En este sentido, las fachadas devienen un elemento constructivo fundamental y constituyen la carta de presentación de la casa-institución al resto de personas.

Las construcciones también expresan las categorías culturales de una sociedad, las formas de entender el mundo y las creencias. Las ideas sobre continuidad de la familia, las categorías de género, las ideas sobre el bien y el mal, la salud y la enfermedad, la limpieza y la suciedad, la belleza y la fealdad, lo sagrado y lo profano, lo público y lo privado, la separación entre humanos y animales aparecen reflejadas en las construcciones. Algunas de estas ideas y valores se manifiestan a través de elementos simbólicos es-

pecíficos que forman parte de la decoración de los edificios: elementos religiosos como cruces, urnas con santos y otros elementos protectores en las fachadas, puertas y tejados, los nombres y las fechas grabadas en el dintel de una puerta, los colores utilizados para pintar una fachada o una habitación. En la Val d'Aran, por ejemplo, la decoración de las fachadas de las casas, en especial de la principal, contrasta las paredes de piedra sin decorar de bordas y crea una distinción simbólica entre el espacio para las personas y el espacio para los animales. Otras ideas aparecen ligadas a los rituales celebrados durante la construcción de la casa, a los rituales religiosos del ciclo anual, como por ejemplo la bendición de la casa por Pascua, o del ciclo de vida, como por ejemplo la salida de la casa del difunto en el entierro. Finalmente, otros símbolos y significados asociados a la distribución y los usos de los espacios y de los objetos domésticos se ponen de manifiesto en los nombres que reciben estos espacios y objetos y en las acciones cotidianas de los habitantes de la casa y de las personas que se relacionan en ella.

La dimensión simbólica de las construcciones tradicionales también se manifiesta para el conjunto de un territorio, deviniendo un símbolo básico de la identidad local. La arquitectura es un elemento visible que pone de manifiesto las particularidades de cada población y permite resaltar las diferencias y similitudes. Las personas perciben las características de las construcciones tradicionales de una población, de un valle o de una comarca como diferentes de las de las poblaciones y las comarcas vecinas. La arquitectura también construye el paisaje y, por lo tanto,

contribuye a crear una imagen específica de la localidad o comarca. Es el caso, por ejemplo, de las construcciones agrícolas de piedra seca, que se han convertido unos elementos característicos del denominado paisaje de piedra seca, que es considerado como un elemento que identifica algunas comarcas como el Priorat o Les Garrigues. Por todo ello, las diferencias constructivas pueden representar todas las otras diferencias y especificidades locales percibidas y devenir, así, un símbolo de la identidad local.

La capacidad que tiene la arquitectura tradicional de simbolizar la identidad local aparece de manera muy clara en relación con su valorización como patrimonio, tanto en las construcciones nuevas como en las rehabilitaciones de las antiguas. Por un lado, las acciones destinadas a conservar y difundir el patrimonio arquitectónico resaltan la idea de que este tipo de arquitectura es el resultado de unas formas de vida locales arraigadas al territorio y, por lo tanto, constituye una síntesis de la sociedad y la cultura de un momento pasado donde se encuentra lo auténtico y singular de la cultura local. Por otro, la patrimonialización ha contribuido a crear unos estereotipos de la arquitectura local a partir de aquellos rasgos que son percibidos como más representativos y auténticos de los modelos tradicionales, que son aplicados tanto a las nuevas construcciones como a las rehabilitaciones como símbolos de su arraigo en el territorio. Se trata de construcciones tanto para la población local como para segundas residencias con las cuales sus propietarios quieren significar su vinculación local y su autenticidad. Uno de los casos más evidentes es el de las denominadas

“casas aranesas”, en las que los tejados de pizarra y los usos de la piedra vista y la madera como elemento de decoración de las fachadas, se han convertido en un símbolo de vinculación con la montaña, la naturaleza y el Aran en particular.

Y ahora, ¿qué hacemos de la arquitectura tradicional?

Las transformaciones socioeconómicas, culturales y tecnológicas ocurridas a lo largo del siglo xx han provocado un cambio en la arquitectura tradicional, tanto en las formas como en los usos y significados. La metamorfosis de la sociedad preindustrial en industrial y después en postindustrial ha comportado la transformación de los sistemas productivos, las relaciones sociales y los modos de vida que configuraban las formas, los usos y los significados de las construcciones tradicionales. En este nuevo contexto, los modelos arquitectónicos y sistemas constructivos tradicionales ya no son el referente para levantar nuevos edificios, que son construidos a partir de los modelos surgidos del ámbito académico y con soluciones constructivas globales. Igualmente, los cambios en las normativas urbanísticas y constructivas hacen más difícil construir utilizando los materiales y siguiendo las técnicas de la arquitectura tradicional, que han quedado fuera de las normativas.

Los elementos arquitectónicos tradicionales que se mantienen son aquellos que han adaptado sus formas y sus usos a la nueva realidad. Es lo que sucede con las casas y con los edificios que han podido reconvertirse en viviendas o en espacios para la actividad turística. En mu-

chos otros casos, sin embargo, las construcciones han caído en desuso y se han abandonado o destruido, como sucede con muchas de las construcciones ligadas a la producción primaria. La desaparición de las actividades productivas para las cuales se crearon, el envejecimiento de la población, el despoblamiento y el abandono de los espacios más alejados y de difícil acceso han contribuido a su desaparición. Igualmente, la mecanización de la agricultura, que ha supuesto la eliminación de los bancales para poder trabajar las tierras con tractores, la transformación de las tierras de secano en regadío o los procesos de concentración parcelaria también han causado la desaparición de buena parte de las estructuras construidas y una transformación radical del paisaje.

Paralelamente al proceso de abandono de las tradiciones constructivas locales y de pérdida de funcionalidad y desaparición de los elementos arquitectónicos, se ha producido un interés creciente por la arquitectura tradicional tanto por parte de estudiosos como por parte de la sociedad en general. En muchos casos, los elementos constructivos ya no son percibidos y utilizados como herramientas o como lugares de vida, sino que son valorados como patrimonio, como supervivencias de una sociedad que ya ha desaparecido. Esta revalorización de la arquitectura tradicional y su conversión en patrimonio va en paralelo a la asignación de nuevos usos y nuevos significados a estos elementos construidos y a los paisajes.

Ante esta situación, la pregunta que surge es: ¿qué hay que hacer con la arquitectura tradicional? El intento de responder a esta cuestión

pone encima de la mesa dos tipos de problemas con soluciones aparentemente opuestas. Por un lado están los problemas relacionados con la continuidad de la arquitectura tradicional como una arquitectura viva y vivida por sus habitantes. Por otro, están los problemas ligados a su valoración, conservación y difusión como patrimonio. No pretendemos aquí dar soluciones a estos problemas que son de una gran complejidad. Únicamente queremos plantear algunas cuestiones sobre las cuales reflexionar a la hora de buscar alternativas que permitan mantener la arquitectura tradicional como una realidad viva y, a su vez, hagan posible conocerla, valorarla y protegerla.

En primer lugar, está el problema de determinar cuál es el grado de intervención aceptable sobre los edificios y construcciones tradicionales para adaptarlas a las necesidades de sus usuarios actuales. La arquitectura tradicional se caracteriza por ser dinámica, flexible y adaptarse a las necesidades cambiantes de sus usuarios. Así pues, los cambios devienen un valor más, un componente intrínseco de este tipo de arquitectura. En este sentido, transformar las formas y los usos de las casas entraría dentro de la lógica de la arquitectura tradicional. Esta lógica, sin embargo, entra en contradicción con los planteamientos que defienden algunos de sus estudiosos y defensores, que buscan mantener los edificios tal y como están o bien devolverlos a un estadio considerado como más auténtico o representativo del momento en que se construyeron. Estos planteamientos, no obstante, corresponden a una visión estática de la arquitectura tradicional, como si se tratara de un

monumento o unos restos arqueológicos, como una realidad acabada e inmutable y no como una realidad viva y vivida.

Pero, entonces, ¿qué usos y qué intervenciones son aceptables? ¿Cómo se pueden hacer compatibles unos usos y unas formas de habitar del siglo XXI, que exigirán intervenciones técnicas y transformaciones de los espacios construidos para hacerlos posibles, con la conservación de unas estructuras y unas formas que reflejan una sociedad y unas maneras de vivir del pasado? Adaptar las construcciones tradicionales a las necesidades del presente para mantenerlas vivas no puede justificar, sin embargo, cualquier tipo de intervención, en especial aquellas que anulen la memoria de las sucesivas adaptaciones que ha sufrido el edificio a lo largo de su historia. Se trata de una decisión que hay que plantear tanto desde el punto de vista técnico como, sobre todo, conceptual.

En segundo lugar, está la cuestión de los aprendizajes que podemos extraer de la arquitectura tradicional. Los investigadores de este tipo de construcciones, en especial los arquitectos que se interesaron por ellas desde principios del siglo XX, han destacado algunos aspectos como la funcionalidad y la adaptabilidad a las necesidades cambiantes de los usuarios, el uso de materias primas que se encuentran en el entorno inmediato y que son de coste relativamente bajo, la reutilización de los materiales, la adaptación de muchas de las soluciones constructivas y de los materiales utilizados a las condiciones físicas. Desde la perspectiva actual se considera que la arquitectura tradicional es un tipo de arquitectura sostenible y adaptada al entorno.

Por eso, debemos preguntarnos sobre cuáles pueden ser los usos de los elementos técnicos y conceptuales de la arquitectura tradicional en la arquitectura y urbanismo contemporáneos, tanto para adoptar soluciones más sostenibles y adaptadas al territorio como también para mitigar el impacto de intervenciones más agresivas. En este sentido, hay que plantearse cómo hacer posible el uso de unos materiales, de unas técnicas y de unas soluciones constructivas que a menudo tienen un encaje difícil en las normativas arquitectónicas y en los procesos estandarizados e industrializados que caracterizan a la arquitectura contemporánea.

Finalmente, surgen interrogantes sobre qué hay que considerar patrimonio arquitectónico tradicional y, por lo tanto, ha de estar sujeto a medidas de estudio, conservación y difusión, y sobre cuáles deben ser las medidas que hay que adoptar. Ya hemos visto al principio de este texto las dificultades para definir y caracterizar la arquitectura tradicional y para determinar cuáles son sus valores más importantes. ¿Cuáles han de ser los criterios para seleccionar las construcciones que se valoran como patrimonio? ¿Hay algún aspecto que sea más relevante que los otros o bien hay que contemplarlos todos a la vez?

Algunas de las definiciones de arquitectura tradicional remarcan que este tipo de arquitectura tiene una lógica constructiva propia, caracterizada por su funcionalidad, por el papel que juegan los usuarios en la construcción, por el uso de materiales de coste reducido que se encuentran en el entorno inmediato y el reaprovechamiento. Desde este punto de vista, se plantea el

interrogante de si las construcciones que actualmente hacen los propios usuarios siguiendo esta misma lógica pero con materiales constructivos industriales de bajo coste o bien reaprovechados de los vertederos del entorno (uralita, somieres, ladrillos, cemento, hormigón, bañeras...) también formarían parte de esta arquitectura tradicional. El rechazo a definir este tipo de construcciones u otras como patrimonio suele ser el resultado de tomar como patrón unos modelos estereotipados de la arquitectura tradicional y, por otro lado, de fundamentar la elección en criterios estéticos más que de representatividad. Se produce, así, una paradoja: mientras que muchos estudiosos de la arquitectura tradicional la han caracterizado como un tipo de construcción funcional y sin pretensiones estéticas, la reivindicación patrimonial que se hace actualmente pone énfasis en el valor estético de la sencillez y la armonía de las formas y materiales, tanto en lo que a las construcciones como a los paisajes que incorporen este tipo de arquitectura se refiere.

Por otro lado, hay que tener en cuenta que los procesos de patrimonialización suponen la creación de estereotipos sobre la arquitectura tradicional que simplifican la realidad y que contribuyen a su idealización y de los modos de vida que tiene asociados. Hay que reflexionar sobre cómo se construyen estos estereotipos: cuáles son los rasgos, las formas y los materiales que se privilegian, cuáles son los momentos históricos que se consideran más auténticos, qué grupos sociales se consideran más representativos de estos modelos arquitectónicos. Hay que interrogarse también sobre cómo se utilizan estos estereotipos, tanto para seleccionar los elementos archi-

tectónicos que conservar y definir las intervenciones que se pueden hacer, como también para crear modelos para construir nuevos edificios o reformar los antiguos.

En definitiva, la arquitectura tradicional es un patrimonio que hay que conocer y conservar. Pero, para garantizar su salvaguardia no es suficiente con acciones que tengan en cuenta sólo su vertiente técnica y formal. Hay que contemplar sus dimensiones tanto materiales como inmateriales, toda su complejidad, y mantenerlo vivo adaptándolo a los usos cambiantes y a las nuevas necesidades de la sociedad.

Bibliografía

- AGUDO TORRICO, J. (2004). "Arquitectura tradicional: de patrimonio modesto a patrimonio molesto". En de *XVIII Jornadas del patrimonio de la Sierra de Huelva*. Huelva: Diputación de Huelva, pp. 27-57.
- AGUDO TORRICO, J.; SANTIAGO GALA, N. (2006). "Arquitectura tradicional: indefiniciones y reconocimientos en las formulaciones internacionales sobre patrimonio". En J. L. MARTÍN GALINDO (ed.), *La arquitectura vernácula: patrimonio de la humanidad: Asociación por la Arquitectura Rural Tradicional de Extremadura*. Badajoz: Diputación de Badajoz, pp. 21-52.
- BESTARD CAMPS, J. (1987). "Formes de viure i maneres d'habitar". *Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia*, 6: 9-33.
- BROMBERGER, CH. (1988). "L'habitat et l'habitation: des objets complexes. Quelles directions pour une analyse?". En VV. AA. *Habitat et espace dans le monde rural*. Paris: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, pp. 3-13.
- BUSQUETS, J. (2007). *Buenas prácticas de paisaje. Líneas guía*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Política Territorial i Obres Públiques.
- CALAME, F. (1987). "Peu de bois, peau de pierre. Permanence et fragilité de l'habitat". *Terrain*, 9: 82-91.
- CALAME, F. (1988). "Technologie et architecture rurale". En VV. AA. *Habitat et espace dans le monde rural*. Paris: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, pp. 67-73.

- CHIVA, I.; DUBOST, F. (1990). "L'architecture sans architectes: Une esthétique involontaire?". *Études Rurales*, 117:9-38.
- COLLOMP, G.; GUIBAL, J. (1983). "Représentations vernaculaires de la maison et reproduction des modèles en architecture rurale". *Ethnologie française*, 13 (2): 171-180.
- CUISENIER, J. (1988). "Le corpus d'architecture rurale: logique sociale et composition architecturale". En VV. AA. *Habitat et espace dans le monde rural*. Paris: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, pp. 41-52.
- ESTRADA BONELL, F. (1988). *Les cases pageses al Pla d'Urgell*. Lleida: Pagès editors.
- FLORES LÓPEZ, C. (1973). *La arquitectura popular española*. Madrid: Aguilar.
- GUIBAL, J. (1987). "Habiter la maison paysanne. La fonction domestique et l'architecture en Languedoc méditerranéen". *Terrain*, 9: 72-81.
- GULLESTAD, M. (1993). "Home decoration as popular culture". En T. DEL VALLE (ed.) *Gendered Anthropology*. Londres: Routledge, pp. 128-161.
- LAWRENCE, R.J. (1982). "Domestic Space and Society: A Cross-Cultural Study". *Comparative Studies in Society and History*, 24: 104-130.
- NOGUÉ, J.; SALA, P. (2010). *Les Terres de Lleida: catàleg de paisatge*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Política Territorial i Obres Públiques.
- PEZEU-MASSABUAU, J. (1988). *La vivienda como espacio social*. México: Fondo de Cultura Económica.
- RAPOPORT, A. (1972). *Pour une anthropologie de la maison*. Paris: Dunod.
- ROIGÉ, X.; ESTRADA, F. (2008). *El mas al Montseny. La memoria oral*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura.
- ROIGÉ, X.; ESTRADA, F.; BELTRAN, O. (1997). *La casa aranesa. Antropologia de l'arquitectura a la Val d'Aran*. Tremp: Garsineu.
- SÁNCHEZ PÉREZ, F. (1990). "El espacio y sus símbolos: antropología de la casa andaluza". *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 52: 47-64.
- SOLÀ, M. (2010). "L'estudi de la masia catalana. Història d'un gran projecte". En J. FONT; M. SOLÀ (eds.) *La vida a pagès. El món perdut de les masies i de les possessions a Catalunya i Balears*. Barcelona: Centre Excursionista de Catalunya, pp. 12-35.
- TORRES BALBÁS, L. (1934). "La vivienda popular en España". En F. CARRERAS CANDI, (dir.) *Folklore y Costumbres de España*, vol. III. Barcelona: Alberto Martín. pp. 137-502.
- VELLINGA, M. (2006). "The Inventiveness of Tradition: Vernacular Architecture and the Future". *Perspectives in Vernacular Architecture*, 13 (2): 115-128.
- VELLINGA, M. (2013). "The noble vernacular". *The Journal of Architecture*, 18 (4): 570-590.

Las contribuciones de la arquitectura tradicional a la construcción del paisaje

Fabien Van Geert y Ferran Estrada Bonell

Catalunya es un país con una gran diversidad de paisajes, producto de la relación continuada entre los seres humanos y el entorno, con una arquitectura tradicional que es el resultado de esta interacción. Así, los diversos elementos construidos, su distribución por el territorio y sus formas y materiales son un elemento clave en la configuración del paisaje. La arquitectura tradicional está construida por los miembros de una sociedad a partir de las tradiciones constructivas locales. Es el resultado de los conocimientos compartidos, transmitidos de una generación a la siguiente y enriquecidos por las experiencias personales de los constructores. Por esta razón, la arquitectura tradicional de cada sociedad está vinculada al contexto ecológico, socioeconómico y cultural y a los procesos históricos locales. Se adapta al entorno pero no es el resultado de unos condicionantes naturales o técnicos. Los factores naturales –clima, morfología del territorio, materiales– o la tecnología limitan las posibilidades de construir unas formas y de adoptar unas estructuras que tienen que ver con la sociedad y la cultura. Las construcciones y la ocupación del territorio reflejan el sistema económico, la organización social –las relaciones

sociales, la política, las normas– y la cultura –las ideas sobre la relación hombre-medio, sobre las maneras de habitar, los gustos estéticos.

La contribución de la arquitectura tradicional a la construcción de los paisajes catalanes debe entenderse de manera holística, a través de la complementariedad entre su dimensión material y sus dimensiones de uso: espacio vivido, espacio simbólico y espacio productivo. Son estas dimensiones de uso las que condicionan las formas, las técnicas y los materiales utilizados en la construcción y la ornamentación de los elementos arquitectónicos y acaban dibujando el paisaje. Como espacio vivido, las formas, la distribución y los usos de los espacios interiores de las casas tradicionales están condicionados por su función como vivienda, espacio vital y espacio de socialización a partir de las particularidades de vida doméstica y familiar de la sociedad preindustrial y de su evolución. Como espacio simbólico, la cultura y las relaciones sociales y políticas llenan de significado a las construcciones. Por lo tanto, los elementos arquitectónicos, pero también el urbanismo, son un reflejo de la organización social, de las relaciones y de la condición socioeconómica de sus habitantes, que se

muestran a la sociedad a través de los edificios. Finalmente, su función como parte integrante de la economía productiva también influye en la estructura y en las formas arquitectónicas, dando lugar a diferentes elementos construidos dispersos por el territorio, según la ubicación de los recursos y de las posibilidades de explotarlos, que modelan el paisaje con su presencia y uso.

La arquitectura vivida

La casa es la institución básica de la sociedad preindustrial catalana. Es una realidad múltiple integrada por diferentes elementos. Un grupo de personas –una familia, a menudo formada por tres generaciones–, que constituyen una unidad social organizada según el género, la edad y la posición respecto a la transmisión del patrimonio familiar. Las personas se integran dentro de la comunidad y en el conjunto de la sociedad a través de la casa y como miembros de ella. La casa también acostumbra a ser una explotación agrícola y ganadera con una producción diversificada, constituida por unos bienes muebles e inmuebles de los que viven sus miembros: unos edificios, unas tierras, un ganado, unos derechos de acceso a recursos. Finalmente, la casa también tiene un patrimonio simbólico –el nombre de casa, el prestigio, las relaciones sociales– que comparten todos sus miembros y los identifica y sitúa en la sociedad. La casa-institución se materializa y visualiza en la casa-edificio. En este sentido, la estructura y las relaciones familiares, las tareas productivas, las relaciones más allá de la familia, y las ideas sobre la intimidad y el confort condicionaban las formas, la distribución de

los espacios y los usos de la casa. Como escenario de la vida familiar y de relación, el interior y el exterior de la casa acogían las actividades cotidianas de sus habitantes: dormir, cocinar, comer, trabajar, almacenar la cosecha, cobijar a los animales, pasar ratos de ocio, cuidar a las personas, tener intimidad, etc. La cocina era la estancia principal de la casa, el espacio caliente donde se reunían todos los miembros, con la chimenea como elemento central. Era el eje de la vida social de la familia y estaba a medio camino entre la intimidad de las habitaciones, cerradas a los forasteros, y la calle, abierta a todo el mundo. En contraste con la cocina, a los dormitorios sólo se accedía para dormir o en caso de enfermedad y estaban reservados a los miembros de la casa; eran espacios fríos y con poco mobiliario: una cama de tablas con un jergón, una caja o arca para guardar ropa pero también todo tipo de grano, y más recientemente algún armario o cómoda, alguna imagen o estampa religiosa, cestos y herramientas y alguna silla.

Aparte de la vida familiar, las actividades productivas que había que acoger y las ideas sobre la vida doméstica de cada momento histórico han condicionado la distribución y los usos del interior de las casas. El uso de los espacios que hacían los miembros de la casa era diverso. En algunos casos, la distinción entre espacios masculinos y espacios femeninos era muy estricta –el lavadero público o el café– pero a menudo las personas utilizaban los espacios interiores y exteriores de manera diversa en momentos diferentes. Este uso diverso de un mismo espacio reflejaba las diferencias entre los miembros de la familia, según la edad, el género –la división

sexual del trabajo estaba muy marcada— y la posición de autoridad.

Finalmente, la posición económica de la familia también repercutía en la estructura, la distribución y los usos de los espacios domésticos. Por ejemplo, el interior de las casas de las familias más humildes estaba poco especializado. Una única sala común servía a la vez para cocinar, comer, dormir e, incluso, hacía las funciones de despensa. En cambio, las casas acomodadas gozaban de una especialización mayor, con espacios separados para la vida familiar y para el trabajo. Una distribución común era destinar cada una de las plantas del edificio a un uso diferente. De manera general, en la planta baja, estaban los espacios agrícolas y ganaderos, la entrada y la cocina. En el primer piso, los dormitorios, el lugar más íntimo de la vivienda, estaban situados alrededor de una sala distribuidor que también se utilizaba como comedor para ocasiones especiales. El último piso estaba ocupado por la buhardilla, mientras que el granero servía como trastero y para almacenar los productos agrícolas.

Aun así, mientras unos pocos espacios se especializaban en una única función, la gran mayoría eran polivalentes. La separación entre el interior y el exterior, entre el espacio de trabajo y de vivienda, entre el ámbito doméstico y el público era a menudo difusa. La entrada, además de ser un espacio de acceso a la casa y de acogida, también servía para guardar las herramientas de trabajo o para pasar el rato al fresco durante el verano. Por ejemplo, en las casas de pescadores más modestos los útiles de trabajo se repartían por toda la vivienda, de manera que

frecuentemente se encontraban palangres para pescar en el único dormitorio de la casa, jábegas rotas guardadas en la bodega o hilo para remendar redes en la cocina.

La función y el significado de la cocina variaba también según la hora del día y del momento del año. Durante el día era un espacio femenino, donde las mujeres hacían la comida y desarrollaban parte de las actividades cotidianas. Al caer la noche en invierno, era el lugar de encuentro familiar alrededor de la lumbre. En algunas casas de alta montaña, la presencia de una cama dentro de un armario o en un rincón la convertía en dormitorio para los ancianos o los niños durante la noche. Los usos de la cocina eran muy variados: era el espacio donde se cocinaba y se comía, donde se preparaba la comida para los animales, donde se reunía la familia y se recibían las visitas, donde se trabajaba y se rezaba y, a veces, incluso donde se dormía. La variedad de funciones que cumplía la cocina se pone de manifiesto en la diversidad de elementos que se podían encontrar allí y que servían para hacer todas estas actividades. Es el caso del hogar, el banco y los escabeles, el fregadero, algún armario empotrado o unos estantes, una mesa con bancos y sillas, el horno y la artesa, el cernadero, el barreño.

La arquitectura como símbolo

Aparte de su uso como espacio vivido, la arquitectura tradicional es también el resultado de la cultura y de las relaciones sociales en un momento concreto. Como ya hemos dicho, en la Catalunya preindustrial, la familia se identi-

ficaba con la casa que habitaba, configurando una unidad integrada por personas, edificios, bienes y relaciones. Esta unidad social es más visible en las casas aisladas como las masías o en las casas de pueblo donde los edificios que forman la casa están agrupados y cerrados por un muro, como los *auviatges* araneses. Además, la casa-edificio representaba a la familia propietaria y que la habitaba. Los edificios, sus dimensiones y formas, los materiales con que estaban contruidos y la decoración mostraban públicamente el prestigio social y la posición económica de la familia.

La forma y los usos de los espacios también reflejaban las diferencias entre los miembros de la casa: los lugares a los que podía acceder cada persona y aquello que podía hacer en ellos simbolizaban su estatus y las relaciones con los demás miembros del grupo.

Las casas no estaban aisladas y formaban parte de una comunidad y una sociedad más amplia, con formas de organización social y política específicas: el vecindario, el pueblo, la parroquia y el valle dentro de los cuales se mantenían relaciones personales, familiares, vecinales, que servían de base para la cooperación y para la vida cotidiana. Esta dimensión colectiva también influía en la arquitectura a través de los modelos arquitectónicos locales, de las formas de organización colectiva y de las normas escritas y consuetudinarias que regulaban las construcciones y su disposición en el territorio. Por eso, la arquitectura también nos habla de la organización social y política del pueblo y más allá. La distribución de las construcciones en el territorio, el urbanismo y la presencia de algunas construc-

ciones de propiedad o uso colectivos traducen arquitectónicamente esta organización social y política.

La arquitectura productiva

A diferencia del análisis de la arquitectura como espacio vivido y simbólico que hemos abordado de manera general para todo el territorio catalán, la aproximación a la arquitectura tradicional como espacio de producción se efectuará a partir de cinco ámbitos territoriales diferentes que representan, sin voluntad de ser exhaustivos, algunos de los paisajes más relevantes de Catalunya. Cada uno de estos ámbitos se ha definido en base a los modos de aprovechamiento del territorio y el tipo de economía predominante, a las lógicas de poblamiento y, según el caso, a la presencia de técnicas constructivas o materiales particulares. Así pues, el primer territorio es el mundo de las masías, y se aborda a través de ejemplos arquitectónicos de els Ports, del Montseny, del Solsonès, del Gironès, del Empordà, de Osona y de la Catalunya vieja en general. El segundo ámbito es la alta montaña, presentado sobre todo a partir de los ejemplos de los dos Pallars y la Vall d'Aran. La costa catalana en toda su diversidad constituye el tercer ámbito territorial. El cuarto, las tierras de secano, se centra en las comarcas de la Segarra, el Priorat, la Conca de Barberà, les Garrigues, el Bages, el Garraf y parte del Urgell, entre otras. El último ámbito hace referencia a la arquitectura de las huertas de los ríos y las grandes llanuras de regadío como son el Delta de l'Ebre, el Pla d'Urgell, parte del Empordà, la Horta de Lleida, el Segrià y el Baix Llobregat.

El mundo de las masías

Desde la Edad Media, la masía o manso ha sido la unidad básica de ocupación del territorio en muchos lugares de Catalunya por razones económicas, sociales y políticas.

Como base del poblamiento disperso, los mansos reunían en una misma unidad territorial unos recursos –edificios, animales, campos, pasturas y bosque– y unas personas que los explotan. Este paisaje va acompañado de pueblos de diversos tamaños que actúan como centros comarcales, donde viven pequeños campesinos y jornaleros que trabajan a temporadas en las masías y donde se concentran las tiendas, los mercados y la gente de oficios y que son imprescindibles para el funcionamiento del sistema. Así, aunque las masías están dispersas, no están aisladas. Una masía sola no tenía razón de ser, ya que era la unidad base de un sistema más amplio y complejo. Junto con el vecindario, la parroquia y el pueblo, constituían la trama social básica en la que vivían y se relacionaban sus habitantes. Las masías se agrupaban, desde un punto de vista administrativo y de razones sociales, en conjuntos que mantenían una serie de relaciones personales, familiares y de cooperación económica.

Como explotación agrícola, ganadera y forestal, un manso está formado por un edificio central –la masía–, y unas construcciones anexas con funciones, formas y medidas diferentes que varían según la orientación productiva, la capacidad económica del manso y de sus propietarios.

La masía, además de tener funciones de vivienda, también incluye espacios para los animales y para la producción, la transformación y el almace-

namiento de las cosechas. Todas estas funciones quedan reflejadas en la estructura, las formas y las dimensiones de las masías. Los diferentes espacios se articulan alrededor de un patio o de un espacio vacío pavimentado con tierra prensada, roca, losas de piedras o baldosas que funciona como era para trillar los cereales. Además de la casa que sirve de vivienda, las edificaciones anexas tienen finalidades productivas y domésticas: los establos y corrales, el pajar, el porche para guardar el carro, la balsa, el pozo, la fuente, el lavadero y, en las masías más acomodadas, la capilla. El número, el tipo y las dimensiones de todos estos elementos y su articulación y distribución por el territorio varían según la orientación productiva y la capacidad económica de la masía, tratando siempre de encontrar una organización que facilite las tareas a lo largo del año.

Pero además de las actividades agrícolas, ganaderas y forestales, los recursos disponibles en el territorio hacían posibles otras actividades como la fabricación de carbón o de hielo que requerían construcciones específicas para desarrollar la actividad, almacenar la producción y alojar a los trabajadores. En este sentido, las masías más importantes instalaron molinos y aserraderos junto a los ríos para aprovechar la fuerza del agua.

La alta montaña

Los territorios de alta montaña en Catalunya presentan unas características arquitectónicas y paisajísticas comunes. Históricamente, se han caracterizado por un patrón concentrado de poblamiento. Así, la agrupación de casas que

forman pequeños núcleos o pueblos, a menudo muy próximos los unos de los otros, constituye la unidad mínima de los asentamientos. Los pueblos se encuentran situados cerca de los campos del fondo de los valles o de los llanos a media montaña y las casas se agrupan formando calles que siguen el relieve, los ríos y los caminos. Se trata de un tipo de poblamiento que busca acercar las personas a los recursos que se hallan dispersos por el territorio y a diversas altitudes –campos, pastos y bosques–, buscando el lugar que permita el mejor acceso a todos ellos. Este sistema de poblamiento permite, a su vez, que el pueblo funcione como unidad de organización socioeconómica y política al mantener a la población agrupada.

La economía de los pueblos de alta montaña se basaba en la agricultura, el aprovechamiento del bosque y, sobre todo, la ganadería. La explotación de los recursos se organizaba alrededor de la casa y el pueblo. Las casas eran las propietarias y trabajaban los campos de cultivo y los prados de siega. En cambio, el agua, los pastos de alta montaña y los bosques solían ser de propiedad comunal y su aprovechamiento se organizaba de manera colectiva. Esta dualidad también se refleja en la arquitectura y el urbanismo, ya que a menudo los pueblos están formados por un conjunto de casas aisladas las unas de las otras. La organización comunal también impulsaba construcciones como acequias, abrevaderos, rediles, cabañas de pastores, molinos, aserraderos, porches y otros espacios de reunión de los vecinos.

La casa ganadera (o *auviatge* en Vall d'Aran) está formada por un conjunto de edificios –viviendas, bordas, pajar y otras construcciones

auxiliares– que se distribuyen alrededor de un patio o de una era. A pesar de estar integradas dentro del pueblo, las casas de las familias acomodadas solían configurar una unidad formalmente separada del resto por un muro con un portal que da acceso al patio. En cambio, las casas más humildes tenían los edificios situados en diversos lugares de la población.

Las bordas situadas fuera de los pueblos, junto a los prados de siega y de los campos más alejados, servían para almacenar la hierba y encerrar el ganado durante el otoño y la primavera. En algunos casos también estaban ocupadas mientras duraban las tareas de recogida de la hierba o la cosecha de los cereales y de las patatas en verano, constituyendo pequeños asentamientos temporales.

Por su abundancia y facilidades de trabajo, la madera ha sido uno de los materiales constructivos más importantes en la arquitectura de alta montaña. Se usa con finalidades diferentes: como elemento estructural para construir el enlucado de suelos, cubiertas y galerías; en forma de tablas para cubrir tejados y suelos y levantar tabiques; y como material para elaborar puertas y ventanas. La facilidad con que se puede trabajar hace que, a veces, sea tratada como un elemento decorativo.

La costa

El poblamiento de la costa catalana está relacionado con la importancia de la pesca, la navegación y las actividades económicas asociadas y con las particularidades de cada época histórica y la seguridad que podían tener los asentamientos.

tos situados junto al mar. La articulación de factores como el tipo de costa –más baja y arenosa o más alta y rocosa–, las particularidades de cada región y el grado de especialización de los pescadores en contextos históricos concretos han dado lugar a las diversas formas de instalación de la población marítima.

De manera general, las poblaciones marineras se ubican en puertos naturales y calas con las casas apiñadas alrededor de la iglesia. Uno de los rasgos característicos y visualmente más relevante de estos pueblos es que las casas suelen tener las paredes blanqueadas con cal. Se trata de una técnica para proteger los edificios de la luz solar y de la humedad, pero que a la vez deja respirar tanto la pared de mampostería como la edificación en general.

La gente de mar y de las profesiones asociadas podían vivir dentro de los núcleos urbanos, en los barrios y calles más cercanas a la costa, o bien en núcleos específicos fuera de la población, como por ejemplo en la Costa Brava. En algunos lugares, como por ejemplo en el Delta de l'Ebre, los pescadores se establecieron temporalmente en barracas ubicadas cerca del río, del mar o de los estanques donde trabajaban, fuera de los pueblos que estaban situados en el interior. A menudo, estos asentamientos temporales acabaron dando lugar a núcleos de población permanentes.

En estos asentamientos, las necesidades específicas de las tareas marítimas y la mayor o menor combinación con otras ocupaciones, como las tareas agrícolas, se refleja en las casas y en otras construcciones utilizadas.

El paisaje de la costa está marcado también por la navegación, la vida cotidiana y la orga-

nización social de la gente de mar. La actividad pesquera requería construir algunos elementos arquitectónicos junto al mar para desarrollar algunas tareas más específicas: teñidores de redes, atarazanas, salinas, tendedores, porches, muelles, atracaderos, pilones, norayes, pozos, tinajas, fuentes, caminos de ronda, mejilloneras o viveros.

Por otro lado, las barracas eran edificios polivalentes que servían tanto como vivienda, refugio, obrador o almacén. A pesar de la gran diversidad de formas, solían ser pequeñas construcciones, generalmente de una sola habitación, con una puerta amplia para entrar la chalupa y lo suficientemente grandes para guardar las antenas y las velas de la barca, los remos, los cabos y otros aparejos y artilugios de pesca. Se trabajaba a ratos en tareas auxiliares de la pesca: cebar los palangres, arreglar los sardinales, remendar las redes, hacer pequeñas tareas de mantenimiento de la embarcación o fabricar nasas. También funcionaban como obradores para elaborar salazones de pescado.

Las tierras de secano

Los factores físicos, políticos y defensivos han hecho que el poblamiento concentrado predominara en buena parte del territorio de secano catalán. Los pueblos situados en lo alto de colinas o alineados en los valles, muchas veces concentrados alrededor de una iglesia o de un castillo, y relativamente alejados los unos de los otros y de los campos de cultivo, son un rasgo muy visible que configura el paisaje característico de las tierras de secano. Además, la combinación de cul-

tivos –cereales, viñedos, olivo y almendros– con un relieve accidentado y una pluviometría escasa ha originado un paisaje integrado por bancales cultivados, bosque y matorrales, mientras que la distancia entre los núcleos de población y los recursos ha favorecido la construcción de lugares donde guarecerse, viviendas temporales y pequeñas construcciones junto a los campos. El poblamiento concentrado también ha favorecido la sociabilidad y la existencia de elementos arquitectónicos de uso comunitario como las balsas, las fuentes y los lavaderos.

Por estas particularidades, en las tierras de secano existen cuatro grandes tipos de construcciones relacionadas con la producción agrícola. Primero, encontramos las casetas de campo, barracas y cabañas que se aprovechaban para guardar las herramientas, para que descansaran las personas y los animales de trabajo y, a veces, como vivienda temporal. Las utilizaban los campesinos para guarecerse cuando las fincas estaban lejos del pueblo y los trabajos requerían permanecer más tiempo en los campos. Algunas de estas barracas están junto a corrales y rediles y las usaban los pastores como refugio o vivienda temporal.

Segundo, encontramos los ribazos de piedra seca que ataludan las pendientes conformando bancales o terrazas. De esta manera se consigue ganar terreno cultivable en las laderas de las montañas, prevenir la erosión y retener el agua de la lluvia. Construidos con la misma técnica de la piedra seca, también encontramos las cercas que separan las fincas entre sí y de los caminos –en especial los ganaderos– y también los corrales para el ganado.

Tercero, hay una serie de construcciones relacionadas con el manejo del agua como los aljibes, albercas y hoyos, pensadas para recoger el agua de la lluvia y de las fuentes, almacenarla y transportarla para regar pequeños huertos, para abreviar a los animales y para el consumo humano. El agua de lluvia se recoge mediante regueros excavados en los márgenes circundantes o por canalizaciones de la cubierta de la cabaña. Algunas de estas infraestructuras son de gran complejidad y requieren de una organización colectiva tanto para construir las como para gestionarlas.

Finalmente, el último tipo de construcciones que encontramos son los edificios y los espacios para almacenar y transformar la producción: molinos, bodegas, almazaras, lagares o tinas. En algunos casos, estas construcciones se encuentran junto a los campos para facilitar el transporte de los productos elaborados de los campos más lejanos.

A pesar de la variedad de formas que adopta este paisaje por las diferencias de relieve, vegetación y cultivos dominantes, el elemento que lo estructura es la arquitectura de piedra seca. La especificidad del suelo y el surgimiento de piedras en los terrenos cultivables favoreció que los campesinos desarrollaran la construcción de piedra en seco, como sucede también en otros lugares del Mediterráneo. Esta técnica consiste en levantar estructuras piedra sobre piedra, sin ningún tipo de argamasa que las una. Ocasionalmente se utiliza un lecho de tierra arcillosa o de arcilla que absorbe momentáneamente las irregularidades de las juntas y que confiere impermeabilidad a los muros. A pesar de que en la mayoría de casos las piedras se aprovechan casi

sin trabajarlas, a veces se tallan y se escuadran previamente, sobre todo en las cabañas aboveadas. Esta técnica se aplica a todo tipo de construcciones, con una multiplicidad de usos y de soluciones formales que nos informan sobre los gustos estéticos en las formas y en la manera de acoplar los materiales, y se ha convertido en un componente central de la identidad de las tierras de secano. Estas construcciones de piedra en seco presentan diferentes grados de complejidad, desde un pequeño margen a cubiertas en forma de bóveda, pasando por falsas cúpulas y muros de edificios. Según la dificultad técnica, la construcción se encargaba a especialistas, como los parederos o ribaceros, o la hacía el propio campesino. En otras construcciones, como por ejemplo los molinos, participaban los carpinteros de que construían las vigas de los techos y los tejados. Junto a éstos, se hacía imprescindible la participación de los herreros, los cerrajeros, los fontaneros, los tejeros y de forma indirecta los caleros y los yeseros.

La huerta y las llanuras de regadío

La arquitectura y el paisaje de las huertas antiguas de los ríos o las grandes llanuras convertidas al regadío desde el siglo XIX presentan unos elementos comunes que las identifica: la estructura geométrica de los campos, formada por una red de caminos, y unas construcciones asociadas al regadío o para el aprovechamiento del agua con el fin de recoger, almacenar, conducir y distribuir el agua por los campos: esclusas, caceras, azudes, balsas, acequias y canales, compuertas, puentes, acueductos y norias.

El poblamiento en las tierras de regadío ha sido concentrado, con poblaciones compactas, de manera parecida a las tierras de secano. En momentos históricos de mayor estabilidad, este poblamiento se ha combinado con viviendas aisladas situadas en los campos, que servían para guarecerse o como vivienda permanente. Es el caso de la huerta de Lleida y la Plana d'Urgell, donde la presencia de torres y masías aumentó después de la construcción del canal de Urgell. También es el caso de las masías y corrales del Empordà o de las masías de las huertas del valle del Ebro donde encontramos en las terrazas fluviales explotaciones agrarias integradas por una masía, unas acequias y una noria. Finalmente, las barracas levantadas en el contexto de la colonización arrocerá de finales del siglo XIX y principios del XX fueron el origen del poblamiento del Delta, que se caracteriza por la ausencia de un núcleo urbano relativamente consolidado.

Las zonas de regadío acostumbran a tener suelos formados por sedimentos sin piedras y esto repercute en lo constructivo. Las construcciones se hacen con tierra, barro y elementos vegetales. También se usan tejas árabes y adobe como materiales constructivos. La tapia y la construcción con cañizos son las dos técnicas más utilizadas, aunque su uso no es exclusivo de las tierras de regadío.

Por un lado, las barracas se han convertido en el símbolo de la arquitectura del Delta. De planta rectangular, las fabricaban los maestros barraqueros a partir de un esqueleto de madera, revestido de cañas y enfoscado con barro y paja y pintado con cal. La cubierta era de doble vertiente, construida con materiales vegetales

y descansaba sobre las paredes o bien sobre el suelo. En las barracas mayores se construía un piso hecho con travesaños de madera y cañizo, que era el lugar donde dormían sus habitantes.

Por otro lado, la tapia es una técnica constructiva de gran antigüedad y tradición en muchos lugares de Catalunya y el Mediterráneo. En la Plana d'Urgell –aunque su uso era generalizado antes de la construcción del Canal– continuó siendo la técnica predominante para construir todo tipo de edificios y cercas: las casas de los pueblos, las casetas de los campos o las eras, los cobertizos y los corrales. La construcción en tapia consistía en la ejecución in situ por parte de los tapiadores de muros a través de la compactación de la tierra cruda dentro de un encofrado que se iba desplazando a medida que el muro iba creciendo.

El presente y el futuro de la arquitectura tradicional

Las transformaciones en la economía, la sociedad y las formas de ver el mundo han comportado cambios en los usos y en las estructuras de la arquitectura tradicional y nuevas interpretaciones estéticas. Algunos elementos continúan teniendo funciones económicas y domésticas, pero han sido transformados desde el punto de vista técnico para dar respuesta a las nuevas necesidades de sus usuarios. Las funciones, usos y formas de los espacios productivos y domésticos de las casas tradicionales se han adaptado a las nuevas maneras de trabajar, vivir y pensar el confort, lo estético y la intimidad.

En otros casos, los edificios se han reconvertido en segundas residencias, espacios para el

turismo rural y elementos patrimoniales. De hecho, el desarrollo del excursionismo, el veraneo y el turismo desde finales del siglo XIX ha favorecido el cambio en la economía de las zonas rurales y la reutilización de muchos elementos de la arquitectura tradicional para el ocio. En el siglo XIX y a principios del XX diversos juristas, folkloristas e historiadores románticos comenzaron a hacer notar las especificidades de la masía y el pairalismo, a las cuales otorgaron la categoría de elementos constitutivos de la manera de ser de Catalunya y de los catalanes. La masía, rodeada de campos y provista de las instalaciones agrícolas necesarias para la subsistencia de la familia, se convirtió en un elemento simbólico que pronto los arquitectos, excursionistas, literatos e historiadores exaltaron y consideraron como un elemento central de la identidad catalana. A partir de los años 1990, la arquitectura tradicional ha devenido un símbolo de un pasado imaginado, relacionado con unas formas de vida más auténticas y naturales. Esto ha dado pie a una reinterpretación de las formas y de los materiales tradicionales a partir de los criterios urbanos, de tal forma que los nuevos criterios estéticos y de autenticidad se han aplicado tanto a las construcciones antiguas como a las nuevas.

Junto a algunos elementos arquitectónicos tradicionales a los que se les ha dado un nuevo uso, buena parte de estas construcciones han perdido su funcionalidad y se encuentran hoy en muy mal estado de conservación. De hecho, la arquitectura tradicional entró en crisis durante el siglo XX por la pérdida de funciones y por las transformaciones en los procesos constructivos.

El despoblamiento, los cambios en la actividad agraria y la aparición de normas arquitectónicas cada vez más restrictivas han provocado el deterioro de la arquitectura tradicional y la transformación del paisaje a causa de su desaparición y del crecimiento de la vegetación. En este contexto, la valoración de estos elementos como patrimonio ha favorecido la investigación sobre la arquitectura tradicional y la aparición de muchas entidades dedicadas a su estudio y su defensa. La actividad de asociaciones y estudiosos han empujado a la Administración pública a promover medidas de protección y difusión de la arquitectura tradicional, y a definir buenas prácticas de restauración de estas construcciones para nuevos usos. Además, algunos elementos de arquitectura tradicional considerados más relevantes desde la perspectiva contemporánea e identitaria han sido re-actualizados a través de los museos y de los centros de interpretación.

Este nuevo interés por el conocimiento, la valoración y la conservación de la arquitectura tradicional lleva a plantearse qué debemos hacer hoy en día con los elementos que quedan. De hecho, frente a una arquitectura globalizada y despersonalizada, las construcciones tradicio-

nales ponen en evidencia las diversas maneras de habitar y construir los paisajes propios de cada sociedad y cultura. En un contexto de interés creciente por lo local, la diversidad de las formas, de los métodos y de los materiales utilizados por la arquitectura tradicional también se han convertido en una fuente de aprendizaje para la arquitectura moderna y contemporánea como modelo, primero, de funcionalidad adaptada a las necesidades de sus usuarios y libre de elementos superfluos e innecesarios y, segundo, de sostenibilidad económica y ecológica adaptadas a cada uno de los territorios. Además, algunas construcciones actuales que en apariencia están muy lejos de la arquitectura tradicional responden a la lógica de este tipo de arquitectura en el uso y la reutilización de materiales locales de bajo coste y en la readaptación constante de los espacios a las necesidades productivas y domésticas. Pero para que se conviertan en un patrimonio realmente vivo también hay que adaptarlos a los nuevos usos y a las necesidades actuales mediante unas buenas prácticas de restauración y conservación y un proceso de reflexión y diálogo al cual quiere animar esta publicación.

Aquello que esconde cada decisión: Las decisiones constructivas en las intervenciones sobre la arquitectura tradicional

Mónica Alcindor Huelva, Escola Superior Gallaecia

Introducción

A pesar de que el espíritu de este ensayo es de naturaleza holística, está claro que se trata de un ideal imposible, ya que para poder analizar e intentar comprender debe seleccionarse. Es por ello que el análisis está centrado en el estudio de las soluciones constructivas más comúnmente ejecutadas en las intervenciones de la arquitectura tradicional. Se trata de un camino, de los muchos posibles, para inferir las variables que condicionan la práctica arquitectónica de la rehabilitación de estos edificios, universos simbólicos de las comunidades a las que pertenecen. Pero antes de entrar de lleno en el análisis de ciertas decisiones constructivas hay que presentar con claridad una serie de conceptos en que reposará el análisis posterior.

En primer lugar, se definirá el significado de valor, ya que es esencial aclarar de qué manera está conceptualizado en estas páginas. Posteriormente se especificarán los principios bajo los que se opera actualmente en las sociedades occidentales, es decir, una sociedad de masas que condiciona la generación de estos valores.

Después de esta breve introducción conceptual, con la intención de presentar material em-

pírico para la comprensión de estos procesos culturales, se analizarán y expondrán las prácticas más comunes llevadas a cabo en una zona específica de Catalunya, concretamente en el Baix Empordà. Se realizará un recorrido a través de las principales partidas de una intervención de rehabilitación para ir desgranando poco a poco qué se esconde tras cada decisión.

Sobre los valores

Según Kluckhohn, “Un valor es una concepción de lo que sería deseable, explícita o implícitamente, distintiva de un individuo o característica de un grupo, que influye sobre la selección de los modos, medios e incluso de la acción” (citado en Díaz, 2007, 120). Es decir, el valor es una relación diferencial entre sujetos sociales concretos y localizados que operan en tres dimensiones simultáneamente: paramétrica, semiótica y posicional. Por ello hay que explicitar qué tipo de grupo está referido en este ensayo.

Este ensayo consiste en una visión claramente centrada en intervenciones de edificios de la arquitectura tradicional realizadas en el Baix Empordà, lo cual quiere decir que la función principal a la que se destinan estos edificios

analizados es la de segunda residencia para “urbanitas” de las ciudades. Esto tendrá una importancia significativa en la toma de decisiones, ya que uno de los aspectos más valorados por este grupo será perseguir una imagen rural ideal de estas casas.

Por otro lado, cuando hablamos de valores hay una tendencia reduccionista de conceptualizarlos simplemente como expresiones declarativas, pero a lo largo de este artículo se intentará mostrar que se encuentran reflejados en aspectos más materiales. De hecho están incrustados en los objetos y desbordan en todo el entramado sociocultural que los hace posibles. Por lo tanto, cuando se trata de valores, en este artículo no se produce una disociación entre los factores culturales y las variables económicas, ya que éstas son también procesos culturales que exigen una explicación sobre la manera en que se interrelacionan en la modernidad tardía.

Principios de acción de la modernidad tardía

En la modernidad tardía casi todas las actividades se encuentran regidas por lo que Anthony Giddens denominó “los sistemas expertos”. Es decir, “sistemas de éxitos técnicos o de experiencia profesional que organizan grandes áreas del entorno material y social en que vivimos” (2011, 37). El rasgo distintivo de la vida social moderna es la organización racionalizada donde la raíz conceptual que rige todas las actuaciones de nuestra vida material se basa en la autoridad legitimada por fundamentos racionales que provocan en última instancia homogeneización y normalización de las soluciones utilizadas, ya

que aquellos materiales y subsistemas constructivos elaborados por la industria obvian las soluciones tradicionales locales, así como los materiales del entorno. Además, está claro que los precios, las normativas y la fácil distribución le proporcionan una alta capacidad para autoimponerse, en detrimento de otros.

A todo esto hay que destacar que la internalización del uso de productos que ofrece la industria crea un conjunto de ideas y genera maneras de actuar que sugieren cómo deberíamos actuar en una situación dada, dejando de lado las soluciones tradicionales que nos han legado estas edificaciones. En algunos casos desvirtuando comportamientos estructurales o priorizando el uso de materiales de procedencia lejana y descontextualizada del edificio donde se está interviniendo. Se trata de un concepto muy claro que determina muchas acciones de los técnicos en sus decisiones: el poder, pero no el histórico conceptualizado como un control impuesto a la voluntad individual por una estructura colectiva, sino aquel que en una sociedad “disciplinada” queda enmascarado y es escurridizo, que representa una forma de poder mucho más total que la de los modelos anteriores sin ser tan represivo como en otros períodos sino que actúa en la producción y en el control de nuevas técnicas y aparatos de control. El poder está arraigado y es múltiple.

El resultado es que tanto el lugar como las técnicas asociadas a las especificidades locales se han convertido en algo fantasmagórico porque las estructuras por medio de las cuales se constituyen ya no están organizadas localmente.

Lo que hay detrás de cada solución

Llegados a este punto, se trata de pasar a analizar cómo esto se materializa en las soluciones e intervenciones que comúnmente se realizan.

Subsuelo: ¿cimientos?

Si no existen, ¿hay que implementarlos?

En este tipo de edificios no existe propiamente cimientos, es decir, se trata de la prolongación de los muros, con un escaso ensanchamiento de su base.

Hay diversas razones por las que esto se hacía de este modo. En primer lugar, las dimensiones de los muros aseguraba que la presión ejercida en el terreno no fuera excesiva. Y, por otro lado, los plazos de construcción eran mucho más lentos, lo cual permitía al terreno ir asumiendo las cargas que iban apareciendo de forma gradual. De esta manera, los movimientos que pudieran derivarse de ello durante la construcción no suponían consecuencias graves cuando la obra se finalizaba pues habían sido asimilados lentamente durante el proceso de construcción.

En el momento en que un técnico interviene y tiene que enfrentarse a este tipo de situación, entra en juego todo el discurso antes mencionado ya que ha sido preparado para trabajar con elementos concebidos especialmente para producir la transmisión de las cargas del edificio en tierra (losas, zapatas o pilones), pero en este tipo de obras no existen.

Así pues, una de las soluciones muchas veces empleadas que se detectó durante el trabajo de campo, fue la adaptación del edificio existen-

te al esquema mental de aquello conocido, es decir, se opta por recalzar con hormigón y así sentir un mayor control sobre la manera en que se lleva a cabo la transmisión de las cargas en el terreno.

Esta actitud, en numerosas ocasiones, va más allá de la existencia de evidencias que hagan temer por el futuro inmediato del edificio. Y sin ningún argumento de peso, se aplican los sistemas constructivos que han interiorizado los técnicos mediante los múltiples discursos en los que han sido envueltos a lo largo de su recorrido profesional. Se incorporan elementos que han sido producidos y controlados por sistemas expertos, aquellos basados en los fundamentos racionales del conocimiento.

Evidentemente, no todas las soluciones tomadas pasan por esta actitud. Los técnicos más habituados a trabajar con este tipo de edificios y más sensibles a sistemas preindustriales tratarán de hacer una evaluación global del estado estructural de los edificios desde diferentes ópticas: desde un estudio histórico y urbanístico hasta un diagnóstico del estado patológico para detectar síntomas que hagan pensar si hay que intervenir y cuál es la manera más adecuada para cada circunstancia.

Contacto con el terreno: ¿humedades?

¿Hay alguna solución?

Pero cuando tratamos del suelo, la cosa no queda restringida a temas de cimentación, de hecho el asunto que más preocupa son las humedades por capilaridad.

En estos edificios, con la cimentación antes descrita, no se introducía ningún tipo de elemen-

to que impidiera la subida del agua por capilaridad. Esto tiene su razón de ser, pues tanto la actividad que iba a desarrollarse en su interior como los condicionantes del entorno no exigían resolver esta situación. Normalmente las plantas bajas estaban destinadas a acoger a los animales de la granja, lo cual se compatibilizaba perfectamente con la aparición de estas humedades. Además, las estancias contaban con una ventilación constante tanto por el uso ganadero destinado como por el tratamiento de sus paredes, exentas de cualquier ornamentación, sin enfoscado en los muros, ni pavimentos en el suelo, tanto en el interior como en las calles circundantes. Esta mayor posibilidad de ventilación permitía una mayor evaporación de las moléculas de agua que subían por los capilares de los muros y de este modo el agua no llegaba a cotas elevadas.

Con el cambio de uso, estos espacios pasan a ser habitables y estas humedades por capilaridad dejan de ser admisibles. Pero una de las primeras consecuencias del cambio del uso ganadero a habitacional es la disminución del volumen de ventilación mediante actuaciones que van desde la colocación de un revocado con materiales de alta impermeabilidad como el cemento, o la ejecución de una pavimentación interior que incluye una capa de hormigón además de una tela impermeable. Sin olvidar que estos pueblos han pavimentado también todas sus calles. Por lo cual, el punto de salida del agua del subsuelo se concentra en estos muros en contacto con el terreno y las humedades se hacen más notables y llegan a cotas mayores que en las condiciones anteriores.

Este tema se ha convertido en la bestia negra de arquitectos y constructores ante la cual, gran parte de ellos, se sienten impotentes. Numerosos arquitectos entrevistados desconocían las raíces de estos problemas por lo cual optaban por confiar en los productos ofrecidos por la industria, además de concienciar a sus clientes de la inevitabilidad de esta situación. Otros acudían a soluciones intermedias en que se colocaban tabiques ventilados que evitaban la visión de las molestas manchas de humedad en el interior. Unos pocos atacaban el problema desde un conocimiento de la fuente del problema y diseñaban una solución integradora de todas las variables que están en juego, soluciones particularizadas para cada caso específico.

Esta casuística es un indicador de la dependencia basada en la confianza y fiabilidad en los sistemas expertos por parte de los técnicos, ya que la mayor parte iba a los productos industrializados a la búsqueda de una solución. En cambio los constructores, al estar más tiempo a pie de obra, eran más conscientes de las soluciones más integradoras. Daban mayor importancia a la ventilación y limpieza previa en los muros de las deposiciones que se habían ido acumulando durante años, y se mostraban más desconfiados ante la capacidad de la industria para resolver con una acción puntual estos problemas. Gran parte de ellos recomendaban el uso de materiales transpirables y libres de sales o incluso incidían en la necesidad de analizar el uso programático de la estancia para asegurar una aportación de ventilación mayor que en los usos habitacionales convencionales para reducir las humedades por capilaridad.

Muros: ¿cerramientos exteriores estructurales o simples envolventes?

Las paredes tradicionalmente cumplían dos funciones específicas: como elemento estructural donde se apoyaban las vigas de madera o las bóvedas, y como separador de ambientes, exterior e interior. Y para el cumplimiento de las dos funciones contaban en ambos casos con el grosor de los muros.

En la construcción original era necesaria la habilidad, es decir, oficio para la ejecución, ya que su estabilidad estaba basada en la capacidad del operario de saber colocar las piezas estables sin necesidad de un conglomerante. La función principal de éstas respondía a una transmisión homogénea de los esfuerzos a través del muro y así evitar la concentración de tensiones locales. Solían ser morteros de arcilla con poca capacidad aglutinante o, en el mejor de los casos, de cal, que hasta que se endureciera y adquiriera resistencia en el muro debía, de todas formas, asegurar la estabilidad por sí mismo sin depender del mortero de unión.

Desde el punto de vista de la función de envolvente, una de sus principales contribuciones al confort se basaba en la inercia estacional que poseen estos muros de mampostería de gran espesor, pues al tratarse de viviendas permanentes, el calor recibido durante las horas de verano permitía radiar en el interior el calor acumulado en el otoño. En cambio, en la primavera y principios de verano se producía el efecto contrario, se radiaba el fresco de las bajas temperaturas del invierno.

Cuando se interviene en ellos, normalmente los técnicos permiten que estos muros conserven su función estructural, pero aparecen casos

en que se deja de considerar estos elementos fiables para cumplir la función estructural y quedan relegados solo como envolventes, introduciendo nuevas estructuras que aseguren la función estructural. Es un detalle que ejemplifica los efectos del discurso a que hacía referencia anteriormente, el sistema de conocimiento determina los límites del pensamiento y/o de la acción, en este caso concreto quiere decir que se desconocen los principios de funcionamiento de la arquitectura tradicional y se adaptan a aquello en lo que ha estado formado el técnico: estructuras de acero y hormigón.

Acabados exteriores: ¿piedra vista rejuntada o revocado exterior?

En esta comarca, igual que en muchas otras partes de la zona mediterránea, existía la práctica de revestir los muros pétreos con diferentes recubrimientos y solo la falta de medios, el uso poco noble del edificio, o la calidad excepcional de la piedra, así como una mampostería cuidada eximían esta manera de proceder.

La petrofilia parece tener sus raíces en las obras de los críticos del arte y tratadistas de mediados del siglo XIX. John Ruskin postuló por la sinceridad de los materiales. Exhibió su tendencia protopetrófila cuando exaltó el valor estético de la piedra:

Es imposible que haya nunca majestuosidad en una cabaña hecha de ladrillo; pero hay un marcado elemento de sublimidad en el tosco e irregular amontonamiento de las paredes de piedra cuando exhiben las cabañas de las montañas de Gales, Cumberland y Escocia.

(J. Ruskin 1849, citado por Wright 1998).

Recuerda mucho a la frase repetida por los constructores de la zona del Baix Empordà que afirman: “La piedra, aunque esté mal colocada, es bonita”.

En las rehabilitaciones llevadas a cabo en un gran número de estas edificaciones ha sido eliminado el revoco de cal o esgrafiados. Nuevas generaciones han crecido con los edificios desnudos acostumbrándose a la estética de la piedra desnuda, lo cual modificó el imaginario colectivo hacia una interiorización de la presentación de la mampostería ordinaria sin ningún tipo de acabado.

Estos muros de la arquitectura más popular fueron construidos mediante las piedras locales de fácil disponibilidad por su condición de abundancia y proximidad en las condiciones preindustriales anteriores. Su calidad no era una condición determinante. El hecho de revestirla con una capa exterior aseguraba una mayor durabilidad de las piedras ya que las protegía de los procesos de meteorización y a su vez aseguraba una mayor impermeabilidad en el interior de los edificios.

En las nuevas condiciones de producción y distribución de la modernidad tardía, las piedras locales han pasado a ser un material de difícil disponibilidad, ya que el ámbito de interrelación es global y los materiales deben satisfacer un nivel de calidad para un mercado mucho mayor para asegurar su viabilidad empresarial, pues el contexto tecnológico mediante el cual se canaliza las intervenciones actualmente está regido por una interrelación del capitalismo e industrialización. Muchas piedras locales no pueden asumir los gastos derivados de su comercialización

para un público minoritario, por lo tanto dejan de ser accesibles en los circuitos convencionales de compra y venta, convirtiéndose en objetos con escasa oferta frente a las demandas de este grupo. Se trata de un claro ejemplo de que el capitalismo más allá de la matriz fundamental de la organización económica, institucional y tecnológica, es también un sistema de producción de bienes simbólicos.

La consecuencia es que ha cobrado más valor su exposición frente a su ocultación tras un revoco. Se trata de resaltar el hecho de que los muros están constituidos por estas piedras que ahora representan signos de exclusividad. Su escasa oferta comercial ha transformado su significado simbólico asociado.

En el caso de realizar nuevos cerramientos, las paredes nuevas que se ejecutan siguen el esquema multicapas de la arquitectura contemporánea, que suele consistir en una capa de acabado final de unos 20 cm de piedra vista amarterada por la cara interior con un mortero bastardo, un aislamiento de unos 3 o 4 cm y una fábrica de ladrillo macizo perforado, y en el interior se reviste con una capa de yeso o revocado de mortero bastardo. Así pues, de la protección por grosor se pasa al sumatorio de capas donde cada capa cumple una función específica: la piedra atiende a factores culturales de contextualización, la fábrica de ladrillo macizo la función estructural, y la capa de aislamiento asegura un mayor confort térmico.

Este tipo de solución constructiva ha nacido como consecuencia de una serie de factores. Por un lado, la piedra se ha convertido en un material de poca oferta y gran demanda, modificando

en consecuencia su valoración y por tanto el uso se adecua a las condiciones actuales de precio elevado en el mercado. Por otro lado, ha habido una pérdida del oficio exigido para poder levantar una fábrica de piedra en seco. En la mayoría de los casos se hace necesario que el conglomerante asegure la estabilidad de la fábrica.

El poder de la normativa, la pérdida de conocimientos específicos y los precios de las materias primas necesarias son una muestra de cómo opera el poder capilar en las actividades constructivas, condicionando de manera sigilosa pero imparable las soluciones utilizadas en las intervenciones de la arquitectura tradicional. Como consecuencia se olvidan y/o niegan las variables constructivas e históricas. El detalle constructivo de los nuevos muros se adapta a las nuevas condiciones.

A pesar de que de la lectura de las cartas internacionales se podría argumentar la idoneidad de modificar materiales y procesos para marcar la diferencia entre el original y el nuevo, no hay que olvidar que estos nuevos muros construidos buscan justamente lo contrario: no diferenciarse de los existentes.

¿De cal o de cemento?

Hasta el momento se ha comentado la práctica de eliminar los revocados tradicionales de los muros de mampostería ordinaria en las rehabilitaciones, aunque la reflexión no acaba aquí. Hay que analizar los casos en que se enfosca, cómo se realiza, con qué materiales.

Los morteros de cal ayudan a percibir claramente lo que había supuesto en el mundo de la construcción la entrada de los sistemas expertos,

concretamente el cambio en la producción de los materiales mediante las nuevas tecnologías.

La cal que se usaba en el pasado era un material que se podía fabricar en cualquier punto mediante el fuego producido gracias a los ramales del sotobosque a relativamente baja temperatura (900 °C), una piedra calcárea del lugar y, si la topografía lo permitía, la ubicación del horno aprovechando los desniveles del terreno. La cal que se utilizaba era la materia prima que el entorno suministraba. No había mucho donde escoger. Los constructores de momento habían desarrollado un conocimiento profundo de las interrelaciones de los materiales disponibles a su alcance con que dar soluciones a las diferentes casuísticas que se les presentaban.

Pero esta limitación de medios cambiaría gradualmente en la modernidad. Con la implantación del sistema de producción industrial, el uso de la cal fue decreciendo, ya que no se incorporó a las nuevas pautas industrializadas de producción. Y se fue imponiendo un material que sustituyó en un principio a la cal en todas sus funciones: el cemento. Su éxito se basó en su condición de ser un producto manufacturado homogéneo que permitía ampliar las posibilidades de aplicación que hasta el momento se podía realizar con la cal. Fue posible hacer piedra artificial y hormigón armado.

Sus ventajas llevaron a una aplicación acrítica del cemento, aunque con el paso del tiempo se fueron evidenciando las consecuencias regresivas que llevaba consigo este conglomerante frente a la cal tradicional:

- Aumento de la rigidez de las pastas de morteros. Incompatibilidades con los materiales exis-

tentes de los edificios tradicionales, además de un deterioro acelerado de los revocados por la aparición de reacciones con los sulfatos.

- Disonancia cromática frente a los colores terrosos de los materiales históricos existentes en estas edificaciones, sin olvidar la textura acerada de los enfoscados de cemento.
- Problemas de condensación en el interior de las viviendas que contribuían a una peor habitabilidad. En el momento en que las viviendas han sido cada vez más estancas y al ser el cemento un material que impide una adecuada transpiración de los muros, los problemas de condensación aumentaron.

Son principalmente estas características las que hicieron que los morteros de cal sean indispensables frente a los morteros de cemento tanto en los revestimientos de las fachadas así como en las pastas de las juntas de los muros de piedra vista.

Pero a pesar de ello, gran parte de los constructores todavía son reticentes a utilizar morteros de cal como conglomerante único, y tratan de aplicar el mortero bastardo, ya que la conjunción entre el cemento y la cal permite una rápida aplicación de una sola capa, de manera que la relación de costes y beneficios esté equilibrada y esto hace que sea una opción muy utilizada en la construcción.

La diferencia con los morteros de cal radica en que para asegurar un buen resultado con la cal son necesarias por lo menos dos capas, y hay una dependencia mayor de las condiciones climáticas del momento de ejecución y de las capacidades del operario. En cambio, en la aplicación de un mortero bastardo, la cal re-

duce los problemas de retracción y múltiples fisuras, y el cemento acelera el proceso de endurecimiento. Se trata de una muestra de la no disociación entre los factores culturales y los económicos que se da en el campo de la rehabilitación.

Forjados: ¿son necesarios los refuerzos? ¿Sistemas tradicionales o contemporáneos?

Normalmente estos elementos se resolvían mediante bóvedas o forjados unidireccionales de vigas de madera. En el caso de la bóveda de ladrillo plano permitía cubrir luces de una cierta consideración con material con poca capacidad a tracción y el peso suministrado en la estructura no era considerable.

La bóveda tabicada

La bóveda tabicada tradicional tiene tres características que la definen: la construcción sin cimbra, la utilización de la pasta de yeso y el uso del ladrillo plano.

La ejecución de la primera hoja constituía la fase más delicada, ya que es la que requería mayor maestría por parte del operario y el material aglutinante era el yeso por su rápido endurecimiento, hecho de vital importancia pues es el que permitía prescindir de la cimbra en la mayoría de los casos. Después, casi en paralelo a la ejecución de la primera capa, se procedía al doblado y a la realización de las sucesivas capas, si es que las había.

Esto arraigó en este entorno por tratarse de un lugar no especialmente frío ni húmedo donde el yeso era un material accesible. De hecho las ventajas eran significativas:

- Economía material de su puesta en obra, es decir, si el operario era hábil no requería ningún tipo de cimbra. Solo en los casos más complejos tenía que utilizarse una plantilla o cimbra móvil.
- Ligereza en relación con su capacidad portante, lo cual evita el uso de muros excesivamente gruesos para soportar los esfuerzos horizontales que transmite este sistema constructivo. Ilimitada capacidad de cubrir espacios de formas irregulares.

En las intervenciones actuales, la actitud frente a estos sistemas puede variar desde el respeto y la confianza, a la desconfianza representada por la introducción de una capa de hormigón que asume la función estructural. Aunque también hay una actitud intermedia principalmente promovida por los constructores que consiste en colocar una losa de hormigón plana que trabaje como tirante entre las dos paredes que soportan los esfuerzos horizontales de la bóveda asegurando de esta forma que no se muevan entre sí, ya que saben que el riesgo mayor se da si se produce un desplazamiento de los muros que dan apoyo a la bóveda.

En los casos en que se vacía de función estructural a la bóveda se trata de otra muestra clara de los límites de pensamiento que determinan el discurso. Los sistemas tradicionales se adaptan. Al no saber cómo funciona una bóveda, la hacen trabajar con aquello conocido y fiable.

En los casos actuales en que se quiere reproducir este tipo de sistemas, se han modificado los procesos de ejecución hacia procesos más adaptados a las circunstancias que rodean la construcción actual. Hay tres procesos principalmente:

1. Sin cimbra, como era tradicional, pero en lugar de utilizar la tradicional pasta de yeso, el material de unión destinado a realizar esta capa es el cemento de endurecimiento rápido y los motivos argumentados por los constructores responden a no arriesgarse a sufrir las consecuencias de la higroscopicidad del yeso, ya que si durante la ejecución de la primera capa hay un incremento importante de la humedad se puede perder el trabajo hecho hasta ahora, pues aumenta el volumen y pierde resistencia desestabilizando la capa ya construida. En cambio, gracias al cemento de endurecimiento rápido este riesgo desaparece aunque el proceso de ejecución se alarga un poco más.

Otro de los motivos expuestos es que el uso de yeso exige operarios más hábiles, puesto que no permite detener la ejecución, ya que si se ha amasado el yeso se corre el riesgo de desaprovechar el material, pues en muy poco tiempo queda muerto e inservible.

Cuando esta primera capa se ha realizado, en lugar de doblar con otra capa de rasilla, en numerosas ocasiones se coloca una capa de compresión armada que adquiere la función estructural dejando la capa previa como un encofrado perdido. Y por el intradós mediante un cemento-cola se adhieren a la capa las piezas que serán vistas cuidando mucho la imagen final del despiece, puesto que se trata del acabado final.

2. Otras de las variaciones introducidas es el uso de cimbras. En el pasado, el material era un recurso exiguo y por lo tanto la tendencia era la optimización, lo cual llevaba consigo la

potenciación del aprendizaje de las técnicas que prescindieran de estructuras auxiliares. Hoy en día esto ha variado y no es significativo este incremento de material alimentado por la pérdida de dominio de la ejecución de estas técnicas, con lo cual, para llevarlas a cabo, vuelven a contar con cimbras, que son verdaderos encofrados de madera que permiten montar la bóveda cómodamente y de esta manera controlar el despiece de la capa que será vista por el interior.

3. Otra manera de proceder que representa una solución mixta a las hasta ahora mencionadas consiste en que mediante cimbras móviles se coloca la capa del intradós que será vista con las piezas de cerámicas destinadas a esta función pero sin rejuntar. En este proceso se tiene especial cuidado del correcto posicionamiento del despiece. A continuación se suma una capa de mortero de cemento portland y se siguen sumando las capas de cerámicas que sean necesarias, siempre atendiendo a variar la dirección de las piezas para evitar la coincidencia de las juntas de las diferentes capas. Cuando ya se ha cubierto todo el espacio, desde debajo de la bóveda se procede a completar netamente las juntas de la capa destinada a ser vista.

La bóveda de tabicada se valora por sus formas, colores, texturas y proporciones; en cambio, en nombre de una mejor compatibilidad con el discurso o con los límites económicos se abandonan principios estructurales o métodos de construcción que suponen una mayor cantidad de mano de obra especializada.

Los forjados de madera

En los forjados de vigas de madera, la trazabilidad de la materia prima era un factor fundamental que determinaba el buen comportamiento del material en la obra. Variables como las características de la especie de madera utilizada, los diferentes procesos seguidos desde la elección hasta la puesta en obra y otros más relacionados con el entorno de crecimiento del árbol permitían tener un control sobre su futuro comportamiento, pero las condiciones de producción de la modernidad tardía impiden mantener la trazabilidad sobre los materiales suministrados, así en gran parte de los casos se opta por otros sistemas que aseguran una mayor predictibilidad de los comportamientos.

Tanto los distribuidores, carpinteros y diferentes arquitectos entrevistados, comparten la opinión de que la madera que no produce problemas posteriores a la puesta en obra son de dos tipos:

- La madera laminada, es decir, la unión de pequeñas piezas de madera mediante resinas elaboradas industrialmente.
- La madera reciclada. Se trata de maderas viejas que se encuentran totalmente secas y su comportamiento futuro comporta riesgos mínimos siempre que no se modifique la distribución de los esfuerzos principales con los cuales ha convivido durante tanto tiempo.

Es principalmente el factor de la predictibilidad el que hace preferir estos dos tipos de maderas frente a la madera natural maciza no reciclada con los que tradicionalmente se construían forjados y estructuras de cubiertas de esta arquitectura vernácula.

El comportamiento de la laminada se puede predecir con más fiabilidad y la posibilidad de sufrir patologías producidas por movimientos higroscópicos queda más controlada, de la misma manera que se reduce el riesgo de sufrir ataques bióticos sin necesidad de invertir mucho tiempo, tal como exigen las técnicas tradicionales, y mediante sistemas que permiten la producción en masa. Solo comporta la desventaja visual de las líneas del encolado de las piezas pequeñas.

En el caso de la madera reciclada en cuanto a su predictibilidad se puede decir lo mismo, aunque su obtención es más complicada de gestionar puesto que sale fuera de los circuitos de producción en masa. Esta solución es tomada en pocos casos frente a la anterior tanto por precios como por el acceso a las piezas.

En resumen, lo que hay detrás de esta preferencia es la legitimidad conseguida como objetivada de azares y eso comporta una capacidad para rechazar y disolver alternativas “tradicionales”.

Cubiertas: ¿lámina separadora o conjunto de elementos? ¿Bioclimatización, contextualización?

En el caso de las cubiertas, su funcionamiento estaba íntimamente unido al uso de espacios inmediatamente inferiores. En invierno, bajo la cubierta se almacenaba la producción agrícola y esto proporcionaba el aislamiento necesario para evitar pérdidas de calor de la planta principal. En verano se vaciaba el espacio y funcionaba como una habitación ventilada que evitaba que el sobrecalentamiento por radiación solar de la primera piel entrara al interior.

El nuevo uso de estos edificios hace que espacios destinados a actividades agrícolas pasen a tener consideración de habitacionales para los que no reúnen las condiciones mínimas. Actualmente la concepción de la cubierta se reduce a la piel que separa el exterior del bajocubierta y se abandona una visión más integradora de usos y construcción.

Para alcanzar las condiciones de habitabilidad se hace necesario añadir diferentes capas de materiales específicos que suministra la industria para intentar asegurar el confort de estos espacios que quedan debajo de las cubiertas. Aunque, por regla general, ha de resolverse sin sobrepasar un determinado grosor, normalmente alrededor de 30 cm ya que, si no, puede llegar a modificar la imagen tradicional exterior.

No obstante, aquí no se acaban las funciones que han de cumplir las cubiertas, puesto que en tan poco grosor también se debe asegurar una barrera anti robo, sobre todo en las edificaciones aisladas al medio rural, lo que fuerza a la introducción de una capa de hormigón de difícil penetrabilidad con el inconveniente de empeorar su faceta bioclimática, ya que en condiciones de verano el sistema pasivo requiere crear un sistema de ventilación que impida entrar en carga a las pieles en contacto con el interior. Pero con la capa de hormigón y sin ventilación después de diversos meses de calor, nada impide la entrada del calor recibido durante este período estival. En cambio, ante las condiciones de invierno se suele colocar un aislamiento de 5 cm aproximadamente que tampoco impide la pérdida de calor.

En la mayoría de los casos la solución pasa por el uso de la tecnología activa mediante una

aportación de energía exterior que resuelva las condiciones de habitabilidad en condiciones de invierno y de verano dejando olvidadas las soluciones integradoras tradicionales por una mayor ventaja económica de los espacios.

Más allá de los detalles constructivos

Hasta ahora el análisis ha estado centrado en una mirada hacia las soluciones constructivas, pero evidentemente decantarse por cualquier solución afecta a otros niveles del proyecto. Y por ello, antes finalizar este artículo vale la pena anunciar algunas reflexiones que forman parte de todo un campo de reflexiones mucho mayores que las que serán expuestas.

En párrafos anteriores, ya ha sido mencionado el caso de la incompatibilidad de las humedades de las plantas bajas con usos habitacionales con un alto grado de confort y la necesidad de replantearse las funciones asociadas a estos espacios que sean compatibles con volúmenes de ventilación elevados.

Aunque esta apreciación no queda circunscrita a las plantas bajas, también puede venir dada por la costumbre dejar vistas las piedras de los muros, ya que pueden llevar consigo problemas de impermeabilidad en el interior. Esta aportación de humedad en los períodos fríos dificulta conseguir los niveles de confort aunque se intente compensar con sistemas de calefacción que se beneficien de esta humedad como puede ser el caso de la biomasa, los radiadores o las bombas de calor.

Desde otra variable del confort como es la acústica, también han de ser replanteados el uso de estos sistemas cuando se quieren adaptar a

los criterios actuales de habitabilidad. El aislamiento acústico se consigue mediante la masa y en el caso de techos de madera tradicionales se conseguía mediante la introducción de una capa de arena. Pero en el caso de forjados existentes más simples a los que no se quiere añadir ningún sobrepeso o no se los quiere convertir en encofrados perdidos con la introducción de una losa de hormigón se deben distribuir las funciones teniendo en cuenta esta fragilidad, e intentar buscar una compatibilidad entre los usos programados arriba y debajo de esta solución constructiva.

Para acabar con este apunte que busca dar una visión más general de las implicaciones del proyecto que hay cuando se trabaja con técnicas y materiales tradicionales, solo destacar uno muy conocido. Las bóvedas transmiten esfuerzos horizontales que hay que contrarrestar con los pesos superiores que vienen de sus muros, con contrafuertes o con el uso de tirantes. Eso significa que si queremos colocar una bóveda en una planta superior sabiendo que no habrá suficiente peso vertical para hacer desviar la resultante se deberá introducir tirantes, que en algunos casos para hacerlos trabajar bien puede llegar a ser necesario que salgan del riñón de la bóveda, lo que obliga a que sean vistos. Aunque parece un asunto menor, no son pocas las discusiones que pueden llegar a tenerse en una obra por este asunto en apariencia nimio.

Conclusiones

Es evidente la preferencia de los responsables de las obras por el uso de materiales y sistemas que hayan sido procesados por la industria, la cual se

ha ganado la “atribución de agentes de identificación de factores de riesgo, de seguimiento de las variables, de análisis de situaciones complejas y de diseño de respuestas para hacer frente a accidentes y catástrofes” (Velasco et al., 2006, 271). Pocos adivinan y son conscientes de las fuerzas que se esconden tras estos detalles.

La arquitectura tradicional se basaba en unos pocos materiales de amplio espectro. En cambio, hoy en día los materiales se han especializado en el cumplimiento de una sola función, materiales especiales para soportar cargas, o para aislar térmicamente, para formar barrera estancas, etcétera. Se trata del uso intensivo de los materiales especializados, basados en todos los casos en formas constructivas multicapa (Parricio, 1999).

En el caso de la rehabilitación, esta nueva manera de entender la construcción no produce resultados satisfactorios globales. Se hace necesario buscar el equilibrio entre adaptarlos a los requerimientos de habitabilidad de los nuevos usos adquiridos teniendo en cuenta las condiciones materiales existentes sin destruir un patrimonio heredado, evitando caer en la banalización. Dentro de estos edificios hay una sabiduría de sistemas pretéritos que con medios limitados conseguían resultados ejemplares. Es un bagaje de conocimientos que formaban parte de un sistema complejo y, por lo tanto, no pueden reducirse a una lista de soluciones técnicas circunscritas a un conjunto de aplicaciones diferentes según el resultado esperado. Su eficacia dependía de interacciones entre muchos factores, que hay que tomar con cuidado si se quieren comprender los éxitos históricos reales conseguidos

con los conocimientos tradicionales y su lógica para una nueva proposición contemporánea (Laureano, 1999).

Esto es, la cultura de un lugar que no puede por definición ser global ni aportar la misma solución para el mismo problema, pues el lugar y las comunidades implicadas lo condicionan. Entre otros motivos porque los sistemas de producción y organización han variado sustancialmente y estos conceptos tienen que ser reformulados y reinterpretados a la luz de las nuevas condiciones.

Uno de los conceptos que se pueden extraer de la construcción tradicional es la permanencia, pero eso alcanza más de aquello que a primera vista parece referirse. De hecho, va más allá de la durabilidad en el tiempo de los edificios. Significa orientar la ciencia y la tecnología hacia aquello permanente en todas las esferas que intervienen.

En un esfuerzo para distinguir las principales variables que hay detrás de esta tecnodiversidad de la arquitectura tradicional que permitieron esta permanencia destacaremos las siguientes:

- Uso de recursos materiales de origen local. Evitar transporte de material pesado.
- Transferencia o adopción de la cultura tecnológica que se adapte a los recursos locales disponibles.
- Sinceridad y facilidad de reproducción de la técnica constructiva utilizada.
- Facilidad de mantenimiento.
- Riqueza funcional / Fácil adaptación a los requerimientos cambiantes en el tiempo.
- Conocimientos accesibles alejados de tecnicismos abstractos.
- Simbiosis y colaboración con otros sistemas.

Después de lo que se ha dicho hasta el momento, hay que destacar que al fin y al cabo aquello que nos deja el análisis de esta arquitectura reside principalmente en hacernos conscientes de la dirección tomada en la arquitectura actual, ya que las soluciones mayormente utilizadas provienen de una cultura de carácter universalista que no deja espacio para cualquier otra lógica local. Por lo tanto, el reto es saber reconocer de nuestro pasado todo aquello que los fundamentos racionales impuestos en la modernidad tardía han dejado atrás pero que puede ser interesante recuperar y re-proponer en futuras actuaciones participando de forma consciente en los procesos de hibridación y mestizaje que cada situación requiera.

Se trata de volver a proponer soluciones integrales que tengan en cuenta la sociedad que la tiene que aplicar y no una solución específica que a primera vista parece muy eficiente pero que deja tras de sí consecuencias regresivas para el conjunto de la sociedad, la mayoría de las veces ni visualizadas ni percibidas como tales, puesto que no se establecen conexiones.

La cuestión no es la elección entre “crecimiento moderno” y “estancamiento tradicional”. La cuestión radica en encontrar el camino correcto de desarrollo.

Gran parte de los arquitectos al rehabilitar estos edificios tienen interiorizado y naturalizado el esquema de pensamiento de la obra nueva en las cuales los materiales se han especializado en el cumplimiento de una sola función. Pretenden asociar cada capa a una función, pero la arquitectura tradicional no responde a este esquema. Los técnicos adaptan los sistemas constructivos

de estos edificios a los conocimientos que forman el cuerpo del discurso imperante, obviando incorporar y reapropiarse las variables de relaciones de uso que aseguraron en el pasado el funcionamiento adecuado, mantenimiento fácil e independencia de gestión.

La práctica arquitectónica se ha homogeneizado y deshumanizado. Los sistemas tradicionales quedan relegados al pasado por la inviabilidad de adaptación a la fuerza del poder capilar en forma de autoimposición de precios competitivos, fácil distribución, normativas o transmisión de un discurso dominado mediante las instituciones.

Se ha conducido hacia el desmantelamiento de las formas tradicionales de construcción y han creado dependencias mediante una tendencia a invadir todos los ámbitos de la construcción y una lograda indispensabilidad que se sustenta en dos ejes: confianza y riesgo. Confianza entendida como fe en la corrección de los principios abstractos en que se basa el conocimiento técnico. Y riesgo como conciencia de la amenaza o amenazas que entran en juego en un particular curso de acción (Velasco et al., 2006).

El estudio de detalles constructivos comúnmente utilizados nos ha permitido ir más allá de los valores declarados por los técnicos en relación con sus prácticas constructivas, ya que de las declaraciones parece haber un gran interés y preocupación por no eliminar la esencia de estos edificios, pero un análisis de las acciones emprendidas parece indicar que se trata más bien de una imagen invertida de los límites que la realidad les impone.

Como apunte final y con la intención de presentar algo más concreto y de carácter propositivo, hay que destacar la obra realizada por el arquitecto suizo Gion A. Caminada en Vrin, su localidad natal. Tomando como base un enfoque holístico que englobaba todo el pueblo y reinterpretando en claves actuales las directrices que marcaron su fisionomía, así como cada uno de los edificios, emprendió junto a un familiar economista un trabajo lento y silencioso de revitalización donde compaginaron lo económico, lo social y lo arquitectónico. Lo sorprendente es que diversas de sus obras contemporáneas que se produjeron en este entorno conceptual han sido reconocidas como ejemplos de reconocido valor por la arquitectura contemporánea de hoy en día.

Bibliografía

- DÍAZ DE RADA, A. (2007). "Valer y valor: una exhumación de la teoría del valor para reflexionar sobre la desigualdad y la diferencia en relación con la escuela", *Revista de Antropología Social*, 16: 117-158.
- GIDDENS, A. (2011). *Consecuencias de la modernidad*. Madrid: Alianza Editorial.
- LAUREANO, P. (1999). *Agua: el ciclo de la vida*. Barcelona: Naciones Unidas, Agbar.
- LEWELLEN, T. (2009). *Introducción a la antropología política*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- NAREDO, JM. (2006). *Raíces económicas del deterioro ecológico y social: Más allá de los dogmas*. Madrid: Siglo XXI.
- PARICIO, I. (1999). "La construcción convencional: del código de reglas al decálogo de soluciones". *Arquitectura Viva*, 64: 101-103.
- PEACOCK, J. (2005). *La lente antropológica*. Madrid: Alianza Editorial.
- RUSKIN, J. (1849). *The Seven Lamps of Architecture*. Londres: Smith, Elder & Co.
- VELASCO, H.; DÍAZ, A.; CRUCES, F.; FERNÁNDEZ, R.; JIMÉNEZ, C.; & SÁNCHEZ, R. (eds.) (2006). *La sonrisa de la institución. Confianza y riesgo en sistemas expertos*. Madrid: Centro de Estudios Ramón Areces.
- WRIGHT, D. (1998). "Los acabados de los monumentos novohispanos y la petrofilia al final del siglo xx". En A. DALLAL (ed.) *La abolición del arte. XXI Coloquio Internacional de Historia del Arte*. México: Instituto de Investigaciones Estéticas, Universidad Nacional Autónoma de México, pp. 143-180.

La arquitectura tradicional en Catalunya: valor y protección

Roger Costa Solé, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya

El reconocimiento de la arquitectura tradicional como un patrimonio valioso, digno de estudio y de preservación, no ha sido un camino fácil ni obvio. En contraste con lo que sucede con determinados estilos arquitectónicos, que son considerados como integrantes de nuestro patrimonio cultural por naturaleza, la arquitectura tradicional pide un esfuerzo de interpretación suplementario para llegar a un mínimo consenso sobre si sus ejemplares forman parte o no de nuestro patrimonio. Este tipo de arquitectura es percibida como algo más complejo, siempre matizable, cuando no un resto del pasado que es mejor eliminar. Sus construcciones son generalmente percibidas como obras rudimentarias, de poco mérito y obsoletas. Es una dificultad intrínseca, hay que decirlo, a todo el patrimonio etnológico. Así pues, ¿qué hace que pasemos de considerar algo como un cachivache, viejo y anticuado, a un elemento digno de interés?

En el caso de la arquitectura tradicional, todavía hoy mucha gente la asocia a situaciones de pobreza y circunstancias de penurias vividas en la propia piel. Nuestros padres y abuelos han sufrido incomodidades de todo tipo, y no es de extrañar que valoren la amplitud y la co-

modidad de las construcciones modernas. Este proceso de rechazo, por desgracia, también ha comportado la pérdida de la memoria que nos permitía interpretarla adecuadamente. Esto hace que, con los esquemas interpretativos habituales, no se entienda el sentido de muchos espacios, su concepción, su distribución... su lógica, en definitiva. Hay, pues, un problema de interpretación.

El caso de los estilos arquitectónicos medievales, por oposición, puede servirnos para ilustrar el problema actual de la arquitectura tradicional. El románico y el gótico no representaban nada hasta que la intelectualidad romántica se fijó en ellos y los mostró como ejemplos vivientes de un pasado esplendoroso que había pervivido hasta nuestros días. Este proceso continuó con la asunción de este valor por parte de capas más amplias de la sociedad. Este interés generalizado suscitó un conjunto de estudios que permitieron interpretar cada vez mejor el lenguaje de estos estilos, hasta el punto de que los arquitectos *revivalistas* del siglo XIX restauraron e incluso levantaron de nuevo edificios románicos y góticos, o al menos con muchos elementos propios de aquellos lenguajes. Aprendieron a leer tan

bien aquella arquitectura que –para usar el mismo símil– incluso la volvieron a escribir.

El patrimonio etnológico en general y la arquitectura tradicional en particular, contrariamente, se siguen leyendo con dificultad. Por suerte, desde hace años la investigación sobre esta materia, con un grupo de personas cada vez más numeroso y cualificado al frente, está poniendo en valor estos elementos. Entre los campos de investigación se cuenta el de la etnología, la cual permite conocer progresivamente mejor el contexto, las formas de vida que la inspiraron y los otros ámbitos del patrimonio (mueble e inmaterial) que están relacionados. Pero el paso a convertirse en patrimonio asumido de manera generalizada todavía no se ha completado. Es necesario, incluso, que los especialistas en patrimonio cultural acaben de integrarlo dentro de su mapa mental.

En este sentido, el poco desarrollo del conocimiento sobre la arquitectura tradicional o popular, en contraposición al de la arquitectura culta, dificulta todavía hoy en gran medida su reconocimiento y su protección. Esta falta de conocimiento provoca que se apliquen los mismos parámetros de evaluación para la arquitectura culta sobre la arquitectura tradicional, hecho que da como resultado valoraciones sesgadas. Los ejemplares de la arquitectura culta se valoran en función de su pertenencia a un orden arquitectónico determinado, la antigüedad, la monumentalidad, la singularidad, la belleza formal o el hecho de formar parte del conjunto de la obra de un arquitecto o de una escuela determinada. Estos parámetros, sin embargo, no son útiles a la hora de valorar la arquitectura tradi-

cional. Porque la arquitectura tradicional es una arquitectura de ejemplares repetidos con pequeñas variantes, que adquiere valor generalmente por el conjunto de elementos que integran la de un lugar. Este aspecto, el de la singularización, es tal vez el que ha impedido con frecuencia su protección. ¿Por qué proteger un elemento determinado si hay centenares de ejemplos? También es una arquitectura dinámica, cambiante, que se adapta a las circunstancias de cada momento, imposible de entender sin una lectura diacrónica. Esto, sumado al hecho de que a menudo tiene poca o nula relación con el estilo arquitectónico culto imperante en la época, la hacen incomprendible a ojos de muchos expertos en arquitectura. Otra característica de este tipo de construcciones es la falta de autor conocido o el hecho de que en su construcción hayan participado diversos especialistas, sin jerarquía entre ellos, de manera que la autoría –un factor muy valorado en la arquitectura culta– queda diluida en una persona o grupo anónimo. La monumentalidad es otro factor que juega en su contra. Estamos hablando de construcciones que por norma general no son espectaculares, son poco monumentales y escasamente impactantes. En este sentido, las dimensiones y la singular ubicación de muchos pozos de hielo, por ejemplo, facilitan su protección, mientras que los pequeños hoyos o aljibes para la captación del agua de la lluvia, construcciones sencillas y a menudo ubicadas en medio de parajes rurales hoy abandonados, no merecen ninguna protección.

Más suerte tienen las construcciones que podemos asociar a la arqueología industrial. Molinos harineros hidráulicos y molinos de aceite

ya hace tiempo que se están inventariando, documentando y en muchos casos protegiendo. A la veneración que nuestra sociedad profesa por la tecnología se suma el hecho de que estas construcciones son más espectaculares y que a menudo justifican discursos vinculados con el desarrollo local. El tipo de materiales utilizados en la construcción también influye en la percepción de qué es importante y qué no. Las construcciones en piedra, y en particular en piedra seca, merecen desde hace tiempo mucha más atención en nuestro país que las construcciones levantadas con otro tipo de materiales. Hay que decir que no es raro que estas construcciones llamen la atención de muchos aficionados al patrimonio, atendiendo a la belleza y al ingenio con el que se levantaron paredes, bóvedas, falsas cúpulas y arcos de todo tipo con esta técnica. Pero esta atención por la piedra seca ha situado en un plano secundario otras construcciones también interesantes por el simple hecho de que están hechas utilizando algún tipo de mortero. O las construcciones con tierra, importantísimas en la historia de la construcción tradicional en Catalunya y hoy auténtico signo de identidad de algunas zonas de poniente y del sur del Principado. Y para acabarlo de rematar, la arquitectura tradicional no es demasiado bonita si tomamos como referencia los cánones de los grandes estilos arquitectónicos. Así pues, la dificultad de los técnicos para seleccionar ejemplares dignos de preservación es muy grande cuando se utiliza este conjunto de parámetros. Es muy difícil encontrar ejemplares a la vez bellos, antiguos, monumentales y singulares. Y asimismo –afortunadamente– cada vez hay mayor consenso al

entorno de la idea de que deben protegerse más construcciones de las que ahora mismo se protegen.

Otro escollo, éste general para todo el patrimonio inmueble, dificulta la protección de la arquitectura tradicional: la presión inmobiliaria. La lógica del mercado inmobiliario es contradictoria con la de la protección del patrimonio inmueble, ya que es contraria por naturaleza a poner impedimentos al libre mercado. Ni siquiera los bienes ubicados en espacios con finalidad pública se escapan de esta presión. En el caso de la arquitectura tradicional se añade la dificultad de que una de las soluciones aplicables, la reconstrucción del bien en otro lugar, es prácticamente imposible, ya que muchas de estas construcciones se han levantado con materiales hoy en día en desuso, y se han perdido los conocimientos y las habilidades para construirlos; por no hablar de la dificultad intrínseca de mantener el aspecto antiguo con que ha llegado a nuestros días y que a menudo forma parte de su encanto. La única diferencia ventajosa en este sentido para la arquitectura tradicional es que muchas de las construcciones que son apreciadas en la actualidad se levantan en zonas rústicas, libres de la presión mencionada.

La protección de la arquitectura tradicional: el marco histórico de la legislación española¹

La suerte de la arquitectura tradicional ha ido aparejada en el Estado español a diferentes conceptualizaciones según el momento histórico y

---

¹ Extraído del Plan Nacional de Arquitectura Tradicional, pp. 74-79. <<http://ipce.mcu.es/pdfs/PNArquitecturaTradicional.pdf>>

el contexto sociopolítico. Durante mucho tiempo ha sido tratada como una arquitectura menor, secundaria respecto a las construcciones de autor y accesoria a conceptos como «paisaje» o «lugar». Una arquitectura que la academia ha dejado en segundo término, fijada, por un lado, en el estudio de diferentes corrientes arquitectónicas y de sus principales representantes y, por otro, por la búsqueda de una arquitectura estandarizada, seriada, con soluciones dirigidas a dar respuesta a una demanda masiva de vivienda para vivir o para especular. Hoy, diferentes factores han contribuido a que cada vez más gente dirija ahí la mirada: una mayor atención a la sostenibilidad, un mayor desarrollo de los estudios sobre patrimonio etnológico, mayor sensibilidad por lo local...

La legislación que la ha afectado ha variado relativamente poco durante buena parte del siglo xx. Las primeras leyes españolas que se refirieron a ella la vincularon al tipismo y al pintoresquismo, pero no era valorada por sus valores intrínsecos. En esta clave hemos de entender el Real decreto de 1926 sobre «Protección, conservación y acrecentamiento de la riqueza artística de España», el cual dedica su título segundo a la «Protección y conservación de la riqueza arquitectónica histórico-artística de España y del carácter típico de sus pueblos y ciudades». La ley por la «Defensa, conservación y acrecentamiento del patrimonio histórico-artístico nacional», de 1933, es más trascendente, pues estuvo vigente durante cincuenta y dos años, hasta bien entrada la democracia. Esta ley mantenía en esencia la misma definición que la anterior, pero la aplicación que hizo el franquismo iba di-

rigida sobre todo a proteger poblaciones que reproducían la imagen «típica» concordante con la de la región de referencia. Y a medida que se fue desarrollando la industria turística, la ley se fue orientando en esta dirección. La orden de 1964 para la «Regulación de los Conjuntos Históricos Artísticos» dice sin ambages cuál es la función y finalidad de estos conjuntos: «Teniendo en cuenta que la vida económica de estos 'conjuntos' debe orientarse exclusivamente hacia la industria turística» (art. 5). En función de esto había que tener en cuenta que las construcciones se ajustarían «al estilo general tradicional de la población o región» (art. 7). En Catalunya, son ejemplo de ello los casos de Gerri de la Sal (1970), Santa Pau (1971) y una parte del casco antiguo y la fachada marítima de Sitges, declarados «Conjunto histórico artístico y paraje pintoresco» en 1972.

A partir de la década de 1980 el nuevo contexto estatal e internacional irá incrementando el valor que se asigna a la arquitectura tradicional por sí misma. La Declaración de Ámsterdam en el Año del Patrimonio Arquitectónico Europeo de 1975 o el documento programático del Convenio para la salvaguardia del Patrimonio Arquitectónico de Europa firmado en Granada en 1985 así lo recogen. Ambos documentos reafirman la arquitectura tradicional o vernácula como parte de un patrimonio cultural fuertemente vinculado con la construcción de los nuevos imaginarios colectivos, de identidad, que en el contexto español se irán activando en diferentes contextos territoriales: desde los autonómicos a los comarcales o incluso locales.

La Ley 16/85 del patrimonio histórico español significó un avance importante y sirvió de refe-

rente para las legislaciones autonómicas posteriores, entre ellas la catalana. Por primera vez los conjuntos históricos, dentro de los cuales se incluye la arquitectura tradicional, son tratados de manera sistemática y se prevé la colaboración entre las áreas de cultura y de urbanismo de las diferentes administraciones implicadas. En el artículo 21 se establece la obligatoriedad de catalogar las edificaciones valiosas, tanto las que son singulares como las que confieren personalidad al conjunto. Este artículo también prevé la conservación de la estructura urbana y establece límites a las remodelaciones y sustituciones de inmuebles. La ley dedica todo un título al patrimonio «etnográfico», un hecho trascendental ya que introduce una nueva entidad como el patrimonio inmaterial, a la vez que define el patrimonio etnográfico mueble e inmueble. Su definición es un precedente claro de lo que encontraremos después en la ley catalana:

«Son bienes inmuebles de carácter etnográfico [...] aquellas edificaciones e instalaciones cuyo modelo constitutivo sea expresión de conocimientos adquiridos, arraigados y transmitidos consuetudinariamente y cuya factura se acomode, en su conjunto o parcialmente, a una clase, tipo o forma arquitectónicos utilizados tradicionalmente por las comunidades o grupos humanos.»

Estas medidas de reconocimiento y protección se verán reforzadas con la nueva figura de protección específica de los lugares de interés etnográfico o etnológico, desarrollada por primera vez en el Estado en la Ley 1/1991 del patrimonio histórico de Andalucía.

A pesar de ello, el plan estatal de arquitectura tradicional, aprobado el 26 de marzo de 2014, hace una diagnosis poco halagüeña de la aplicación de las leyes de protección de la arquitectura tradicional a partir de los datos recogidos entre las diferentes comunidades autónomas (entre las cuales, los de Catalunya), que podemos resumir de la siguiente manera:

1. Ausencia de una intervención directa y comprometida de las instituciones públicas en la preservación de la arquitectura tradicional. Los desarrollos legislativos concretos sobre esta materia se han demostrado pobres e ineficientes.
2. El reconocimiento de esta arquitectura en las declaraciones como «conjuntos históricos» es todavía muy precario, a pesar de que desde finales del siglo XX se observa como la arquitectura tradicional ha acabado convirtiéndose en el valor dominante que justifica la mayoría de las declaraciones de conjuntos históricos. Cada vez más, este tipo de arquitectura es puesto en valor y documentado adecuadamente.
3. Los planes generales de ordenación urbana, las normas subsidiarias, los planes especiales de protección, los planes territoriales... afectan directamente a la arquitectura tradicional. Es necesaria una mayor coordinación entre estas disposiciones legislativas para que no la afecten negativamente. Lo mismo ocurre con la coordinación entre las diferentes administraciones.
4. Respecto a los inventarios realizados sobre arquitectura tradicional, el plan señala la gran disparidad de instituciones implicadas, mien-

tras que en lo que al contenido se refiere encuentra grandes lagunas documentales y una información muy fragmentada. Faltan sobre todo inventarios genéricos que recojan y contextualicen comparativamente el conjunto de tipologías que caerían dentro de la definición de arquitectura tradicional, al menos en marcos culturales homogéneos como las comarcas y equivalentes. También observa que se tiende a focalizar en determinadas tipologías, bien por su carácter emblemático en cada lugar, bien por su relación con actividades tradicionales consideradas actualmente paradigmáticas del patrimonio etnológico: ya sea relacionadas con actividades agroganaderas (masías, barracas, etc.), almacenamiento y conservación (almacenes subterráneos, pozos de nieve y de hielo, pajares, etc.), o procesos de transformación protoindustriales (molinos, prensas de vino, etc.).

5. En cuanto a las intervenciones llevadas a cabo sobre este tipo de arquitectura, se constata la inadecuación de los criterios y políticas de actuación debidos a la falta de formación, de valorización y de sensibilización sobre esta materia. Esto se traduce, por ejemplo, en la elección inapropiada de materiales y sistemas constructivos, ajenos a las construcciones originales, en lugar de la aplicación de técnicas tradicionales. Por otro lado se observa una marcada tendencia a destacar las fachadas, así como una excesiva descontextualización de estas construcciones con el entorno, motivada en buena medida por la especulación inmobiliaria, que deja multitud de edificaciones tradicionales desarticuladas. Finalmente,

muchas intervenciones no cuentan con la participación directa de los usuarios, de manera que no se tienen en cuenta ni sus opiniones ni sus necesidades.

La protección de la arquitectura tradicional en Catalunya

En el caso catalán, el documento jurídico que regula el patrimonio cultural es la Ley 9/1993 de 30 de septiembre. Desde el punto de vista de los bienes inmuebles, y prestando especial atención a su relación con la arquitectura tradicional, contiene dos categorías de bien cultural de interés nacional que la afectan:

- El conjunto histórico: «agrupación de bienes inmuebles (...) que constituye una unidad coherente delimitable con entidad propia».
- Zona de interés etnológico: «conjunto de vestigios, que pueden incluir intervenciones en el paisaje natural, edificios e instalaciones, que contienen en su seno elementos constitutivos del patrimonio etnológico de Catalunya».

La Ley 2/1993, de fomento y protección de la cultura popular y tradicional, también establece disposiciones que afectan a la arquitectura tradicional. La ley establece que «constituyen el patrimonio etnológico de Catalunya», entre otras, «los inmuebles y las instalaciones utilizados consuetudinariamente en Catalunya cuyas características arquitectónicas sean representativas de formas tradicionales ». El parentesco entre esta definición y la de la Ley 16/85 del patrimonio histórico español es evidente.

En el momento en que escribíamos estas líneas, había declarados en Catalunya 28 elemen-

tos como bienes culturales de interés nacional en la categoría de zona de interés etnológico, agrupados en cuatro conjuntos: el barrio de las adoberías de Vic, diez conjuntos del macizo de las Gavarres (dos pozos de hielo, un horno de cal, un ladrillar, un sistema de riego vinculado a una masía, tres molinos, una fuente y el edificio construido destinado a su explotación, y dos minas), cinco barracas de piedra seca del municipio de Mont-roig del Camp, y doce cohetas granfugas del delta del Ebro. Se encontraban en proceso de resolución los expedientes de incoación de trece conjuntos de tinas para la producción de vino de los valles del Montcau (Bages). El reconocimiento de estos primeros elementos demuestra que no hay una equivalencia directa entre el patrimonio etnológico inmueble y la arquitectura tradicional. El caso de las cohetas del Delta de l'Ebre es paradigmático: su relativa poca antigüedad (65 años la más antigua), su factura y su autoría, perfectamente conocida, hacen que difícilmente puedan ser consideradas ejemplos de arquitectura popular; sin embargo, su condición de «receptáculos de memoria» de una actividad emblemática para una comunidad –el cultivo del arroz en este caso– las convierte en ejemplares perfectos del patrimonio etnológico. Las barracas de Mont-roig, en cambio, son típicos ejemplos de arquitectura tradicional y a su vez de patrimonio etnológico.

En cuanto a los conjuntos históricos, en Catalunya hay 101 declarados. Por desgracia, se hace difícil desentrañar cuáles lo son especialmente por su arquitectura tradicional, pero dadas las características de estos lugares –en su mayoría núcleos antiguos de poblaciones históricas– po-

demos deducir que casi todos tienen en mayor o menor medida edificaciones de manufactura tradicional.

La Ley de urbanismo, publicada en 2002 y modificada en 2012, tiene hasta 14 artículos que afectan de una manera u otra a la arquitectura tradicional. Tiene especial relevancia el artículo 47, que permite reconstruir y rehabilitar masías, casas rurales y similares, y sobre todo el 50.2, el «Catálogo específico de las construcciones situadas en suelo no urbanizable susceptibles de reconstrucción o de rehabilitación» conocido como «catálogo de masías». Este catálogo, de obligatoria confección en el marco de la redacción de los planeamientos urbanísticos, ha de ir acompañado de una justificación de las razones que determinen su preservación o, si procede, la recuperación de acuerdo con lo que establece el artículo 47.3. El artículo 71, asimismo, establece la obligatoriedad de redactar un catálogo de los inmuebles que se habrán de proteger en el conjunto del municipio, tanto dentro de la trama urbana como fuera de ella.

En cuanto a los inventarios, el caso catalán ilustra muy bien la confusión y la falta de coordinación referidas antes para el conjunto del Estado. También debemos hacer notar que los inventarios de patrimonio cultural no otorgan *per se* ningún tipo de protección al bien inventariado, aunque algunos de estos inventarios incluyen también bienes declarados BCIN (bien cultural de interés nacional) o BCIL (bien cultural de interés local). Desde el Servei de Recerca i Protecció de la Direcció General de Cultura Popular i Associacionisme Cultural hemos identificado cinco de alcance nacional o regional:

- El Inventari de Patrimoni Arquitectònic de Catalunya (dependiente de la Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni) tiene identificadas 15.408 construcciones bajo la etiqueta «obra popular». Esta categoría, no obstante, es engañosa, puesto que bajo este epíteto se incluye todo tipo de construcciones sin autor conocido.
- El Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya ha conseguido inventariar más de 7.100 bienes inmuebles de toda Catalunya, lo que supone un tercio del total de los bienes que tiene documentados, el cual recoge todo tipo de elementos, tanto muebles, como inmuebles e inmateriales.
- La Wikipedra, una iniciativa desarrollada por el Observatori del Paisatge con la colaboración de aficionados de todo el país, tiene inventariadas más de 17.000 construcciones de piedra seca.
- El Mapa de Patrimoni Cultural de la Diputació de Barcelona tiene información, de momento, de 148 municipios, con más de 5.600 fichas de bienes inmuebles de estilo «popular», más de 1.750 de los cuales cuentan con algún tipo de protección legal (BCIL, plan especial, etc.).

A diferencia de los anteriores, estos dos catálogos de alcance nacional recogen construcciones protegidas:

- El Catàleg del Patrimoni Cultural Català, que incluye entre otros los bienes culturales de interés local (en principio todos bienes inmuebles), no cuenta con información de la totalidad de los 947 municipios de Catalunya ni distingue entre tipos arquitectónicos, de manera que tampoco por esta vía podemos saber con

exactitud cuántos edificios o infraestructuras han sido declarados BCIL por su cualidad de arquitectura tradicional.

- El Registre del Planejament Urbanístic de Catalunya contiene los catálogos municipales «de los bienes que se han de proteger» (Catálogo de Bienes Culturales de Interés Local) y los catálogos de construcciones situadas en suelo no urbanizable susceptibles de reconstrucción o rehabilitación (el «catálogo de masías»). El número total de construcciones inventariadas es difícil de establecer con exactitud, no obstante, puesto que tienen que ser consultados municipio por municipio.

Otro ejemplo que demuestra el interés creciente que suscita la arquitectura tradicional es el protocolo de colaboración que firmaron en el año 2012 los Departamentos de Cultura y el de Agricultura, Ramaderia, Pesca i Alimentació i Medi Natural, en virtud del cual el cuerpo de Agentes Rurales se comprometía a recoger de manera sistemática información sobre construcciones tradicionales ubicadas en el medio rural. En concreto, el protocolo prevé documentar cuatro tipologías constructivas: los pozos de hielo, los molinos harineros, los hornos de cal y las ladrillerías. De cada elemento se registran informaciones básicas como su denominación, la localización exacta, e información histórica, si se dispone de ellas, y se documenta mediante fotografías. Como resultado de este trabajo se han documentado ya más de 2.600 construcciones, mientras las tareas continúan.

La aplicación de estas normativas a escala local ha dado resultados dispares. La mayoría de ayuntamientos ha protegido algunos ejem-

plares de arquitectura tradicional, en particular elementos notables como masías, molinos o similares. Otros ayuntamientos han incluido en sus catálogos construcciones rústicas, como el de Mont-roig del Camp, que declaró bien cultural de interés local 101 barracas del municipio, prácticamente la totalidad de las existentes. El Consell Comarcal de l'Alt Empordà, por su parte, el año 2014 declaró BCIL 97 barracas de piedra seca de los municipios de Avinyonet de Puigventós, Biure, Llers, Pont de Molins y Vilanant. Las tinas de los valles del Montcau, en los términos municipales del Pont de Vilomara y Rocafort, Mura y Talamanca (Bages) están registradas como bien cultural de interés local y ahora algunas de ellas optan a su reconocimiento como BCIN en la categoría de zona de interés etnológico. Algunos municipios de la Plana de Lleida han declarado bien cultural de interés local algunas cabañas de bóveda en Agramunt, veintisiete en el Urgell, dos en l'Albagés (Garrigues), una en Vallbona de les Monges (Urgell) y una en Alcarràs (Segrià), entre otras. A pesar de que estos datos invitan al optimismo, un mínimo análisis nos muestra que la mayoría son construcciones de piedra seca. Otros elementos constructivos muy extendidos, como la tapia, reciben en general menos atención. No obstante, en algunas comarcas donde el uso de esta técnica ha estado presente hasta fechas relativamente cercanas, las construcciones hechas con tapia han comenzado a devenir recientemente elementos emblemáticos, y por ello protegidos. Este hecho se da especialmente en la comarca del Pla d'Urgell, donde ayuntamientos como el de Ivars d'Urgell, con once

construcciones de tapia catalogadas, siete el de Mollerussa y cuatro el de Vila-sana, las han incluido en sus catálogos. Sin embargo, sólo una de las edificaciones relacionadas cuenta con un nivel de protección total, mientras que la mayoría está catalogada con el nivel de protección C, por el cual no es obligado conservarlas, aunque se establecen determinados niveles de regulación normativa en relación con su documentación y estudio.

También en el campo de los bienes culturales de interés local tenemos que hacer notar que «patrimonio etnológico inmueble» y «arquitectura tradicional» no son lo mismo. Lo ejemplifican los dos únicos bienes declarados BCIL bajo el epíteto de «etnológicos» que constan en el Catàleg del Patrimoni Cultural Català, ambos en Lladorre (Pallars Sobirà). Se trata del Oratori de la Mà de Santa Cecília y la Font de Sofre, ambos elementos naturales (el oratorio no es más que una roca con un agujero que parece una mano) pero incorporados en el imaginario de la población como lugares de referencia.

Se hace muy difícil, pues, saber con certeza cuántas construcciones tradicionales hay protegidas en Catalunya a escala local. Los ejemplos que acabamos de exponer demuestran un interés creciente y cada vez más matizado por este tipo de arquitectura. No obstante, esto no esconde algunas carencias que apuntamos a continuación:

1. La inclusión en los catálogos de bienes por proteger de elementos de la arquitectura todavía depende demasiado de la presencia aleatoria en cada municipio de eruditos o de grupos de estudio locales interesados por la arquitectura

tradicional, y de profesionales con formación especializada y sensibles a esta arquitectura, en particular arquitectos.

2. Aunque no podemos saber con certeza el porcentaje de este tipo de construcciones incluidas en estos catálogos, todo parece indicar que todavía son minoritarias respecto a las de carácter monumental o culto.
3. Los municipios más pequeños, con menos patrimonio de este tipo, son los que valoran más las construcciones tradicionales, quizá por un efecto de compensación o quizá como consecuencia de la inclusión de estos elementos en los relatos ligados a estrategias de desarrollo local.
4. A pesar de los avances, sigue la tendencia a la protección de elementos aislados en detrimento de los conjuntos, especialmente en los lugares fuera del núcleo urbano. Se protegen elementos «mayores», como masías, molinos o cabañas, pero raramente el resto de elementos que proporcionan una lógica interpretativa al paisaje, como los márgenes, aljibes, case-tas de aperos, etc.

La puesta en valor y la protección de la arquitectura tradicional en Catalunya: actualidad y futuro

La arquitectura tradicional y su protección despiertan cada vez más interés en Catalunya. Lo demuestra la incorporación cada vez más generalizada de construcciones de este tipo en los catálogos municipales de inmuebles por proteger, así como el lento aumento de bienes inmuebles declarados bienes culturales de inte-

rés nacional en la categoría de zona de interés etnológico, la mayoría de los cuales incluyen construcciones tradicionales. Otras iniciativas recientes de carácter privado, como la Wikipe-dra, o de carácter institucional, como el proto-colo de colaboración entre el Departamento de Cultura y el de Agricultura, Ramaderia, Pesca i Alimentació i Medi Natural para la implicación de los agentes rurales en el inventario de este tipo de construcciones, así lo demuestran. Se trata de un interés que viene de antiguo pero que ha cogido fuerza en los últimos diez años aproximadamente.

Este retraso en la incorporación masiva de la arquitectura tradicional en inventarios y catálo-gos de protección se debe a diversos factores, entre los cuales destaca la dificultad por inter-pretar la importancia de este tipo de construc-ciones. El interés histórico de la arquitectura por la obra de grandes corrientes arquitectó-nicas y de los grandes autores ha dejado en se-gundo término la arquitectura tradicional. Por suerte, nuevos valores cada vez más hegemó-nicos, como la sostenibilidad, la proximidad, y factores como la *glocalización*, ayudan a mos-trar la importancia de este tipo de arquitectu-ra. La investigación etnológica, paralelamente, deviene imprescindible para contextualizar de-bidamente este tipo de construcciones en su marco etnohistórico.

Todavía quedan muchos vicios por corregir en los procesos de evaluación y protección de la arquitectura tradicional. Los parámetros de la arquitectura culta se han mostrado inadecua-dos para valorarla adecuadamente. La tenden-cia a proteger elementos aislados es también

demasiado acentuada en un tipo de arquitectura que no se entiende sin la interrelación de sus elementos. Los ejemplares tipológicamente mayores también copan de manera desproporcionada este tipo de declaraciones.

El relativamente reciente camino iniciado en la valorización y protección de la arquitectura tradicional ha de ir consolidándose en los tiem-

po venideros. La interrelación entre las diferentes disciplinas y los profesionales que la tratan se hace cada vez más imprescindible para abordarla adecuadamente. Las leyes que la afectan, asimismo, tendrían que ser revisadas, para facilitar la declaración de conjuntos por encima de los bienes aislados y para hacer viable su restauración y sostenibilidad en el tiempo.

La Associació per la Pedra Seca i l'Arquitectura Tradicional, una associación de asociaciones

A raíz de la participación de la Dirección General de Cultura Popular y Asociacionismo Cultural en el Plan Nacional de Salvaguardia de la Arquitectura Tradicional¹ y las consiguientes acciones que llevó a cabo para su elaboración, esta Direcció General del Departament de Cultura de la Generalitat creyó conveniente integrar dentro de la red del Observatori del Patrimoni Etnològic i Immaterial² (OPEI) las principales entidades que trabajan en Catalunya en pro de la arquitectura tradicional. La prospección que se llevó a cabo para determinar cuáles eran las principales asociaciones que se dedicaban a ello concluyó que, teniendo en cuenta su alcance territorial y su influencia, eran las cuatro siguientes:

- L'Agrupació d'Arquitectes per a la Defensa i la Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic (AADIPA)

-
- 1** Plan promovido por el Instituto de Patrimonio Cultural de España, ente dependiente del Ministerio de Cultura y Deporte. Los trabajos empezaron en 2011 y culminaron en 2014. El plan ha tenido continuidad por medio de una comisión de seguimiento integrada por expertos y representantes de varias comunidades autónomas.
  - 2** El Observatorio del Patrimonio Etnológico e Inmaterial es una red territorial o temática de entidades especializadas en diferentes ámbitos de la etnología. En la actualidad la forman veinticuatro entidades, bajo la coordinación del Servei de Recerca i Protecció de la Direcció General de Cultura Popular i Associacionisme Cultural del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

- Projecte GRETA (Grup de Recuperació i Estudi de la Tradició Arquitectònica)
- Coordinadora d'Entitats per la Pedra Seca
- Associació de Restauradors del Patrimoni Arquitectònic

Con el fin de hacer más operativa su presencia dentro de la red OPEI, las entidades se fusionaron en una sola y crearon la Asociación por la Piedra Seca y la Arquitectura Tradicional. Aunque dentro del Observatorio actúan como una sola entidad, las cuatro siguen manteniendo su autonomía con respecto a las otras y desarrollan también actividades en la línea como lo habían hecho antes de unirse.

L'Agrupació d'Arquitectes per a la Defensa i la Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic

L'Agrupació d'Arquitectes per a la Defensa i la Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic (AADIPA) es una agrupación vinculada al Col·legi d'Arquitectes de Catalunya (COAC). Nació en el año 1997 a partir de la disolución de la Comissió de Defensa del Patrimoni Arquitectònic de la demarcació de Barcelona del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, y se constituyó de común acuerdo y con el apoyo de esta Comisión.

La AADIPA tiene como objetivo contribuir a la defensa, el cuidado, la protección, la investigación y la difusión del patrimonio arquitectónico a través de la mejora de la formación de sus miembros y de la gestión y la organización de conferencias, seminarios, debates, cursos, visitas, publicaciones, exposiciones y otros actos relacionados con la intervención en los edificios históricos. Entre las actividades anuales destaca especialmente el «Curset. Jornadas Internacionales sobre la Intervención en el Patrimonio Arquitectónico», que se celebra cada mes de diciembre desde hace treinta y siete años, con una media de 200 personas inscritas.

Una particularidad esencial y enriquecedora de la AADIPA, fruto de su propia naturaleza, es que, aunque pertenece al Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, está abierta a otros profesionales vinculados al patrimonio. De hecho, según recoge su reglamento, permite la afiliación de todas «aquellas personas físicas que, por sus conocimientos científicos o aportaciones culturales en materia de patrimonio arquitectónico u otras circunstancias especiales, merezcan esta condición».

L'Agrupació también tiene como objetivo la sostenibilidad intergeneracional en el tiempo, motivo por el cual procura favorecer la difusión y participación activa de las generaciones más jóvenes interesadas en la conservación del patrimonio a través de jornadas de formación continuada, visitas a las obras y varias convocatorias orientadas a este grupo de interés.

Asimismo, la AADIPA ofrece a todas las entidades y/o particulares que lo requieren apoyo en materia de conservación del patrimonio arquitectónico. En este sentido, plantea convoca-

torias entre los técnicos especializados para la redacción de informes sobre elementos arquitectónicos existentes y garantiza la calidad de la evaluación.

La trayectoria de la AADIPA ha permitido, en el transcurso del tiempo, establecer vínculos muy estrechos tanto con las administraciones públicas como con otras entidades privadas afines a los objetivos de la Agrupación, mediante convenios de colaboración para promover y compartir acciones conjuntas de difusión y formación.

La actividad de l'Agrupació se desarrolla por todo el territorio de Catalunya y pretende potenciar la sensibilidad y el espíritu de participación de los arquitectos y del resto de técnicos en los temas relacionados con el patrimonio arquitectónico. La AADIPA tiene un funcionamiento descentralizado en el territorio a través de vocalías distribuidas en las demarcaciones del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya (Barcelona, Girona, Lleida, Tarragona, Terres de l'Ebre) y dispone de más de 360 miembros, entre arquitectos, arquitectos técnicos, historiadores, arqueólogos, historiadores del arte, restauradores, ingenieros, geólogos y estudiantes de las distintas disciplinas.

Datos de la entidad

Plaça Nova, 5, 6.ª planta. 08002 Barcelona

Tel.: (+34) 93 306 78 28

Dirección electrónica: aadipa@coac.net

Web:

<http://aadipa.arquitectes.cat/>

Facebook:

<https://www.facebook.com/>

[Aadipa-CoAC-150191658368488/](https://www.facebook.com/Aadipa-CoAC-150191658368488/)

Proyecto GRETA

Nuestro país tiene un patrimonio arquitectónico excepcional. No hay ninguna ciudad, pueblo o aldea de nuestra geografía que no tenga un núcleo histórico de interés constituido, en buena parte, por un trazado y unos edificios medievales y con algún elemento arquitectónico destacado, sea una iglesia, un puente, unas masías, un pozo o unos simples muros de piedra.

Sin embargo, desgraciadamente, hasta hoy en día los esfuerzos de catalogación y conservación de este patrimonio han dejado desatendidas y desprotegidas un gran número de construcciones de factura popular, la conocida como arquitectura anónima. Es así como en los últimos tiempos hemos visto desaparecer o desfigurarse edificaciones de varias épocas e incluso calles y pueblos enteros. Al mismo tiempo, hemos asistido a una pérdida progresiva del oficio de la construcción y del conocimiento de los materiales y las técnicas tradicionales.

Finalmente, demasiado a menudo, el patrimonio es percibido por sus propietarios como una carga y no como un valor. Habría que invertir esta percepción en negativo de los edificios que constituyen nuestro legado histórico y uno de nuestros principales rasgos identitarios.

¿Qué es GRETA?

A mediados de 2011, el Col·lectiu Patrimoni –integrado por arquitectos, historiadores y otras personas sensibles a los temas de la preservación del patrimonio arquitectónico en las comarcas gerundenses– y la AADIPA pusieron de manifiesto que comparten objetivos e intereses en la preser-

vación del patrimonio. De esta confluencia surgió la propuesta de promover buenas intervenciones en la arquitectura histórica y, en especial, en las arquitecturas tradicionales anónimas que forman los pueblos y las ciudades de Catalunya.

Ambos colectivos, conjuntamente con la demarcación de Girona del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, decidieron constituir la línea de investigación en patrimonio arquitectónico tradicional que se ha convertido en el proyecto GRETA (Grupo de Recuperación y Estudio de la Tradición Arquitectónica).

Nuestros objetivos

- Realizar un trabajo de investigación para profundizar en el conocimiento de nuestro patrimonio arquitectónico, de las técnicas constructivas y de los oficios que lo han hecho posible.
- Sensibilizar a todos los colectivos que intervienen en la protección y en la intervención en el patrimonio.
- Concienciar a las administraciones de la necesidad de que los planes de ordenación urbanística municipal (POUM) establezcan unos criterios de intervención para garantizar la preservación de los tejidos históricos y de la arquitectura tradicional. Concienciarlas también de la conveniencia de que estos planes incluyan siempre el catálogo de bienes que hay que proteger, aunque prevean la futura redacción de un plan especial de patrimonio, y de la necesidad de la puesta al día del planeamiento que no se revise, con la redacción de modificaciones puntuales cuando convenga con relación a los tejidos históricos.
- Concienciar a los arquitectos, aparejadores y técnicos municipales del valor de este patri-

monio y conseguir que las rehabilitaciones se basen en criterios de respeto por los materiales y las técnicas tradicionales, y en su conocimiento, garanticen la calidad de las intervenciones y eviten los derribos.

- Concienciar a las universidades vinculadas a la formación de urbanistas y de técnicos de la construcción y de la restauración de la necesidad de transmitir conocimientos sobre la ciudad histórica y la tradición arquitectónica. Su papel en la investigación y la transmisión de estos valores y conocimientos es fundamental.
- Trabajar por la recuperación de las técnicas tradicionales y los oficios de la construcción y evitar el uso indiscriminado y acrítico de materiales y técnicas modernos, a menudo ajenos al lugar y a la historia.
- Dar un valor cultural al patrimonio. El patrimonio también debe tener un uso actual para garantizar su conservación, pero su valor tiene que ir más allá. Un patrimonio bien conservado mejora la calidad de vida y es un activo social: un elemento de identidad, memoria y cohesión, así como de promoción económica.
- Ser un foro de encuentro y de debate entre los diversos colectivos implicados, de manera que se convierta en un elemento transversal y cree una red para la difusión de todo lo relacionado con el patrimonio.

Líneas de trabajo y ámbitos de actuación

El tratamiento del patrimonio arquitectónico en los planeamientos urbanísticos

Dadas las carencias en la protección de la arquitectura tradicional y las dificultades para ges-

tionar correctamente desde los municipios este patrimonio, se ha hecho un trabajo de análisis de esta arquitectura dentro de los planeamientos urbanísticos vigentes, que son los instrumentos para gestionar su permanencia y puesta en valor. A partir de las conclusiones, se ha elaborado un documento de pautas de ordenación de los tejidos históricos. La Dirección General de Urbanismo lo ha validado como documento de criterios para tener en cuenta en la redacción de los futuros planeamientos urbanísticos.

Las técnicas constructivas tradicionales y la resolución de sus patologías

Exposición en la web projectegreta.cat de un trabajo de análisis de los elementos y las técnicas constructivas de la tradición arquitectónica. Se analizan las patologías más frecuentes así como las causas que las producen, a fin de proponer intervenciones que se integren en las maneras de hacer tradicionales sin renunciar, por otra parte, a las aportaciones de la modernidad, en un sentido formal, o de materiales. Está en proyecto, también, la edición de un manual de restauración y de un boletín electrónico.

Cursos de formación

Conscientes de que, para sensibilizar a todos los colectivos que intervienen en la protección y la intervención en el patrimonio, es indispensable tener acceso a una buena formación, GRETA, junto con la Unión de Empresarios de la Construcción de Girona (UEC), organiza el Curso de maestría en construcción tradicional. Este curso está dirigido principalmente a constructores y albañiles que ya trabajan en obras de rehabilitación.

En la misma línea, GRETA, junto con la Escuela Sert del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, organiza el Curso de maestría en construcción tradicional, adaptado a arquitectos, aparejadores, restauradores, etc.

GRETA quiere ayudar a promover, desde diferentes ámbitos, las buenas intervenciones en la arquitectura tradicional anónima que configura a la mayoría de nuestros pueblos y ciudades.

Datos de la entidad

Col·legi d'Arquitectes de Catalunya. Demarcación de Girona.

Pl. de la Catedral, 8. 17004 Girona

Tel.: (+34) 972 41 27 27

Dirección electrónica:

greta@projectegreta.cat, greta.gir@coac.cat

Web:

<http://www.projectegreta.cat>

Facebook:

<https://www.facebook.com/projectegreta/>

Coordinadora d'Entitats per la Pedra Seca

Grupo multidisciplinar sin ánimo de lucro que reúne a entidades, asociaciones y colectivos de carácter diverso con el objetivo de difundir, coordinar, intercambiar y velar por el patrimonio cultural catalán de la piedra seca. Es una herramienta para promover los valores naturales y culturales del paisaje en piedra seca. La Coordinadora ayuda a fomentar y coordinar las diferentes iniciativas que desarrollan las entidades y los organismos a favor de la defensa y la salvaguardia del patrimonio de piedra en seco y,

si procede, también otros elementos constituyentes de la arquitectura tradicional agrícola. La Coordinadora puede establecer propuestas y orientaciones para homogeneizar los trabajos de investigación, estudio, difusión, conservación y protección de las construcciones existentes en piedra seca.

Podéis enviar los correos a la dirección general coordinadorapedraseca@gmail.com y derivaremos vuestras necesidades y propuestas a la vocalía correspondiente para enviaros una respuesta lo antes posible.

Datos de la entidad

Calle del Solà, 23. 43781 La Fatarella

Tel.: (+34) 977 41 39 02

Dirección electrónica:

coordinadorapedraseca@gmail.com

Facebook:

<https://www.facebook.com/coordinadora.pedraseca/>

L'Associació de Restauradors de Patrimoni Arquitectònic

La Asociación de Restauradores de Patrimonio Arquitectónico (arpArq) es una asociación sin ánimo de lucro fundada en Carrànim (Pallars Jussà) el 19 de noviembre de 2011. Los miembros actuales que forman parte de ella son arquitectos, aparejadores y arqueólogos que se dedican a la restauración y a la rehabilitación del patrimonio arquitectónico, tanto de edificios monumentales como de edificios históricos, tradicionales o populares. La Asociación está abierta a cualquier persona que esté interesada en estos temas.

Su razón de ser es la recuperación, conservación, investigación y divulgación de los conocimientos sobre los materiales y las técnicas tradicionales que se utilizaban en la construcción de los edificios históricos con el fin de poderlos aplicar a las obras de recuperación de este patrimonio, edificado de una manera respetuosa con su manera de ser, y de dialogar con su lenguaje constructivo y técnico. Uno de los resultados de estas tareas es la fijación de los conocimientos técnicos necesarios sobre resistencia y comportamiento de materiales tradicionales y la aportación de datos para poderlos utilizar con confianza en los trabajos de rehabilitación o restauración. Para alcanzar sus objetivos, la Asociación organiza cursos sobre aquellos aspectos de la construcción y del arte de la arquitectura que han quedado olvidados a consecuencia de la importante influencia de las nuevas tendencias culturales y materiales. En este sentido, la Asociación pretende cubrir algunos de los vacíos formativos que hay en las escuelas de arquitectura y en la escuela profesional del Col·legi d'Arquitectes. Como complemento de esta actividad, también organiza viajes de estudio para dar a conocer actuaciones de recuperación del patrimonio que vayan en la línea de trabajo de la Asociación. Los cursos que se organizan tienen un carácter mixto, teórico y práctico, y por eso todos constan de una parte de taller práctico en un 50%. La Asociación mantiene contactos de colaboración con profesores y centros de investigación de la Universidad Politécnica de Cataluña, la Politécnica de Valencia, la Escuela de Arquitectura de Madrid, la Escuela de Arquitectura de Sevilla y con organizaciones como el Fórum Ibérico de la

Cal, y selecciona las líneas de estudio coincidentes con sus finalidades. También está en contacto con asociaciones con intereses similares en la arquitectura tradicional y popular y participa en congresos, cursos y encuentros donde presenta los resultados de sus trabajos de investigación.

Oferta de cursos taller

- Lectura de paramentos en edificios históricos
- Comportamiento resistente de la tierra compactada y la tierra mejorada con cal
- Comportamiento de los morteros y hormigones de cal
- Adherencias de los morteros de cal sobre la piedra y el ladrillo
- El yeso como material de construcción estructural
- Cálculo tradicional de estructuras de edificios históricos
- Conservación, mantenimiento: la intervención mínima
- Autoconstrucción con madera

Datos de la entidad

Calle de Cristòfol de Boleda, 14, 6.º F 25006
Lleida.

Dirección electrónica: info@arparq.org

Web:

<http://arparq.org/>

Facebook:

<https://goo.gl/AXqCYx>

Relación de archivos fotográficos y fondos documentales:

- ACBE. Arxiu Comarcal del Baix Ebre (Tortosa, Baix Ebre)
- ACO. Arxiu Comarcal d'Osona (Vic, Osona)
- ACR. Arxiu Comarcal del Ripollès (Ripoll, Ripollès)
- AGA. Arxiu Generau d'Aran (Arrò, Val d'Aran)
- AMG-FSLL. Arxiu Municipal de Granollers. Fons Salvador Llobet (Granollers, Vallès Oriental)
- AMT. Arxiu Municipal de Terrassa (Vallès Occidental)
- BNC. Biblioteca de Catalunya. Fons Salvany. Barcelona
- Calaix. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Dipòsit digital «Calaix»
- Carrutxa. Centre de Documentació del Patrimoni i la Memòria/ Carrutxa (Reus, Baix Camp)
- CCVA. Consell Cultural de les Valls d'Àneu. Fons Carlos Estevan (Esterrí d'Àneu, Pallars Sobirà)
- CEC. Centre Excursionista de Catalunya. Fons personals i Fons Estudi de la Masia Catalana (Barcelona, Barcelonès)
- CEP. Centre d'Estudis Planers (Santa Bàrbara, Montsià)
- COAC. Col·legi d'Arquitectes de Catalunya. Fons Fotogràfic Francesc Català-Roca (Barcelona, Barcelonès)
- DIBA-UP. Diputació de Barcelona. Fons Arxiu Univers Patxot
- DIBA-OPC. Diputació de Barcelona. Oficina de Patrimoni Cultural.
- DV. Drac Verd (Sitges, el Garraf)
- EMFCE. Ecomuseu-Farineria de Castelló d'Empúries (Castelló d'Empúries, Alt Empordà)
- EMP. Ecomuseu dels Ports (Horta de Sant Joan, Terra Alta)
- EMVA. Ecomuseu de les Valls d'Àneu (Esterrí d'Àneu, Pallars Sobirà)
- FES. Fundació el Solà (la Fatarella, Terra Alta)
- FCE. Fundació Catalana de l'Esplai (Barcelona, Barcelonès)
- FPBP. Fons particular de Biel Pubill
- FPCV. Fons particular Casanova-Vila
- FPEB. Fons particular d'Esther Bargalló
- FPPE. Fons particular d'Elena Espuny
- FPFE. Fons particular de Ferran Estrada

- FPJMV. Fons particular de Josep Maria Ventura
- FPLP. Fons particular de Lourdes Pinyol
- FPMC. Fons particular de Mariano Cebolla
- FPMF. Fons particular d'Elisenda Managuerra i Jordi Feliu
- FPMP. Fons particular de Montse Parrot
- FPRLM. Fons particular de Rafel López-Monné
- FPXF. Fons particular de Xavier Figueres
- IAAH-FAM. Institut Amatller d'Art Hispànic. Fons Arxiu Mas (Barcelona)
- ICGC-FC. Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya. Fons família Cuyàs (Barcelona)
- ICGC-FPV. Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya. Fons Pau Vila (Barcelona)
- IEI. Institut d'Estudis Ilerdencs de la Diputació de Lleida (Lleida)
- IPEC. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. Direcció General de Cultura Popular i Associacionisme Cultural. Fons de l'Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya (IPEC) (Barcelona)
- IS. Inventari de Subirats (Subirats, Alt Penedès)
- MCC. Museu Comarcal de Cervera (Cervera, la Segarra)
- MCP. Museu Cerdà (Puigcerdà, la Cerdanya)
- MEB-FVS. Museu Etnològic de Barcelona. Fons Ramon Violant i Simorra (Barcelona)
- MEMGA. Museu Etnològic del Montseny, la Gabella (Arbúcies, la Selva)
- MEMGA-FR. Museu Etnològic del Montseny La Gabella. Fons Narcís Roura. (Arbúcies, la Selva)
- MIT. Museu Industrial del Ter. Fons Rierola (Manlleu, Osona)
- MMB. Museu Marítim de Barcelona (Barcelona)
- MMT. Museu de la Mediterrània (Torroella de Montgrí, Baix Empordà)
- MPP. Museu de la Pesca (Palamós, Baix Empordà)
- MTE. Museu de les Terres de l'Ebre (Amposta, Montsià)
- MVR. Museu de la Vida Rural (l'Espluga del Francolí, Conca de Barberà)
- PNP. Parc Natural dels Ports (Mas de Barberans, Montsià)
- TG. Turisme de la Garrotxa (Olot, la Garrotxa)
- TP. Turisme Palamós
- WKC. Wikimedia Commons

Pág.

- 11 **La arquitectura y el paisaje son una parte sustancial del patrimonio etnológico.**
- 11 *L'Agustí es una de las grandes masías ganaderas del Pla de la Calma, que ha sido reconvertida en casa-museo (Tagamanent, Vallès Oriental). Autor: Ferran Estrada, 2013 (FPFE).*
- 13 **Catalunya tiene una gran diversidad de paisajes que son el resultado de siglos de actividad humana sobre un territorio muy variado, a partir de maneras diferentes de aprovechar los recursos y de organizar la sociedad.**
- 13 1. *Can Coll de Te, Arbúcies (la Selva). Autor: Joan Cubells, 1934 (CEC).*
- 14 2. *Sant Romà de Sau (Osona). Autor: Joan Cubells, 1932 (CEC).*
- 14 3. *L'Estartit (Baix Empordà). Autor: Valentí Fargnoli, primer cuarto del siglo xx (MMT).*
- 14 4. *Vilac i Mont (Val d'Aran). Autor: Cuyàs, ca. 1960 (ICGC).*
- 15 **Las construcciones introducen volúmenes, formas, colores y texturas en el paisaje, son hitos visuales y estructuran el territorio. El tipo de arquitectura es uno de los rasgos definitorios de cada paisaje.**
- 15 1. *Aubèrt (Val d'Aran). Postal, autor desconocido, ca. 1960.*
- 15 2. *El Port de la Selva (Alt Empordà). Autor Josep Gaspar, 1929 (ICGC).*
- 17 **La permanencia de los elementos construidos más allá de la vida de las personas contribuye a que sean percibidos como una parte esencial del territorio. Por eso hay paisajes que se identifican por algún tipo de elemento arquitectónico especial como las construcciones de piedra seca, las masías o las bordas.**
- 17 1. *Paisaje de piedra seca, Xerta (Baix Ebre). Autor: Mariano Cebolla, 2009 (FPMC).*
- 17 2. *El Molar rodeado de campos, Montseny (Vallès Oriental). Autor: Salvador Llobet, ca. 1940 (AMG-FSLL).*
- 17 3. *Bordas en los prados de siega de alta montaña, Artiguetes (Val d'Aran). Autor: Juli Soler, 1907 (CEC).*
- 18 **Desde finales del siglo XIX, arquitectos, geógrafos, historiadores, antropólogos y otros estudiosos se han interesado por la arquitectura tradicional.**
- 18 *Rafael Patxot (1872-1974) financió el gran estudio sobre la masía catalana que el Centre Excursionista de Catalunya desarrolló durante los años 1920-30 (FAUP).*

Pág.

- 19 **Identificamos como arquitectura tradicional aquellas construcciones que siguen unos modelos y unas formas de construcción locales transmitidas de generación en generación, habitualmente de manera práctica y oral.**
- 19 1. *Casa de pueblo, Espot (Pallars Sobirà). Autor: Familia Cuyàs, ca. 1960 (ICGC).*
- 19 2. *Entrada de can Remir, Argentona (Maresme). Autor: Josep de Cabanyes, 1932 (CEC).*
- 19 3. *Entrada de can Cabanyes, Argentona (Maresme). Autor: Josep de Cabanyes, ca. 1930 (CEC).*
- 20 **La arquitectura tradicional es una creación cultural surgida en un contexto ecológico, socioeconómico, cultural e histórico concreto. La localización y las formas de los edificios, los materiales utilizados y la distribución de los espacios reflejan la organización socioeconómica y la cultura.**
- 20 1. *Barracas del Delta de l'Ebre, Deltebre (Baix Ebre). Autor: Ramon Borrell, ca. 1920 (ACBE).*
- 20 2. *Calle de Alcanar (Montsià). Autor: Familia Cuyàs, ca. 1960 (ICGC).*
- 20 3. *Mas d'Andill, els Ports, Horta de Sant Joan (Terra Alta). Autor: Salvador Carbó, 2012 (EMP).*
- 20 4. *Borda, Bausen (Val d'Aran). Autor: Ferran Estrada, 1991 (FPFE).*
- 22 **La aproximación etnológica a la arquitectura tradicional amplía el foco del análisis desde el objeto arquitectónico –sus formas y los aspectos técnicos– hacia las personas que lo han construido y lo utilizan en contextos concretos, y las relaciones, las ideas, los valores y los símbolos asociados a los usos y a los procesos de construcción.**
- 22 1. *Remendando redes en la calle, l'Ametlla de Mar (Baix Ebre). Autor desconocido, principios del siglo xx (FPXF).*
- 22 2. *Galería de la masía Sobrevia, Seva (Osona). Autor desconocido, 1904 (MEMGA).*
- 25 **Las construcciones tradicionales son un instrumento de adaptación al medio que responde a factores económicos, sociales y culturales. En ningún caso son una respuesta mecánica a los condicionantes físicos o tecnológicos, los cuales sólo tienen un papel limitador de las estructuras arquitectónicas.**
- 25 1. *Masía y campos. Autor: Francesc Català-Roca (Coac).*

- 25 2. Bancales de huertos con muros de piedra seca, Corbera del Llobregat (Baix Llobregat). Autor: Gonzalo de Reparaz, ca. 1935 (ICGC).
- 26 3. Montgarri de Baix (Val d'Aran). Autor: Carlos Estevan, ca. 1900 (CCVA).
- 26 4. Viñedo y cabaña, Nulles (Alt Camp). Autor desconocido. (Vinícola de Nulles).
- 29 **La elección de los materiales de construcción tiene que ver con el tipo y la finalidad de la edificación y con el valor social y simbólico de los materiales. Su disponibilidad y adecuación técnica también influyen en la elección pero, en ningún caso, suponen una determinación.**
- 29 1. Borda de piedra con tejado de paja, Canejan (Val d'Aran). Autor: Ferran Estrada, 1991 (FPFE).
- 29 2. Masía de tapia, Bellpuig (Urgell). Autor: Adriana Salvat, ca. 2010 (IPEC).
- 29 3. Reparación de un ribazo de piedra seca, la Fatarella (Terra Alta). Autor: Arxiu de la Fundació el Solà. 2008 (FES).
- 30 4. Ca n'Armengol, Sant Martí de Provençals, Barcelona. Autor desconocido, ca. 1900 (CEC).
- 31 **Las normas escritas y consuetudinarias que regulan el emplazamiento de las construcciones, las formas y los materiales constructivos tienen una tradición centenaria en Catalunya.**
- 31 *Ordinacions de les consuetuds de la ciutat de Barcelona sobre les servituds de les cases de honors, vulgarment dites d'en Sanctacilia, 1709.*
- 32 **Muchos estudios sobre la arquitectura tradicional documentan de manera minuciosa las formas, las soluciones arquitectónicas, los materiales, las técnicas constructivas y la terminología y elaboran tipologías detalladas de este tipo de construcciones.**
- 32 1. Charpanta de una borda aranesa (Roigé, Estrada i Beltran, 1997:161).
- 32 2. Can Bassa, Palou (Vallès Oriental). Autor: Família Cuyàs, ca. 1960 (ICGC).
- 33 **La arquitectura tiene una dimensión social que incluye los roles de las personas implicadas tanto en la fabricación de los materiales constructivos como en la construcción de los edificios, la organización del trabajo y las formas de acceso a los conocimientos, a las herramientas y a las instalaciones.**

- 33 Horno de cal, Tarrés, les Garrigues. Autor: Ramon M. Arbós, 2001 (IPEC).
- 33 **La arquitectura tradicional no es anónima, a pesar de que a menudo no hay constancia oral o escrita de quiénes han sido los constructores. Se trata de personas concretas que, si bien comparten una cultura y unos modelos constructivos, también tienen unos conocimientos y unos gustos personales que se reflejan en la calidad, las formas y la decoración.**
- 33 Ribaceros reparando un muro de piedra seca de una viña, Torroja del Priorat (Priorat). Autor: Rafel López-Monné, 2004 (FPRLM).
- 34 **El acceso a las materias primas, a los conocimientos técnicos y a las instalaciones para la fabricación de los materiales constructivos hace que su elaboración acostumbre ir a cargo de artesanos especialistas.**
- 34 1. Fabricación de ladrillos y tejas, Xerallo (Pallars Jussà). Autor: Claudi Gómez, 1942 (IEI).
- 34 2. Arrancando piedra en la cantera de Meià, Vilanova de Meià (la Noguera). Autor: Lluís Maria Vidal, ca. 1900 (CEC).
- 35 **Los contratos notariales detallan los artesanos que participaban en la construcción, las tareas que hacían, los materiales que utilizaban y el precio del trabajo y de los materiales. También establecen las características de los edificios y los plazos de construcción.**
- 35 *Época de T. Arderiu, carpintero de Bellvís, J. Vilaginès, maestro de obras de Bellvís, y A. Huguet, maestro de obras de Sidamon en favor de la Sra. M. Narcisa Desvalls i de Sarriera, marquesa de Alfarràs, por las cuentas de los trabajos para cerrar un huerto y una era en el pueblo del Poal (Pla d'Urgell), 15/03/1829. Notario Ermengol Sala, de Balaguer (ACBa).*
- 36 **La participación de los usuarios en la construcción es muy variable y depende del uso y la complejidad de los edificios y del estatus de las personas. Las construcciones más sencillas eran realizadas por los propios usuarios pero en las más complejas su participación era más puntual como mano de obra auxiliar.**
- 37 1. Barraca, Delta de l'Ebre (Montsià). Autor: Josep Salvany, 1921 (BNC-FS).
- 37 2. Can Valls, Figaró (Vallès Oriental). Autor: Antoni Gallardo, 1931 (CEC).

Pág.

---

38 *Los edificios y los espacios cambian de usos, de formas y de dimensiones para adaptarse a las necesidades de los usuarios en cada momento, a la dinámica familiar, a las transformaciones en la producción y a los cambios generales de la sociedad.*

38 Evolución de la masía de Can Mateu en Vilanova de Sau (Osona) desde 1929 pasando de casa de labranza a casa de colonias.

38 1. Autor: Jaume Biosca, 1929 (CEC);

38 2. Autor: Antoni Maymó, ca. 1960 (CEC);

38 3. Autor: Família Cuyàs, ca. 1970 (ICGC);

38 4. Autora: Anna Romeu Ripoll, 2004 (FCE).

40 *Los elementos arquitectónicos no están aislados: los diversos edificios de una masía, las casas de una calle y de un pueblo, los caminos, las cabañas y los elementos construidos dispersos por el territorio configuran grupos articulados que hay que observar de manera conjunta.*

40 1. Plaza del Mercadal, Alforja (Baix Camp). Autor: Jordi Contijoch, 1993 (Calaix).

40 2. Balsa y edificios del Bellver, Tagamanent (Vallès Oriental). Autor: Salvador Llobet, ca. 1940 (AG-FSLL).

40 3. Cadaqués (Alt Empordà). Autor: Antoni Bartomeus, ca. 1907 (CEC).

42 *Las construcciones son espacios vividos y utilizados como herramienta para el trabajo, como marco para la vida doméstica o como lugar para la sociabilidad. La manera en que cada persona se relaciona con estos espacios construidos depende de la actividad y del género, la edad y la posición socioeconómica.*

42 1. Encajeras en la puerta de casa, Arenys de Munt (Maresme). Autor: Família Cuyàs, 1955 (ICGC).

43 2. Almuerzo de los sacerdotes de les Valls d'Àneu con el dueño de la casa Morelló por Sant Vicenç, Esterrí d'Àneu (Pallars Sobirà). Autor: Carlos Estevan, ca. 1900 (CCVA).

43 3. Trillando en la era de casa Felip de Gavàs (Pallars Sobirà). Autor desconocido, ca. 1980 (CCVA).

43 4. Separando ovejas en la plaza, Son (Pallars Sobirà). Autor: Joan Tous, 1962 (CCVA).

45 *Excepto en las construcciones especializadas, el uso a que se dedica un espacio no determina su forma. Una misma función, como por ejemplo cocinar o dormir puede cubrirse en espacios diferentes y organizados de manera distinta.*

Pág.

---

45 1. Habitación con dos alcobas y dos camas; casa Pere de Sta. Coloma d'Erdo (Pallars Jussà). Autor: Claudi Gómez, 1942 (EI).

45 2. Can Serra del Puig, Argentona (Maresme). Autor: Josep de Cabanyes, 1932 (CEC).

45 3. Cocina exterior, la Cava (Baix Ebre). Autor: Francesc Blasi, 1930 (CEC).

45 4. Cocina de can Palau, la Garriga (Vallès Oriental). Autor: Narcís Ricart, ca. 1930 (CEC).

47 *La especialización de los espacios depende de las ideas sobre las formas de habitar o de producir, de la necesidad técnica y cultural de aislar determinadas actividades, y de las posibilidades económicas para construir espacios específicos. Mientras que la cocina es el espacio más polivalente de las casas, las construcciones para actividades productivas como por ejemplo los molinos o las bodegas son los más especializados.*

47 1. Cocina can Rosanes, la Garriga (Vallès Oriental). Autor: Josep Maria Armengol, 1905 (CEC).

47 2. Molino y serrería de Montgarri (Val d'Aran). Autor: Carlos Estevan, ca. 1900 (CCVA).

47 3. Salinas de Gerri de la Sal (Pallars Sobirà). Autor: Mulà, 1954 (CCVA).

48 *La mecanización de la agricultura, con la desaparición de los animales de trabajo y la llegada de los tractores provocó cambios en los usos y la adaptación de los espacios a las nuevas necesidades.*

48 Pajar utilizado para guardar el tractor y la maquinaria agrícola, el Prat, l'Esquirol (Osona). Autor: Família Cuyàs, ca. 1970 (ICGC).

49 *Las construcciones dedicadas a la producción muestran la importancia de unas actividades económicas determinadas en momentos concretos. También reflejan las formas de organizar la producción y las relaciones sociales. El aprovechamiento de los pastos comunales de alta montaña comporta la existencia de construcciones comunitarias como las cabañas, los rediles, los apartadores, etc.*

49 Cabaña del Clot de la Fou al Pla de l'Anyella, Toses (Ripollès). Autor: Salvador Vilarrasa, 1923 (ACR).

- 50** *Las diferentes partes de una casa tienen una valoración diferente según los usos a que se destinan y el estatus de las personas que las ocupan. La distribución de los miembros de una familia en el espacio muestra la jerarquía doméstica. El despacho, que encontramos en algunas casas acomodadas, es un espacio reservado al dueño de la casa.*
- 50** Can Parera, Castellolí (Anoia).
Autor: Francesc Català-Roca, 1963 (Calaix).
- 51** *La articulación de las casas en calles y en pueblos también muestran formas específicas de organizar las relaciones en relación con la comunidad.*
- 51** Calle del Carme, Tàrraga (Urgell).
Autor: Familia Cuyàs, ca. 1960 (ICGC).
- 52** *Las ideas sobre la intimidad, sobre las relaciones entre la familia y el exterior están inscritas en la distribución y en los usos de los espacios.*
- 52** Remendando las redes en la calle, las Casas d'Alcanar (Montsià). Autor: Joan Nonell, ca. 1935 (CEC).
- 53** *Las formas y dimensiones del edificio, los materiales utilizados en la construcción, la distribución y especialización del espacio, la decoración y los objetos nos hablan del estatus social y de las formas de entender el mundo de los habitantes de una casa.*
- 53** 1. Cortal Gran, Sant Pere Pescador (Alt Empordà).
Autor: Núria Roca, 2010 (AMCE).
- 53** 2. Cenefa de la fachada de una casa, Arres de Jos (Val d'Aran). Autor: Ferran Estrada, 1991 (FPFE).
- 54** *La fachada de una casa constituye la carta de presentación de la familia que vive en ella al resto de la comunidad.*
- 54** Masía con un reloj de sol en la fachada, Montmeló (Vallès Oriental). Autor desconocido, ca. 1913 (CEC).
- 55** *La dimensión simbólica de la arquitectura se manifiesta en la presencia de símbolos religiosos y otros elementos protectores en la fachada, el tejado, las puertas y ventanas y también en los rituales relacionados con la construcción y la protección de la casa.*
- 55** 1. Imagen de San Antonio en la fachada de casa Esperança de Bausen (Val d'Aran). Autor: Ferran Estrada, 1990 (FPFE).
- 55** 2. Bendición de la casa por Pascua (Ripollès).
Autor: Joaquim Maynou, 1923 (ACR).
- 56** 3. Comedor de casa Sallent con una capillita en la pared. Santa Coloma d'Erdo (Pallars Jussà).
Autor: Claudi Gómez, 1942 (IEI).

- 57** *La patrimonialización de la arquitectura tradicional ha contribuido a crear estereotipos que destacan los rasgos que se consideran más auténticos y representativos de la identidad local. Estos estereotipos se aplican tanto a la rehabilitación de las construcciones tradicionales como a los nuevos edificios. El repicado del revoque de las fachadas y las construcciones de casas «típicas» son dos ejemplos de estos estereotipos urbanos.*
- 57** Casa Felip de Gavàs (Pallars Sobirà) antes y después de la reforma. Autor desconocido, ca. 1990 (CCVA).
- 58** *El cambio en los sistemas de producción y el abandono de la actividad agroganadera ha provocado que muchas construcciones tradicionales hayan sido abandonadas y se hayan derrumbado y desaparecido.*
- 58** Bordius, Canejan (Val d'Aran).
1. Autor: Juli Soler, 1907 (CEC).
2. Autores: Elisenda Managuerra y Jordi Feliu, 2011 (FPMF).
- 60** *La arquitectura, como muchos otros aspectos materiales e inmateriales de las formas de vida tradicional, ha experimentado un proceso de valorización como patrimonio, que ha supuesto un cambio de usos y significado.*
- 60** Fiesta de la siega en Deltebre (Baix Ebre). Autor: Mariano Cebolla, 2008 (FPMC).
- 61** *La rehabilitación de la arquitectura tradicional plantea la cuestión de cómo hacer compatible su preservación con las intervenciones necesarias para adaptar las construcciones a las nuevas necesidades de sus usuarios y a los parámetros de confort y de sostenibilidad actuales.*
- 61** 1. Cocina de casa Duran, Cervera (la Segarra).
Autor: Jordi Balcells (MCC).
- 61** 2. Rehabilitación de la masía de Sant Bartomeu, Porqueres (Pla de l'Estany).
Autor: Medir Cucurull, 2008 (FPOR).
- 62** *La arquitectura tradicional es una fuente de conocimientos y de aprendizaje para la arquitectura contemporánea. Los modelos arquitectónicos, las soluciones técnicas y los materiales de la arquitectura tradicional pueden utilizarse y reinterpretarse en las construcciones modernas.*
- 62** Teatro municipal hecho con tapia de hormigón, Balaguer (La Noguera). Autor: Ferran Estrada, 2015 (FPFE).

- 63** *Las construcciones actuales que siguen los modelos de la arquitectura tradicional, a pesar de estar construidas con materiales industriales, también son ejemplos de este tipo de arquitectura.*
- 63** *La forma, la estructura y los usos de ambas construcciones son parecidos. La primera es de inicios del siglo xx y la segunda fue construida por el propio campesino en la década de 1980.*
- 63** 1. Cabana del Sant, Ivars (Pla d'Urgell).
Autor: Ferran Estrada, 2015 (FPFE).
- 63** 2. Torreta de l'Estudiant, Bellvís (Pla d'Urgell).
Autor: Ferran Estrada, 2015 (FPFE).
- 64** *El uso de algunos rasgos externos –la piedra, la madera, la inclinación de los tejados– de la arquitectura tradicional en las nuevas construcciones esconde, tras una apariencia tradicional, el problema de impacto que a menudo genera la construcción masiva de segundas residencias en el ámbito rural.*
- 64** Casas «aranesas» Garós, (Val d'Aran).
Autor: Ferran Estrada, 1990 (FPFE).

- 67** *La arquitectura tradicional es uno de los elementos principales que configuran los paisajes de Catalunya.*
- 67** Es Bòrdes y el río Garona (Val d'Aran).
Autor: Juli Soler, 1907 (CEC).
- 69** *Además de su rol en la economía productiva, la casa era el espacio donde se desarrollaban los diferentes aspectos de la vida cotidiana de sus habitantes.*
- 69** 1. Comedor de Casa mossèn Batista, les Esglèsies (Pallars Jussà). Autor: Claudi Gómez, 1942 (CCVA).
- 69** 2. Reunión de amigos en casa Morelló, Esterri d'Àneu (Pallars Sobirà). Autor: Carlos Estevan, 1900-1903 (CCVA).
- 69** 3. Hombre dando de comer a los gatos en la cocina de la casa, Ardòvol-Prullans (Cerdanya).
Autor: Família Cuyàs, 1949 (ICGC).
- 70** *Durante el buen tiempo, los espacios exteriores –como el cobertizo, la galería o el patio– se convertían en prolongaciones del interior de las casas para la vida familiar y las relaciones sociales.*
- 70** 1. Masada de Camps, Santa Bàrbara (Montsià).
Autor y año desconocidos (CEP).
- 70** 2. Campesinos y masoveros, Sant Andreu de Palomar (Barcelonès). Autor: Andreu Pinyol, ca. 1930 (FPLP).
- 71** 3. Mujer almorzando bajo un cobertizo, la Cava (Baix Ebre).
Autor: Francesc Blasi, ca. 1930 (CEC).
- 71** 4. Limpiando judías frente a una masía en Sant Esteve de Palautordera (Vallès Oriental).
Autor: Almató, ca. 1920 (IAAH-FAM).
- 72** *La cocina era el espacio principal de la casa. Independientemente del estatus socioeconómico de sus habitantes y del mobiliario que podía contener, era la habitación más caliente y el lugar de encuentro familiar.*
- 73** 1. Grupo de gente alrededor de la lumbre, Ardòvol, Prullans (Cerdanya). Autor: Família Cuyàs (ICGC).
- 73** 2. Cocina de Can Bonamusa, Dosrius (Maresme).
Autor: Josep de Cabanyes, 1932 (CEC).
- 74** 3. Cocina con hogar y artesas, Can Pi de pagès, Breda (Selva). Autor desconocido, 1890-1914 (CEC).
- 74** *En contraposición con la cocina, los dormitorios eran unos espacios fríos con poco mobiliario.*
- 74** 1. Alcoba con cama, orinal y muebles de can Ballot, Argentona (Maresme).
Autor: Josep de Cabanyes, 1932 (CEC).

- 75** **Para cubrir las necesidades específicas de sus habitantes, además de los espacios productivos, las casas podían tener otras construcciones anexas como pozos, cisternas y hornos de pan.**
- 75** 1. Cisterna de la casa, Illa de Buda, Sant Jaume d'Enveja (Montsià). Autor: Joan Nonell, 1936 (CEC).
- 75** 2. Mujer horneando pan en un horno en el patio, la Cava (Baix Ebre). Autor: Joan Nonell, 1936 (CEC)
- 76** **La crianza de los hijos y las tareas de apoyo a la vida de los miembros del grupo familiar –cuidado de personas, alimentación, limpieza, ropa– eran responsabilidad de las mujeres. Por ello, los espacios y los momentos donde se desarrollaban estas actividades eran considerados femeninos. La organización y el desarrollo de estas tareas condicionaba la estructura y los usos de los espacios y los objetos que se encontraban en ellos.**
- 76** 1. Grupo de mujeres armando redes frente a la casa, Palamós (Baix Empordà). Autor desconocido, ca. 1960 (MPP).
- 76** 2. Mujer junto al fuego, Ardòvol, Prullans (Cerdanya). Autor: Família Cuyàs (ICGC).
- 76** 3. Haciendo conserva de tomate, Santa Bàrbara (Montsià). Autor desconocido, ca. 1960 (CEP).
- 76** 4. Mujeres lavando en el lavadero público, Castelló d'Empúries (Alt Empordà). Autor: Família Cuyàs, 1948 (ICGC).
- 78** **En el caso de las casas acomodadas, una distribución común era destinar cada una de las plantas del edificio a un uso diferente, separando los espacios agrícolas y ganaderos, los espacios domésticos y los dormitorios.**
- 78** Dibujo de la casa de Godall. Autor: Miquel Subirats, 2007 (Miquel Subirats).
- 79** **El estatus socioeconómico de la casa y el desarrollo de actividades productivas especializadas hacían necesarios espacios exclusivos para la producción y el almacenamiento, como las bodegas, los molinos, los aserraderos o los establos.**
- 79** 1. Interior de la bodega de Can Cabanyes. Autor: Josep de Cabanyes, 1905 (CEC).
- 79** 2. Molino harinero (Pallars Sobirà). Autor: Joaquim Morelló, 1904 (CCVA).
- 80** **La entrada, además de ser un espacio de acceso a la casa y de acogida, también servía para guardar las herramientas de trabajo.**

- 80** 1. Entrada de una casa de pescadores, Caldetes (Maresme). Autor desconocido, 1942 (MMB).
- 81** 2. Entrada de Can Borrell, Mollet del Vallès (Vallès Oriental). Autor desconocido, 1918 (CEC)
- 82** **La función de algunos espacios variaba según la hora del día y del momento del año. Es por ejemplo el caso de la cocina, que podía ser el espacio de trabajo de algunos miembros de la familia.**
- 82** 1. Muchachas cosiendo dentro de la cocina, Ardòvol, Prullans (Cerdanya). Autor: Família Cuyàs, 1949 (ICGC).
- 82** 2. Cocina con maíz secándose Can Masferrer, Sant Sadurní d'Osonort (Osona). Autor desconocido, ca. 1930 (CEC).
- 84** **La casa como unidad social se hace visible en las casas aisladas, donde los edificios que integran la casa están agrupados y cerrados por un muro.**
- 84** Vista general de Ca n'Amat de la Muntanya, Terrassa (Vallès Occidental). Autor: Jaume Valls, 1985 (AMT).
- 85** **Los edificios, sus dimensiones y formas, los materiales con que estaban contruidos y la decoración que presentaban mostraban públicamente la posición socioeconómica de la familia.**
- 85** 1. Çò de Rodès, Vielha (Val d'Aran). Autor: Juli Soler, 1907 (CEC).
- 85** 2. Masía pequeña, el Prat, el Brull (Osona). Autor: Josep de Cabanyes, 1930 (CEC).
- 86** **La casa-edificio representaba la familia que la poseía y la habitaba. Las inscripciones con la fecha de construcción o de la reforma del edificio y el nombre del propietario hacen visible su continuidad y su historia.**
- 86** 1. Inscripción en la puerta de entrada de cal Ponset, Bellver de Cerdanya (Cerdanya). Autor: Pierre Campmajó, 2002 (IPEC).
- 86** 2. Inscripción en el dintel de can Vilanova, Castellterçol (Vallès Oriental). Autor: Jordi Contijoch, 2011 (Calaix).
- 86** **La decoración de las fachadas y del interior de las casas simboliza el estatus socioeconómico de la casa y los gustos estéticos de sus habitantes.**
- 86** 1. Casa con la fachada decorada con unas falsas columnas. Arrò (Val d'Aran). Autor: Ferran Estrada, 1990 (FPFE).
- 86** 2. Aldaba de una casa de Arres de Jos (Val d'Aran). Autor: Ferran Estrada, 1989 (FPFE).
- 86** 3. Plaza, Riudaura (Garrotxa). Autor: Vélez, ca. 1950 (ICGC).

- Pág.
-
- 87 4. Detalle de la decoración del interior de can Parera, Castellolí (Anoia).
Autor: Francesc Català-Roca, 1963 (Calaix).
- 87 5. Comedor de casa Pere con un reloj de péndulo, Santa Coloma d'Erdo (Pallars Jussà).
Autor: Claudi Gómez, 1942 (CCVA).
- 87 6. Fregadero de la cocina decorado con mural de cerámica, can Pontons, Badalona (Barcelonès).
Autor: Ricard Martí, 1931 (CEC).
- 88 **Las diferencias en la decoración de las casas pirenaicas simbolizan la separación entre el espacio para las personas, la casa, y el espacio para los animales, la borda o cuadra. También marcan la distinción entre la fachada principal, a través de la que se expone la familia, y las secundarias.**
- 88 1. Casa y borda, Bagergue (Val d'Aran).
Autor: Ferran Estrada, 1991 (FPFE).
- 88 2. Calle de entrada al pueblo de Es Bòrdes (Val d'Aran).
Autor: Albert Oliveras, 1924 (CEC).
- 89 **El urbanismo, la localización de las casas y de las construcciones dentro de los pueblos y del territorio, el acceso a los recursos económicos y la red de caminos son un reflejo de la organización social, de las relaciones y de la condición socioeconómica de sus habitantes.**
- 89 1. Vista parcial del pueblo de Esterrí d'Àneu (Pallars Sobirà). Autor: Carlos Estevan, ca. 1900 (CCVAneu).
- 89 2. Biosca (la Segarra). Autor: Família Cuyàs (ICGC).
- 89 3. Vista parcial de la cala de l'Ametlla de Mar (Baix Ebre).
Autor desconocido, ca. 1950 (FPXF).
- 90 **Las romerías, las fiestas y los mercados constituían espacios de encuentro e intercambio en que las relaciones entre las personas y las casas se manifestaban y reforzaban, convirtiéndose en lugares de expresión de la identidad local y comarcal. Estos escenarios de relación también presentan espacios contruidos específicos.**
- 90 1. Mercado en la Plaza Mayor de Vic (Osona).
Autor: Valle, principios del s. XX (ACO).
- 90 2. Baile de Pascua en la Costa del Montseny, Fogars de Montclús (Vallès Oriental).
Autor: Albert Oliveras, 1924 (CEC).
- 91 3. Romería de Montgarri (Val d'Aran).
Autor: Carlos Estevan, ca. 1900 (CCVAneu).

- Pág.
-
- 91 4. Ermita de Sant Bartomeu de Ulldemolins (Priorat),
Autor: Salvador Palomar, 2004 (Carrutxa).
- 92 **Las torres de defensa que todavía encontramos junto a algunas masías son vestigios del rol histórico que éstos jugaron como sistema para poblar y controlar el territorio.**
- 92 1. La Torre Gran, Torroella de Montgrí (Baix Empordà).
Autor: Valentí Fargnoli, 1903-1936 (CEC).
- 93 2. Mas Ral, L'Estartit (Baix Empordà).
Autor: Valentí Fargnoli, 1903-1936 (MMT).
- 93 **Los mansos reúnen en una misma unidad territorial la casa, base de la vida cotidiana de sus habitantes, y unos bienes materiales productivos que permiten su vida: edificios, animales, campos, pasturas y bosque.**
- 93 1. Mas Tortadés, Vilanova de Sau (Osona).
Autor: Francesc Rierola, ca. 1900 (MIT).
- 93 2. Masía, campos cultivados y huertos a su alrededor, camino de Sant Feliu de Codines a Centelles (Vallès Oriental). Autor: Gonzalo de Reparaz, 1935 (ICGC).
- 94 **Las masías presentan una gran diversidad de formas. Su estructura y tamaño varían según el medio físico donde se encuentran, la época constructiva, el estatus de sus propietarios, la actividad productiva a la que se dedican y las transformaciones sufridas a lo largo de los años.**
- 94 1. Corral de la Reina, Roquetes (Baix Ebre). Autor: Parque Natural dels Ports, 2014 (Parque Natural dels Ports).
- 94 2. Can Canals, Sant Martí de Provençals, Barcelona, (Barcelonès). Autor desconocido, ca. 1900 (CEC).
- 95 3. Can Castellar, Arbúcies (La Selva).
Autor: Jordi Font, 1935 (AMG-FSLL).
- 95 4. Masía La Sala, con edificios de diferentes épocas, Folgueroles (Osona). Autor: Manuel Cazador, 1916 (CEC).
- 96 **La estructura y distribución de los diferentes espacios productivos de una masía se hacía buscando una organización del espacio que facilitara las tareas productivas y domésticas. Los diferentes edificios y elementos están situados alrededor de un espacio abierto (el patio o la era) que actúa como elemento de unión de todos ellos, como espacio de trabajo y relación.**
- 97 1. Preparando la trilla en la era de la Gossa, Mojà (Moianès). Autor: Sebastià Illa, ca. 1933 (CEC).
- 97 2. Can Puig, Mosqueroles (Vallès Oriental).
Autor: Josep Danés, 1928 (CEC).

- 98 3. Pajar, Vidrà (Osona).
Autor: Francesc Català-Roca, fecha desconocida (Calaix).
- 99 4. Conejera en el patio de una masía (Garrotxa).
Autor y fecha desconocidos (TG).
- 100 **Las masías económicamente más importantes poseían otras edificaciones dispersas por la propiedad para facilitar la explotación de alguno de sus recursos.**
- 100 1. Pozo de hielo de can Draper, Sant Celoni (Vallès Oriental).
Autor: Ferran Estrada, 2013 (FPFE).
- 100 2. Masía, bosque, tierras de cultivo y molino del Marcús, Arbúcies (Selva). Autor desconocido, 1950 (MEMGA-FR).
- 100 3. Dos hombres dentro de un pozo de hielo, Avencó, Tagamanent (Vallès Oriental).
Autor: Antoni Gallardo, 1931 (CEC).
- 101 **El poblamiento de alta montaña se caracteriza por un patrón concentrado siguiendo las particularidades del relieve. Los pueblos son visibles entre ellos, separados por los campos de cultivo.**
- 101 1. Vista panorámica de Gausac y Casau (Val d'Aran).
Autor: Manuel Solé, primer tercio del s. XX (AGA).
- 102 2. Vista de Salardú, Gessa y Arties (Val d'Aran).
Autor: Ferran Estrada, 1989 (FPFE).
- 102 **Las casas de los pueblos de montaña se agrupan formando calles que siguen el relieve, los ríos y los caminos.**
- 102 1. Vista general de Espinavell (Ripollès).
Autor: Valentí Fargnoli, 1929-1939 (CEC).
- 103 2. Calle principal, Àrreu (Pallars Sobirà).
Autor: Joaquim Morelló, 1904 (CCVAneu).
- 104 **Las casas de pueblo integraban la vivienda, los establos para el ganado, el huerto donde se cultivaba fruta y verdura para consumo propio, los campos de cultivo y los prados de siega. Los bosques y los pastos de alta montaña solían ser de propiedad comunal.**
- 104 1. Relación entre la casa de pueblo y los diferentes elementos productivos. Cal Rei, Bellver de Cerdanya (Cerdanya).
Autor: Biel Noguera y Bàrbara Garcia, ca. 2003 (IPEC).
- 104 2. Casa Fusté con las colmenas y el huerto, Sorpe (Pallars Sobirà). Autor: Carlos Estevan, ca. 1900 (CCVAneu).
- 105 **Las formas de aprovechamiento comunal impulsaban las construcciones de uso comunitario como los porches, rediles, apartadores o cabañas de pastores.**

- 105 Pastores frente a la cabaña comunal del Pla de Beret, Beret (Val d'Aran). Autor: Juli Soler, 1907 (CEC).
- 106 1. Porches de Cal Surroca, Talltorta-Bolvir (Cerdanya).
Autor y fecha desconocidos (MCP).
- 107 **La casa ganadera está formada por un conjunto de edificios –vivienda, bordas, pajar y otras construcciones auxiliares– que se distribuyen alrededor de un patio o de una era con la voluntad de reagruparlo todo en un solo espacio.**
- 107 2. Patio de casa con pajares y establos. Can Montagut, Fontanals (Cerdanya).
Autor: Francesc Català-Roca, fecha desconocida (Calaix).
- 107 3. Planta de las diferentes partes de Cal Carbonell, Gorguja (Cerdanya).
Autor: Bàrbara Garcia y Biel Noguera, 2008 (IPEC).
- 108 **Fuera de los núcleos urbanos, las bordas y cabañas edificadas en piedra y madera servían para aprovechar los pastos o los campos más alejados de los pueblos. Se utilizaban de pajar o de establos, para guardar herramientas y como residencia temporal mientras duraban las tareas de verano.**
- 108 1. Cabaña en Eth Portilhon, Bossòst (Val d'Aran).
Autor: Manuel Solé, primera mitad del s. XX (IEI).
- 108 2. Borda del Bosch, Soriguera (Pallars Sobirà).
Autora: Cristina Simó, 2010 (EMVA).
- 108 3. Bordas en el Plan des Artiquetes (Val d'Aran).
Autor: Juli Soler, 1907 (CEC).
- 109 **En las zonas de montaña, la madera constituye un material muy utilizado para la construcción y como elemento decorativo.**
- 109 1. Pajar de Cal Ponset, Bellver de Cerdanya (Cerdanya).
Autor: Pierre Campmajó, 2002 (IPEC).
- 109 2. Balcón de madera, Bausen (Val d'Aran).
Autor: Juli Soler, ca. 1904 (CEC).
- 109 3. Puerta de entrada de una casa, Bossòst (Val d'Aran).
Autor: Ferran Estrada, 1992 (FPFE).
- 110 **Los aserraderos son construcciones situadas junto a los ríos que alojan una sierra movida por la fuerza del agua. A menudo comparten la infraestructura con molinos.**
- 110 1. Molino y aserradero de la Borda de dalt, Vielha (Val d'Aran). Autor: Lluís Marià Vidal, 1892 (CEC).
- 110 2. Molino y aserradero, Salardú (Val d'Aran).
Autor: Familia Cuyàs, ca. 1950 (ICGC).

Pág.

---

111 **Una parte importante de los habitantes de las poblaciones costeras catalanas podía dedicarse o vivir de la pesca y las actividades marítimas.**

111 *Inventario de las viviendas de pescadores en la provincia de Tarragona. Autor desconocido, 1942 (MMB).*

112 **Por razones históricas, sociológicas y gremiales, la ocupación de la costa catalana por parte de la gente de mar ha desarrollado diferentes tipos de asentamientos tanto dentro como fuera de los principales núcleos urbanos.**

112 *1 y 2. Planos de los núcleos urbanos de Torredembarra (Tarragonès) y Premià de Mar (Maresme) con sus barrios y casas de pescadores. Autor desconocido, 1942 (MMB).*

112 *3. Cala de Llafranc (Baix Empordà). Autor y fecha desconocidos (MPP).*

112 *4. Pescadores en las barracas de la isla de Sant Antoni, Deltebre (Baix Ebre). Autor desconocido, ca. 1930 (FPCV).*

114 **La actividad pesquera requería algunos elementos arquitectónicos junto al mar para desarrollar algunas tareas más específicas: teñidores de redes, atarazanas, salinas, tendaderos, porches, muelles, atracaderos, pilones i norayes.**

114 *1. Teñidor de Aiguablava, Begur (Baix Empordà). Autor: Quim Esteve, 1999 (MPP).*

114 *2. Noray, L'Escala (Alt Empordà). Autor: Quim Esteve, 1999 (MPP).*

115 **Las barracas son espacios polivalentes y multifuncionales de uso comunal o privado, que permiten disponer de un espacio logístico donde y desde donde desarrollar las actividades relacionadas con la pesca. Han sido el refugio de los pescadores por excelencia, un espacio de trabajo y almacenamiento, pero también un lugar de sociabilidad, de encuentro y de ocio.**

115 *1. Barraca de ses Negres, Palafrugell (Baix Empordà). Autor: Quim Esteve, 1999 (MPP).*

115 *2. Barraca de pescadores, cala Portaló, Cadaqués (Alt Empordà). Autor: Antoni Bartomeus, 1907 (CEC).*

115 *3. Interior de la barraca de cala Culip, Cadaqués (Alt Empordà). Autor: Quim Esteve, 1999 (MPP).*

116 **Por razones históricas y físicas, el poblamiento en las zonas de secano se ha hecho de manera concentrada. Los pueblos están situados en lo alto de colinas o alineados en los valles, relativamente alejados los unos de los otros, así como los campos de cultivo.**

Pág.

---

116 *1. Capafons (Baix Camp). Autor desconocido, primera mitad del s. XX (MVR).*

116 *2. Àger (Noguera). Autor: Jordi Contijoch, 2009 (Calaix).*

117 *3. Horta de Sant Joan (Terra Alta). Autor: Mariano Cebolla, ca. 2008 (FPMC).*

117 **Las casetas de campo, barracas y cabañas, situadas en los campos de cultivo lejos de los pueblos presentan una tipología muy diversa.**

117 *1. Caseta de olivar en el término del Mas de Barberans (Montsià). Autor: Mariano Cebolla, 2006 (FPMC).*

117 *2. Caseta de campo, Ascó (Ribera d'Ebre). Autor: Biel Pubill, 2014 (FPBP).*

117 *3. Conjunto de construcciones de piedra en seco, la Fatarella (Terra Alta). Autor: Xavier Rebés, 2000 (FES).*

117 *4. Cabaña en una balma, Covanpont, Juncosa (Les Garrigues). Josep Llevadot, 2005 (IPEC).*

118 **El uso de la técnica de la piedra seca para construir muros de separación y ribazos para crear terrazas cultivables es uno de los rasgos más significativos de las tierras de secano.**

118 *1. Ladera de montaña con bancales. Camino de Sant Feliu a Centelles (Osona). Autor: Gonzalo de Reparaz, 1935 (ICGC).*

118 *2. Camino empedrado entre cercas de piedra seca, Freginals (Montsià). Autor: Mariano Cebolla, 2008 (Mariano Cebolla).*

119 **Las fuentes, las albercas, los aljibes y las minas son algunos de los elementos construidos que permiten almacenar y transportar el agua.**

119 *1. Fuente de Les Piques, Mas Barberans (Montsià). Autor: Josep Maria Ventura, ca. 2000 (FPJMV).*

119 *2. Aljibe del Gris, sierra de la Llana, Ulldemolins (Priorat). Autor: desconocido, 2004 (Carrutxa).*

119 *3. Cisterna con sistema de recogida del agua, Tivenys (Baix Ebre). Autor: Mariano Cebolla, 2009 (FPMC).*

119 *4. Mina, lavadero y huerto, la Fatarella (Terra Alta). Autor: Archivo de la Fundación el Solà, 2012 (FES).*

120 **En los valles de Montcau (Bages), las tinas en medio de los viñedos son unas construcciones de piedra utilizadas para producir el vino junto a los campos.**

120 *Tinas de Talamanca (Bages). Autor: Francesc Muntada, 2015 (FPFM).*

- 121** **Las construcciones de piedra seca presentan una multitud de formas según la localización, las funciones, los modelos seguidos, los gustos y las capacidades técnicas de sus constructores.**
- 121** 1. Cabaña, els Ports, Horta de Sant Joan (Terra Alta). Autor: Mariano Cebolla, , 2005 (FPMC).
- 121** 2. Cabaña de bóveda. Autor desconocido, 2006 (FES).
- 121** 3. Barraca de Cal Cosme con lirios en la cubierta, Subirats (Alt Penedès). Autores: Jaume Rovira y Araceli Soler, 2009 (IS).
- 121** 4. Redil de Mont-roig, els Plans de Sió (Segarra). Autora: Montse Cirera, 2008 (MCC).
- 121** 5. Valona de un olivo, Tortosa (Baix Ebre). Autor: Mariano Cebolla, 2009 (FPMC).
- 121** 6. Falsa cúpula, La Fatarella (Terra Alta). Autor: Archivo de la Fundación el Solà , 2007 (FES)
- 121** 7. Bóveda de la puerta de entrada a una cabaña, Altafulla (Tarragonès). Autor: Drac Verd, 2013 (DV).
- 121** 8. Escaleras de ribazo, Garcia (Ribera d'Ebre). Autor: Salvador Palomar, ca. 2000 (Carrutxa).
- 122** **Los paisajes de las huertas y las llanuras de regadío tienen una serie de rasgos en común, como son las formas de los campos y las redes de caminos.**
- 122** 1. Deltebre y Sant Jaume d'Enveja (Montsià). Autor: Mariano Cebolla, 2011 (FPMC).
- 123** 2. Plana d'Urgell con el Estany d'Ivars al fondo y Golmés en primer término. Autor: Josep Maria Rigo, 2013 (WKC).
- 123** 3. Xerta (Baix Ebre) junto al río y al canal de la derecha del Ebre. Autor: Lázaro Fotògraf, 1994 (MTE).
- 123** **El regadío necesita una serie de infraestructuras para recoger el agua, conducirla y distribuirla por los campos.**
- 123** 1. Azud de Xerta, Tivenys (Baix Ebre). Autor: Jordi Contijoch, 2012 (Calaix).
- 123** 2. Cacara de Hostafrancs, el Plans de Sió (Segarra). Autora: Montse Cirera, 2011 (MCC).
- 123** 3. Acequia junto a un campo inundado, Deltebre (Baix Ebre). Autora: Montse Parrot, 2013 (FPMP).
- 124** **Fuera de los núcleos de población se construyen viviendas temporales y permanentes, junto a los campos de cultivo. Es el caso de las barracas del Delta de l'Ebre o de las masías o las torres de las huertas del valle del Ebro y el Segrià.**

- 124** 1. Habitantes de un grupo de barracas en el Delta de l'Ebre. Autor: K.S.Hitz, ca. 1925 (ACBE).
- 124** 2. Vista general de La Cava, Deltebre (Baix Ebre). Autor: Joan Nonell, 1936 (CEC).
- 124** 3. Noria. Lugar y autor desconocidos, 2012 (FES).
- 125** **La caña es uno de los materiales constructivos para edificar las cabañas o barracas del Delta de l'Ebre. En la Plana d'Urgell, la tierra prensada o tapia es el material constructivo por excelencia.**
- 125** 1. Construcción de una barraca en Sant Jaume d'Enveja (Baix Ebre). Autor: Mariano Cebolla, 2007 (FPMC).
- 125** 2. Construcción de una pared de tapia, Pla d'Urgell. Autor: Adriana Salvat, 2007 (IPEC).
- 125** 3. Cabaña del Garbé, Ivars d'Urgell (el Pla d'Urgell). Autor: Ferran Estrada, 2014 (FPFE)
- 125** 4. Barraquero y su ayudante cosiendo la borra de la cubierta de una barraca en el Delta de l'Ebre. Autor: Lázaro, ca. 1990 (MTT).
- 126** **La mecanización agrícola ha hecho surgir la necesidad de adaptar la lógica de los elementos arquitectónicos tradicionales a los nuevos instrumentos y herramientas de trabajo.**
- 126** Era de Cal Ponset, Bellver de Cerdanya (Cerdanya). Autor: Pierre Campmajo, 2002 (IPEC).
- 127** **El desarrollo del excursionismo, el veraneo y el turismo desde finales del siglo XIX hasta la actualidad ha impulsado la reutilización de muchos elementos de la arquitectura tradicional para el ocio.**
- 127** 1. Casa nueva para los dueños, obra del arquitecto Puig i Cadafalch junto a la casa vieja, Mas Sobrevia, Seva (Osona). Autor desconocido, 1904 (MEMGA).
- 127** 2. Barraca de Cala Estreta, Palamós (Baix Empordà). Autor: O. Oliu, ca. 1960 (MPP).
- 127** 3. Restaurante en Can Mas, Sant Pere Pescador (Alt Empordà). Autor: Núria Roura, 2010 (AMCE).
- 127** 4. Cala S'Alguer, Palamós (Baix Empordà). Autor: Pep Callís, años 2000 (APAT).
- 128** **Las transformaciones sociales i económicas generales i del mundo rural en particular han supuesto la reinterpretación de la arquitectura tradicional a partir de criterios urbanos. Un ejemplo de ello es la eliminación del revoque de las casas de la alta montaña para dejarlas con la piedra vista.**

- 128 *Arres de Jos (Val d'Aran).*
Autor: Ferran Estrada, 1990 (FPFE).
- 128 ***En 2014, cinco barracas de piedra seca de Mont-roig fueron declaradas Bien Cultural de Interés Nacional (BCIN), en la categoría de Zona de Interés Etnológico. Son las primeras construcciones de piedra seca de Catalunya que consiguen esta catalogación.***
- 128 *Barraca del Jaume de la Cota, Mont-roig del Camp (Baix Camp).* Autor: Esther Bargalló, 2002 (FPEB).
- 129 ***Algunas construcciones tradicionales consideradas más relevantes desde la perspectiva contemporánea e identitaria han sido re-actualizadas y utilizadas como sedes de museos y centros de interpretación.***
- 129 1. *La Wikipedra es un ejemplo excelente del trabajo hecho por las entidades y las asociaciones al inventariar los elementos arquitectónicos en piedra seca.*
- 129 2. *Molino de la masada de Pepito de Solà, hoy en día Centro de Interpretación de la Vida a la Plana, Santa Bàrbara (Montsià).* Autor: Elena Espuny, 2015 (FPEE).
- 129 3. *Musealización de Casa Gassia d'Esterrí d'Àneu.* Autor: Xavier Goñi, 2012 (EMVA).

- 134 *Excavación del subsuelo.* Fuente: Oriol Roselló
- 136 *Problemas de humedades.* Fuente: Oriol Roselló
- 138 *Sección de un muro tradicional.* Fuente: Oriol Roselló
- 140 *Muro tradicional.* Fuente: Oriol Roselló
- 141 *Construcción contemporánea de una pared de obra nueva acabada en piedra.* Fuente: Oriol Roselló
- 142 *Fachada tradicional de cal.* Fuente: Oriol Roselló
- 144 *Bóveda de ladrillo plano.* Fuente: Medir Cucurull
- 145 *Planta de masía.* Fuente: Oriol Roselló
- 145 *Bóveda a la catalana desde el interior.* Fuente: Oriol Roselló
- 146 *Proceso de ejecución de una bóveda.*
Fuente: Manuel Fortea
- 147 *Encofrado de una bóveda tabicada.* Fuente: Oriol Roselló
- 148 *Detalle constructivo de una bóveda a la catalana contemporánea.* Fuente: Oriol Roselló / Mònica Alcindor
- 148 *Detalle constructivo de un forjado de madera contemporáneo.* Fuente: Oriol Roselló / Mònica Alcindor
- 149 *Forjado de madera tradicional.* Fuente: Oriol Roselló
- 150 *Planta de cubierta de masía.* Fuente: Oriol Roselló
- 150 *Detalle constructivo del crecimiento de un muro y una cubierta.* Fuente: Oriol Roselló / Mònica Alcindor
- 152 *Comparación de funciones tradicionales y contemporáneas.* Fuente: Oriol Roselló / Mònica Alcindor
- 152 *Fachada tradicional de piedra.* Fuente: Oriol Roselló
- 152 *Sección de una vivienda tradicional entre medianeras.*
Fuente: Oriol Roselló / Mònica Alcindor
- 153 *Bóveda con tirantes.* Fuente: Oriol Roselló
- 156 *Obra de Gion A. Caminada.* Fuente: Oriol Roselló
- 153 *Volta amb tirants.* Font: Oriol Roselló
- 156 *Obra de Gion A. Caminada.* Autor: desconegut

Pág.

- 159 **La arquitectura tradicional a menudo se caracteriza por su sencillez y por la repetición de una misma solución constructiva en muchos lugares.**
- 159 Unas escaleras en un muro de piedra seca de Arnes (Terra Alta). Gemma Aldea Pedreira (Departament de Cultura, Arxiu de Patrimoni Etnològic, Fondo IPEC).
- 159 **La arquitectura tradicional no se entiende sin una mirada diacrónica, ya que una de sus características es que se adapta a las necesidades de cada momento. Esto hace que a menudo encontremos en un mismo lugar construcciones levantadas en diferentes épocas, con los materiales propios de cada época.**
- 160 La Tria, masía de Balenyà (Osona), a finales de la década de 1990. Autor: Museu Etnològic del Montseny (Departament de Cultura, Arxiu de Patrimoni Etnològic, Fondo IPEC).
- 161 **Los elementos singulares y de grandes dimensiones, como los pozos de nieve o de hielo, llaman más la atención que otras construcciones que pueden encontrarse en gran cantidad en un mismo municipio, como los muros de piedra seca o las barracas. Este hecho facilita el consenso sobre su carácter patrimonial y su posterior protección.**
- 161 Exterior del pozo de hielo de Corbera de Llobregat (Baix Llobregat). Autora: Esther Hachuel.
- 165 **Una característica habitual de la arquitectura tradicional es su sencillez, a veces extrema. Las cadolles, como ésta de la Granadella (Garrigues), son cavidades esculpidas sobre la propia piedra que sirven para acumular agua pluvial para las personas y los animales domésticos, o para atraer animales pequeños y facilitar así su captura.**
- 165 Cadolla, la Granadella (Garrigues). Autor: Mateu Esquerda Ribes (Departament de Cultura, Arxiu de Patrimoni Etnològic, Fondo IPEC).
- 168 **No es fácil dirimir cuántas construcciones tradicionales están protegidas en nuestro país, puesto que no existe una figura de protección específica ni a escala nacional ni local. La distinción de bien cultural de interés nacional en la categoría de zona de interés etnológico a menudo se otorga a ejemplares de este tipo, aunque la correspondencia entre una cosa y la otra no es exacta.**
- 168 Barraca de Miquel Terna (Mont-roig del Camp, Baix Camp), BCIN en la categoría de zona de interés etnológico. Autora: Esther Bargalló. (Departament de Cultura, Arxiu de Patrimoni Etnològic).

Pág.

- 169 **No es fácil saber cuántos núcleos de población están protegidos como bien cultural de interés nacional en la categoría de conjunto histórico por el carácter tradicional de sus construcciones, aunque se deduce que en la mayoría de estas declaraciones la arquitectura tradicional ha tenido un peso destacado o incluso determinante.**
- 169 Cardet (Alta Ribagorça), declarado conjunto histórico en el año 1993. Autor: Manel Zaera.
- 171 La colaboración entre el cuerpo de Agentes Rurales y el Departament de Cultura ha permitido identificar muchos elementos ocultos en zonas forestales como por ejemplo esta construcción que afloró después de los incendios de Òdena (Anoia) de 2015, y que ha sido identificada como una zanja para canalizar el agua.
- 172 **Algunos paisajes y algunas tipologías constructivas no forman parte del estereotipo habitual de lo que se entiende por arquitectura tradicional catalana. Las construcciones con tapia y las casas entre medianeras de poca altura, muy habituales en muchos lugares de Catalunya, podrían ser un ejemplo de ello. Afortunadamente, la formación de los especialistas, cada vez mejor, y el creciente interés por lo local están paliando esta situación.**
- 172 Una calle de Linyola (Pla d'Urgell), con una casa construida con tapia de principios del siglo XIX. Autora: Adriana Salvat Torregrossa (Departament de Cultura, Arxiu de Patrimoni Etnològic, Fondo IPEC).
- 174 **Muchas veces la arquitectura tradicional adquiere sentido por la interrelación de diferentes elementos dispersos en el territorio, los cuales conforman un conjunto integrado de usos diferentes.**
- 174 Noria que abastecía de agua del subsuelo a una masía cercana en Torrebesses (Segrià). Autor: Josep Preixens Llevadot (Departament de Cultura, Arxiu de Patrimoni Etnològic, Fondo IPEC).

CONSTRUCTING THE TERRITORY
Traditional architecture
and landscape in Catalonia

EXHIBITION CATALOGUE

By Fabien Van Geert and Ferran Estrada Bonell

Prologue

The catalogue you are holding is part of the exhibition project entitled *Building the Landscape. Traditional Architecture and Landscape in Catalonia*, promoted by the General Direction of Popular Culture and Cultural Associations of the Department of Culture of the Generalitat de Catalonia, coordinated in conjunction with the Institut Ramon Muntaner - Private Foundation of the Catalan-Speaking Study Centres, with the cooperation of the organisations that are members of the Observatory of the Ethnological and Intangible Heritage (OPEI): the Eco-Museum of Valls d'Àneu (Esterri d'Àneu), the Museum of El Ter (Manlleu), the Museum of the Mediterranean (Torroella de Montgrí), the Fishing Museum (Palamós), the Ethnological Museum of Montseny (Arbúcies), the Cervera County Museum, the Urgell County Museum (Tàrrrega), the Ethnological Museum of Barcelona, the Maritime Museum of Barcelona, Carrutxa (Reus) and the Museum of the Terres de l'Ebre (Amposta). This exhibition is curated by Fabien Van Geert with the scientific expertise of Ferran Estrada, who were also in charge of coordinating this catalogue.

This is an exhibition on the country which examines traditional architecture from an eminently ethnological standpoint in an effort to show the relationship between mankind, the environment and architecture through an examination of different landscapes and historical, cultural and productive rural settings in Catalonia. Thus, it particularly analyses the traditional architecture scattered around the landscape as a lived place, its symbolic aspects and its productive values, and it does so in different landscape

environments, such as the high mountains, the coasts, the dry-farmed lands and the irrigated farmlands. By visiting these different settings, we can discover the main building typologies, especially the world of farm estates, and the main traditional techniques that are common to many areas, along with others that are specific or show variations throughout the geography of Catalonia. Finally, the exhibition also suggests points of reflection on the current state of this kind of construction and what its future can be as its uses and functions are brought up-to-date.

In order to bring this show to fruition, the participation of the entities and museums belonging to the Observatory of the Ethnological and Intangible Heritage has been inestimable. For decades, these organisations have been working in tandem with the Research and Protection Service of the General of Popular Culture, Associationism and Cultural Actions of the Generalitat de Catalunya, along with countless institutions, study centres and private individuals who have provided their knowledge, graphic documentation and material collections. This is a clear example of how networking can offer in-depth perspectives and analyses on the country as a whole. I would like to express my gratitude for this indispensable, successful collaboration.

At last, I'd like to highlight that this catalogue's publication has coincided with the inscription of the traditional dry stone technique on the Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity, promoted by the UNESCO. Banks, huts, ponds, ovens... our country is full of

these kind of constructions as a result of a knowledge that has enabled us to skilfully colonise our countryside without damaging the environment. We hope that both this declaration and this book help raise awareness among citizens of the importance of this valuable heritage, which is the traditional or vernacular architecture.

I hope that you are able to enjoy this show, which will visit different towns around Catalonia in the forthcoming years.

M. Àngels Blasco i Rovira

Director General Directorate of
Popular Culture and Cultural Associations

Introduction

Constructing the territory, disseminating knowledge on traditional architecture

Fabien Van Geert and Ferran Estrada Bonell, exhibition curators (Universitat de Barcelona)

As cultural creations, architecture and landscape are a substantial part of a society's ethnological heritage. This has led to a large number of studies in the social sciences which examine architecture, its purposes and its social, economic and technical aspects. The field of anthropology's fascination with houses, for example, stems from the fact that they contribute to giving landscapes their unique character and are a core element that allows us to learn about other aspects of social life.

In this context, the main goal of the travelling exhibition entitled «Constructing the Territory. Traditional Architecture and Landscape in Catalonia», of which this catalogue is a continuation, is to provide elements of reflection from an ethnological insight on how the environment, lifestyles, technology, social relations and ways of viewing the world combine to give shape and meaning to the architectural elements which have become essential parts of our humanised landscapes. In this way, the exhibition aims to disseminate and share with society the results of the research conducted on this matter by the Ethnologic Heritage Inventory of Catalonia (Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya, IPEC) of the Department of Culture of the Generalitat de

Catalunya and the organising institutions that have been developed on this matter with the assistance of many associations, archives, study centres and town halls from all over Catalonia.

With this goal in mind, and within the context of a reflection that is not only state-wide via the National Traditional Architecture Plan spearheaded by the Spanish Institute of Cultural Heritage, but also Europe-wide regarding measures to be implemented in order to protect this kind of architecture, the exhibition aims to contribute to the current debate on traditional architecture in a twofold way. First, by reflecting on the current uses of traditional architecture within the context of a surging interest in heritage and the local: it questions, as society what should we do with the examples of this kind of architecture that still remain standing? Secondly, by fostering the quest for an architecture closer to people, more sustainable and environmentally respectful because of both the materials used and the conception: can we learn from traditional architecture in order to harness it in present-day constructions?

Traditional architecture and the landscape. Some reflections for analysis

Fabien Van Geert and Ferran Estrada Bonell

Traditional architecture and the construction of the landscape

Catalonia is a country with a wide variety and wealth of landscapes which are the outcome of centuries of human activity over a highly varied territory. From the coast to the high mountains to the inland plains, the landscapes we can find in our country are a reflection of the lifestyles of the people who have lived here throughout the ages.

When we talk about a landscape, we are talking about a historical, socioeconomic and cultural phenomenon which has a physical and natural base. The environment is the raw material upon which human action has shaped the landscape. However, these actions on the environment take place at very specific moments in history based on specific ways of using the resources, and based on given social relationships and a given culture.

On one hand, production techniques, which allow the resources of the land to be used, and social relationships, which regulate access to these resources and organise the way they are used, condition human action on the environment and result in different landscapes. For example, mountain landscapes where meadows and for-

ests are communally owned and collectively exploited are not the same as sites where property is privately owned and individually exploited.

On the other hand, the way the members of a society perceive and think about the environment within each historical context shapes a cultural framework which guides the way they interact and shapes the landscape with their actions. For example, modern-day inhabitants of cities interact differently with the forest, which is perceived as a natural asset that should be conserved, than the way 19th-century Catalans did, who viewed it as a source of firewood and charcoal or as a land to terrace for planting. Furthermore, the landscape does not exist in a vacuum. The European Landscape Convention defines it as an area as it is perceived by the people. That is, the landscape always depends on the view of the people who observe and interpret it. For all of these reasons, landscapes are not static realities but are instead involved in a constant process of transformation as a result of human action in ever-changing social and economic contexts.

Different elements shape landscapes. One of the main ones is architecture, along with the topography and vegetation. Constructions are vis-

ible, immovable, lasting objects, and this means that their repercussions on the landscape are enormous. Architectural elements are built on the land, adding volumes, shapes, colours and textures to it. Likewise, they also structure it by segmenting it and relating the different parts to each other. The permanence of these elements in the same place beyond the lifespan of individual people contributes to their being perceived as an essential part of each landscape: the *masies* or farmhouses with fields near them scattered around all of Catalonia, the village houses clustered around the churches, the castles with their volumes and silhouettes that can be recognised from afar, the stone walls holding the crop beds that climb the slopes of mountains, wells, huts, roads... they are all viewed as components and essential landmarks in local landscapes, similar to the way mountains, valleys, rivers, meadows and forests are.

The architectural elements, and especially those with traditional roots, are an instrument of interaction with the environment while also being the outcome of this relationship. Architecture is a fundamental means of adapting to the environment. People interact with the environment through constructions; they adapt to and adapt it to their needs. The houses where they can take refuge and store their harvests, the walls that support the terrace where they build and support crop beds, the dams and irrigation channels that water their crops, the huts to take advantage of the fields and meadows that are further away: they are all instruments used to take advantage of the environment, while also being the outcome of this interaction. For this

reason, constructions related to exploiting the environment, as so many elements in traditional architecture are, have major repercussions on the physiognomy of the landscapes and are one of their more defining features. In this sense, we often find landscapes that are identified with a special kind of architectural element: the landscape in counties like Les Garrigues or El Priorat associated with their dry stone walls and huts, the landscapes of Osona, El Berguedà or El Solsonès associated with the farm houses scattered all over the region, and the landscape of meadows and shepherd's huts perched high in the Pyrenees mountains.

What is traditional architecture

We have stressed the importance of architecture with traditional roots as a component of the landscape. But what exactly are we talking about when we say traditional architecture?

For over 100 years, some architects, geographers, historians, folklorists and anthropologists have taken an interest in rural and urban constructions related to the everyday lives of common men and women both in non-Western societies and in pre-industrial Western society. This kind of architecture has been labelled traditional, popular, vernacular, rural, architect-less, pedigreeless a pedigree, anonymous or pre-industrial, among other adjectives which emphasise different facets of it.

The wide range of terms used to name this kind of architecture reveals the difficulty of identifying common features and defining the concept precisely. Traditional, popular or vernacular

architecture is often negatively defined by what it is not more than by what it is. It is presented as a kind of architecture that has features opposite to those of civil, military and religious structures which are planned and built by specialists and on commission from the dominant minorities, and which are known as cultivated, academic, formal or signature architecture. It is also contrasted to modern or contemporary architecture which is designed by architects with academic training and uses industrial processes in its realisation.

In this text we have chosen the concept of «traditional architecture», which stresses building models that are passed down from one generation to the next. By traditional architecture we mean constructions built by the members of a society following the local models and forms of construction which are closely related to their milieu. These ways of building are shared by the members of the local community and include both the knowledge and techniques as well as the architectural models and the ideas and values on built space and ways of inhabiting it. These building traditions are passed down from one generation to the next in a practical, oral way. Despite this transmission, this architecture is constantly evolving, and it is enriched and transformed by the experience and personal knowledge of the builders and users, by adaptations to the more general changes in society, and by the influence from other architectural traditions.

We will not discuss the problems that each of these names entails, even 'traditional architecture'. More than searching for a definition that allows us to precisely identify this kind of archi-

ture, what we are interested in here is reflecting on how to analyse it in order to gain complex, profound knowledge, far from simplistic, partial explanations of it. To this end, anthropology offers us the right approach to studying it that will allow us to achieve this goal, regardless of the kind of architecture to which it is applied.

Anthropology studies architecture as a cultural creation that emerges within a given economic, social and historical milieu. The location, form and building materials used in the constructions, as well as the layout of the spaces, all reflect the economic and social organisation (the way resources and production are accessed, the social and political organisation, the legal system, the family structure, the family's integration into the community) and the culture (ideas on the relationship between humans and the environment and on ways of inhabiting homes, aesthetic tastes, gender categories). What is more, we can say that this social and economic organisation and culture all materialise in architecture. In this sense, anthropology starts with the idea that architecture not only has a technical dimension (the spaces, the materials, the building techniques) but has also other dimensions that are equally or even more important (ecological, economic, social, political, symbolic and aesthetic), each with different logics and meanings yet related to each other in a non-deterministic fashion.

Therefore, in order to engage in a deeper and more complex analysis of architecture, we cannot just examine the physical constraints of the environment, the relationship between constructions and their environment and the technical

and formal aspects of buildings. We must also inquire into the values and meanings that the users and builders associate with these technical and formal aspects, into the purposes and uses of the built spaces, into the social relationships articulated around their construction and use, and into the ideas and values associated with the act of inhabiting them. We have to expand the focus of analysis from architecture-object to the people who have built and use it in a specific social and cultural context where they build and use it. In short, we suggest a people-centred approach to traditional architecture.

Traditional architecture and the environment

When we talk about traditional architecture and the landscape, we are saying that constructions are a way of adapting to the environment. This bond between architecture and the environment has led many scholars to interpret architecture as a reality that is determined by the environment. These authors believe that constructions are a mechanical response to natural conditions. The climate, the topography, the soil composition and the vegetation are the direct, immediate cause of the appearance of specific building solutions and architectural types in each place. The physical conditions would not only define the human beings' needs for shelter and productive spaces, needs that architecture would meet, but they would also determine the location and orientation of the buildings, the materials used, the shapes and the building solutions that the local architecture would adopt. Thus, traditional architecture would be profoundly rooted in the

land, in perfect symbiosis with the environment. The constructions would fully integrate into the landscape until they blend in with the natural elements thanks to their adaptation to the physical conditions of the environment and the use of local raw materials as the building materials.

This deterministic perspective adopts a point of view that naturalises traditional architecture, which is sometimes called natural architecture, since it is viewed as a product of the physical environment. In consequence, the traditional constructions in a given place could not be any different than they are, since the natural factors are what make them the way they are. What is more, the inalterability of these factors would mean that local architectural types are practically invariable and not subject to either fashions or historical changes.

However, in our opinion, this is a reductionist approach that allows us to neither observe nor grasp traditional architecture as a complex phenomenon with multiple dimensions, both tangible and intangible, both technical and social and cultural. This is why this approach to traditional constructions leads researchers to erroneous conclusions. For example, when examining the way traditional architecture covers human needs, the deterministic perspective starts from a concept of need limited to the material minimums required for biological life and defines everything beyond people's physical survival as superficial. However, anthropology has shown that material needs are only some of the needs that people must fulfil as members of a society. And furthermore, it has found that all of these needs, including those directly associated with

the physical environment, such as climatic comfort, are social and cultural constructs that vary historically and culturally. Thus, a deterministic explanation of architecture does not allow us to understand why construction forms and solutions are adopted which might not appear to be very adaptive yet which nonetheless reflect meaningful social and cultural criteria.

In a different sense, environmental determinism considers the use of raw materials from the immediate environs as a defining feature of traditional architecture stemming from the determination of the environment. Even though it is true that the building materials used tend to be local, their choice is not a direct consequence of their availability and abundance or their adaptive capacity. Thus, in a given region we can find materials which are suitable for construction yet are not used, while others which are not quite as abundant or have to be brought in from the outside are in fact used. The use of specific materials, as well as the construction forms and solutions adopted, do not automatically stem from the environs but are chosen and designed by people within a given socioeconomic milieu and a given culture. For this reason, the decision to use them is taken not only from a technical and economic standpoint, but also from a social, political and cultural standpoint.

The raw materials used in construction and the importance of those materials from the immediate physical environment vary according to the type and purpose of the construction. Building a charcoal-maker's hut during a charcoal-making campaign is not the same as building a vineyard cabin for storing tools and occa-

sionally spending the night, or building a house in town which will serve as the centre of family life. In this latter case, ethnography and history have shown us how the materials are chosen according to a wide variety of considerations: their technical quality and cost, aesthetic tastes, ideas on family and the continuity of the house as an institution, legal forms of appropriation and transmission of real estate, and the materials' ability to symbolise values and status. Thus, the most highly prized materials from all of these vantage points are used as the way of expressing the family's status. This is true, for example, of the use of stone in regions where constructions are usually made of mud walls, or of carved stone from quarries in areas where the predominant construction material is stones gotten from clearing the fields. Likewise, we have to bear in mind the existence of strict or consensual rules that regulate the location, forms and materials of constructions. These rules, which have a centuries-old tradition in Catalonia, require certain building patterns to be followed which primarily reflect social, political and legal factors.

In short, the anthropological analysis of traditional architecture has to avoid approaches that mechanically interpret the relationships between the environment and constructions. Architecture adapts to the environment, but it is not determined by either natural or technical conditions. Natural factors or technology are just some of the parameters that come into play in architecture by either limiting or making it possible to building using given forms and adopting structures that are related to society and culture.

Traditional architecture as construction

An analysis of formal and technical features is one of the classic themes in studies on traditional architecture. The studies tend to be quite minute and rigorous in their description of the forms, the different architectural solutions, the materials and the building techniques. They also go into great detail to document the terminological richness associated with this kind of construction and make a considerable effort to classify and develop typologies based on constructive features. On the other hand, they tend to provide less information on how the construction process is organised and the social relationships that are articulated around it. Nor do they provide much information on the social and cultural aspects of the artisans that take part in the construction process and in the manufacture of building materials. Likewise, there tend to be few explanations on who uses these spaces and how they use them.

Architecture is a product of human activity and thus entails organised work processes and special relationships among the people, professional groups and institutions involved: from the person who commissions the project to the one who executes it, including the people who design it, authorise it and manufacture or obtain the building materials. Thus, it is essential to find out who the social agents involved in the construction are, how the work is organised and what their social relationships are. We must also inquire into the forms of ownership and access to the space where the building is to be erected, and into the raw materials needed to build it. It

is also important to find out how the tools, technical knowledge and local architectural models are acquired and transmitted, how one can work in the trade and how the artisans in this field are organised. Finally, we must explore the symbols and values associated with the physical space where the building is taking place and the materials used. Without taking this social and cultural dimension of the building process into account, it is impossible to understand the rationale behind the building forms and solutions.

One of the issues debated among researchers is the authorship of traditional architecture, that is, who designed and built these kinds of constructions. In this sense, what predominates in many studies is the idea that it is a kind of architecture built by the users themselves, this is considered one of the main features that define it. Compared with academic or signature architecture, which is distinguished by the ideas and individual tastes of the architect and academic building solutions, traditional architecture is believed not to have an identifiable author; that is, it is an anonymous architecture without architects, built by the users themselves based on models shared by the inhabitants of a given region and created collectively over the generations.

However, the idea of self-construction and anonymous architecture is a myth more than a reality. First, traditional architecture is a kind of architecture that was designed and built by specific people. Even though we rarely have an oral or written record of who the builders of each building were, this activity did not emerge spontaneously from out of the blue. The builders were

specific people who may have been immersed in a given culture and drawn from shared building models, but they nonetheless had certain knowledge, tastes and ideas of their own about how things are and should be. In this sense, the constructions in the same place are not always similar; instead they show differences in their aesthetics, their architectural solutions and the quality of the work because they were made by different individuals.

On the other hand, even though it is true that the building processes are artisanal and tend not to be standardised as they adapt to the particular needs of the users and the place where the construction elements are built, the idea of self-construction is also erroneous. First because they first because many tasks require the use of technical knowledge that not everyone has, which is the outcome of long learning processes. What is more, the installations where some building materials are produced - tile makers, ovens, sawmills, forges - are not available to everyone. For this reason, the people in charge of erecting buildings and fabricating construction materials tend to be specialist artisans, even though they may combine this activity with other jobs as peasants: building foremen, bricklayers, wall builders, mud wall builders, plasterers, lime burners, carpenters, stonemasons, roofers, tilers, reed weavers, blacksmiths, etc. These are people trained in the local artisan and building traditions who carry on, adapt and improve them based on their own experience, suggestions from users and contact with other builders.

What is more, as mentioned above, architecture is a reality that has been regulated by local

institutions for hundreds of years. In this sense, the consensual or written rules are known, such as the mediaeval Santacilia ordinances or the village ordinances or charters in the modern age, which regulate the materials, forms and locations of constructions. Likewise, the notary contracts needed to build a house reveal the existence of artisans specialised in the different building jobs and establish the characteristics that the building will have, the materials that have to be used, the prices and the building deadlines. Furthermore, contracts between an artisan and the parents of an apprentice reveal the institutionalisation of the trades, knowledge and learning processes.

Secondly, the idea of self-construction is also erroneous because it overgeneralises a practice that corresponds to particular kinds of architectural elements. It is true that users may participate in building and often did; however, their degree of involvement varied widely and depended on the complexity of the project and the stage within the building process. This participation could range from design and self-construction in the simplest houses to participation as extra labour at specific times in more complex houses. We should also bear in mind that not everyone participated in the same way, and we can find significant differences across age, sex, social class, role within the family group and personal skills.

Construction in traditional architecture cannot be analysed as a process that ends with a finished work. The physical characteristics of the built elements lead us to perceive architecture as a finished, immutable reality; however,

the structure and forms of traditional constructions are dynamic and change in order to adapt to users' new needs, as well as to general transformations in society. An analysis of the layout of the spaces and building features reveals the evolution of buildings through refurbishments, changes in uses, expansions of spaces, divisions caused by demographic changes in the family and hereditary processes. Sometimes constructions are never completed because there is not enough money, or in order to make it possible to add new elements as needed. From a short-term perspective, constructions adapt to variable needs and uses stemming from changes in production or in the family. From a longer-term vantage point, architectural models change in order to deal with the transformations in the more general ecological, socioeconomic and cultural context.

Another issue that must be taken into consideration when examining the tangible dimension of architecture is that the architectural elements are neither isolated nor independent of each other. They are part of a whole and articulated with other constructions and spaces that must be examined holistically: houses, streets, the village, the crop fields, the roads and the other built elements scattered around the land. We have to find the logic of the parts of this architectural conglomeration within this whole. For example, we can only understand the forms and uses of each of the constructions that make up a tenant farm if we take into account all the buildings in the estate (home, sheds, corrals, roads and paths, cabins), but we also have to examine the relationships between the tenant farm and

the other farm estates near it, the farm estate of the owner and the town.

Functions and uses of traditional architecture

We have said that the study of traditional architecture has to go beyond the forms and structures, the materials or the building techniques, which make up their visible part. In this sense, the most important part of the built space is its functions and uses; the way it is designed, organised and used; and the social relationships which are developed around these uses.

The purpose of architecture is to meet needs. Built elements are architectural objects, but they are even more importantly spaces used and inhabited by people. These built spaces are used as tools for working, as settings for domestic life or as places for socialisation. However, these are not abstract functions and uses defined in a mechanical, homogenous and depersonalised fashion. Specific people situated within a network of relationships who are participants in a given culture define the functions of the built elements and organise their uses. For this reason, built spaces are not all perceived and valued the same and are used differently by men or women, by adults or children, owners or tenants, members of the family or salaried workers that share them.

However, just as we should avoid deterministic environmental explanations for traditional architecture, so we should avoid analysing architectural forms and solutions as determinants of the functions for which the constructions will be

used. Built spaces are created for purposes that are socially and culturally defined and are used in a given historical context. This context entails particular ways of interacting with the environment, organising access to resources and built elements, working, living and understanding the world. And all of these specific ways are what contribute to shaping architecture.

The same function can be covered in spaces created and organised in many different ways. For example, in the houses in the Pyrenees built until the mid-20th century, the need for a place to sleep was met with different ways of laying out and using the interior space. Some houses only have a single interior space which was used for multiple activities: cooking, eating, living family life, welcoming guests, storing small farm tools and also sleeping. On the other hand, other houses show specialised spaces, and the bedrooms were separate from the communal areas and the spaces used for cooking. In these spaces, however, the layout of the rooms is not always the same: some have the bedrooms connected to each other so that in order to reach one bedroom you first have to go through another one; in others, all the bedrooms open onto a communal room or hallway so that each bedroom can be entered independently. However, the way bedrooms were used is also diverse. Sometimes sleeping is the only purpose of a room, while in other cases they also contain boxes to store farm products next to the beds. Likewise, some bedrooms are occupied by a couple or a single person, while others include two or more beds where people of different generations and ages sleep. The same bed may even be shared

by siblings, grandparents and grandchildren, or servants and the children of the home. This diversity of solutions to cover the need for a place to sleep speaks about the diversity of economic statuses and of different cultural conceptions of privacy, comfort, hygiene and dirtiness, the family and personal relationships.

One of the features of traditional architecture is the multifunctionality of many of its spaces and the ease with which they are adapted to the different and changing needs of their users. Some traditional constructions serve a single purpose. This is particularly true of constructions meant for a given productive activity which requires specialised technology, such as underground storage and cellars, mills, sawmills and ovens. However, the majority are used for a wide range of purposes. The degree of specialisation of spaces does not depend on the size of the constructions but on the ideas on the ways of living of the people using them, the cultural need to isolate certain activities and the economic wherewithal to do so.

The same space, building or construction can be used for different purposes simultaneously, throughout the day or over the course of a year. The uses and structure of the spaces also change as the family that uses them does, or as transformations occur in society at large. For example, the changes in the productive activities within a given family lead certain spaces to lose their functions related to the old ways of working, which must then be adapted to the new functions. One well known example is the transformation of farm houses associated with the mechanisation of farming and the disap-

pearance of draught animals, which sparked the transformation of stables into garages where the tractor could be stored and the construction of sheds and storage houses for all the tools.

Constructions specialised in one kind of economic activity, their forms and their articulation with other buildings meant for domestic use are major testimony to the importance of certain productive activities at a given point in history. They also provide us with information on the socioeconomic status of the family or people who had them built, since the presence of specialised architectural elements is associated with the household group's greater wherewithal. They also reflect the ways that production and social relationships were organised. One example is the construction of collective productive spaces such as wine cellars, mills, huts and corrals, which are linked to cooperative ways of organising labour and production.

Traditional architecture and social relations

As mentioned above, the structure of constructions and the ways they are used depend on the social relationships and the culture. For this reason, an analysis of the layout and use of spaces enables us to understand architecture as the materialisation of a society and culture. Yet just as the structure and uses of built spaces are the crystallisation of social relationships and ways of viewing the world, they are also a mechanism for remembering them and conveying them to future generations, since their use is hierarchical and normative.

The interior organisation of houses and the differences in the way the spaces are used reveal the structure of the family group by age, gender, generation, birth order and kinship ties. Not all spaces are perceived and valued the same. The different rooms in a house and the different places within the same room are hierarchically organised according to the social value of the functions they serve, which depend on the role and status of the people who perform these functions and occupy these spaces.

The distribution of the household members around the family dining room table or in front of the fireplace makes the domestic hierarchy visible, as does the way they occupy the bedrooms in the home. In El Pla d'Urgell, until the first half of the 20th century, the differences among the family members was revealed in the way they occupied the bedrooms according to the position of the individuals sleeping there, which was determined by gender, age, generation and birth order within the sibling group. Specifically, the master and mistress of the house, the oldest couple that owned the house, occupied the main bedroom; the heir and his wife, who would succeed the older couple upon their death, slept in a second bedroom with their small children; the single daughters of both couples may share a third bedroom; and finally the single sons slept in the hayloft next to the animals, where the servants of the house also slept. The hierarchy of spaces that we find inside the house also appears in the other built spaces as well, which are also situated along a value scale depending on the purposes for which they were used and the people who used them.

In a different sense, the integration of the houses and other constructions within the towns, streets, neighbourhoods, farm areas and other divisions of the land, and the relationship among all these elements and among the people who use them, also reveal specific ways of organising relationships at the community level. These relationships also emerge from the construction or the repair of buildings through systems of cooperation and mutual assistance.

The ways space is laid out and used also shows a society's ideas about household life and ways of inhabiting: privacy, comfort, dirtiness and cleanliness, and safety against the outside world. Thus, houses with different spaces for sleeping, eating, cooking, storing tools, animals and products reflect certain ways of viewing household life, work and hygiene which differ from houses where cooking, eating and sleeping are all done in the same space, or homes where people and animals share the same spaces with virtually no separation. Likewise, the existence of open, neutral spaces such as the entrance to the house, where everyone can always go; areas like the kitchen, where a stranger may only enter when invited; and bedrooms, where only the family members may enter, is the expression of certain ideas on privacy and relationships between the family and the outside world, unlike homes where one enters a multifunctional space directly from the street without any intermediate rooms. In this sense, changes in the layout and uses of spaces in homes are evidence of the transformation in family relationships and ideas about and ways of inhabiting homes.

The symbolic dimension

The symbolic dimension is yet another facet of traditional architecture. The type, forms and size of the buildings, the materials used in construction, the decorative elements, the layout and use of the spaces and the objects and other elements that decorate the interior speak volumes about the social status, ways of viewing the world and aesthetic taste of the people that built and own the buildings.

The house-building symbolises the family that lives there and reveals them to the eyes of the community. The architectural features, the decoration of the façades and the layout and decoration of the interior spaces speak about their socioeconomic status and power. For example, in the Vall d'Aran, the houses of families with a higher socioeconomic status tend to be located in the buildings (houses and huts) clustered around a courtyard that is closed to the outside world, called the *auviatge*, which is also used for practical purposes and creates a complex that symbolises the house-as-institution as a unit against the town. In contrast, the buildings in households with a more modest economic status tend to be scattered; they are not built around a courtyard and likewise do not symbolise the house as a unit. On the other hand, the size of the house-home, the number and size of the huts and the presence of decorative elements on the façades are also an expression of the family's social and economic status. In this sense, façades become an essential construction feature and are the house-institution's calling card to the rest of the world.

Constructions also express the cultural categories of a society, the ways it views the world and its beliefs. Ideas on the continuity of the family, gender categories, good and evil, health and illness, cleanliness and dirtiness, beauty and ugliness, what is sacred and what is profane, public and private, human and animal are all reflected in constructions. Some of these ideas and values are manifested through specific symbolic elements which are part of building decorations: religious elements such as crosses, urns with saints and other protective elements on the facades, doors and roofs; names and dates engraved in the threshold above a door; the colours used to paint a façade or a room. For example, in Vall d'Aran, the decoration of house façades, especially the main façade, contrasts with the undecorated stone walls of huts and creates a symbolic distinction between the spaces meant for people and for animals. Other ideas are associated with the rituals held as a house is being built, the religious rituals within the annual cycle, such as the *salpàs* or blessing of the homes, or the life cycle, such as the departure of a deceased person for burial. Finally, other symbols and meanings associated with the layout and uses of household spaces and objects are revealed in the names that these spaces and objects are given and in the everyday actions of the inhabitants of the house and the people related to it.

The symbolic dimension of traditional constructions is also revealed around a region and becomes a basic symbol of the local identity. Architecture is a visible element that reveals the unique features of each town and high-

lights the similarities and differences. People perceive the characteristics of the traditional constructions of a town, a valley or a county as different to those of other neighbouring towns or counties. Architecture also constructs the landscape and therefore contributes to creating a specific image of a given town or county. This can be seen, for example, in the farm constructions made of dry stacked stones, which have become a characteristic feature of the dry-stone (*pedra seca*) landscape, regarded as a feature that identifies certain counties in Catalonia such as El Priorat or Les Garrigues. For all of these reasons, differences in constructions can represent all the other perceived differences and local specificities and thus become a symbol of local identity.

Traditional architecture's ability to symbolise local identity stands very clearly in relation to its value as heritage, in both new constructions and rehabilitations of older ones. On the one hand, the actions meant to conserve and disseminate the architectural heritage highlight the idea that this kind of architecture is the outcome of local lifestyles rooted in the region and is therefore a synthesis of the society and culture at a given time in the past where we find what is authentic and unique about the local culture. On the other hand, turning traditional architecture into heritage has contributed to creating stereotypes of local architecture based on the traits from the traditional models that are regarded as the most representative and authentic, which are applied in both new constructions and rehabilitations as symbols of their rootedness in the region. These constructions are both meant for local people

and used as second residences, and the owners want to signify their local ties and authenticity. One of the most obvious examples is what are called «Aranese houses», in which the slate roofs and use of exposed stone and wood as decorative elements on the façades have become a symbol of the ties with the mountains, nature and Aran in particular.

So now what do we do with traditional architecture?

The socioeconomic, cultural and technological changes that have taken place throughout the 20th century have led to a change in traditional architecture, in both its forms and uses and its meanings. The metamorphosis from preindustrial society to industrial society and later to post-industrial society has entailed the transformation of the productive systems, social relationships and lifestyles that shaped the forms, uses and meanings of traditional constructions. In this new context, traditional architectural models and building systems are no longer the referents when constructing new buildings, which are based on models that have emerged from academia using global construction solutions. Likewise, the changes in urban planning and building norms make it more difficult to build using the materials and techniques of traditional architecture, which now fall outside the regulations.

The traditional architectural elements that remain are those whose forms and uses have been adapted to the new reality. This is what happened with the houses and buildings that

have been reconverted into homes or sites of tourist activities. However, in many other cases the constructions have fallen into disuse and have been abandoned or destroyed, as has happened with many of the constructions associated with primary production. The disappearance of the productive activities for which they were created, the ageing of the population, depopulation and the abandonment of the more remote and difficult to reach areas have contributed to their disappearance. Likewise, the mechanisation of farming, which meant the elimination of crop beds so that the land could be farmed with tractors, the transformation of dry-farmed lands into irrigated lands and the processes of concentrating plots of land, has also led to the disappearance of many of the built structures and a radical transformation of the landscape.

Parallel to the process of abandoning the local building traditions and the loss of functionality and disappearance of architectural elements, there has also been a rising interest in traditional architecture on the part of both scholars and society in general. In many cases, the building elements are no longer perceived and used as tools or living spaces but instead are valued as heritage, as surviving traits of a society that has disappeared. This reassessment of traditional architecture and its conversion into heritage runs parallel to the allocation of new uses and new meanings to these built elements and landscapes.

Given this situation, the question that arises is: What should we do with traditional architecture? The attempt to answer this question

puts two kinds of problems on the table, each with apparently opposing solutions. On the one hand are problems related to the continuity of traditional architecture as a living architecture experienced by its inhabitants. On the other are problems associated with its value, conservation and dissemination as heritage. In this text, we are not aiming to provide solutions to these problems, which are extraordinarily complex; instead, we only wish to pose some questions which can be reflected on when seeking alternatives that will allow us to maintain traditional architecture as a living reality while also making it possible to learn about it, value it and protect it.

The first problem is determining what degree of intervention on traditional buildings and constructions is acceptable in order to adapt them to the needs of users today. Traditional architecture is characterised by being dynamic, flexible and adaptable to the changing needs of its users. Therefore, changes become yet another value, an intrinsic component of this kind of architecture. In this sense, transforming the forms and uses of houses would fit perfectly within the logic of traditional architecture. However, this logic would contradict the approaches that are upheld by some scholars and defenders of traditional architecture, who seek to leave the buildings the way they are or return them to a state regarded as more authentic or representative of the time when they were built. Yet these approaches reflect a static view of traditional architecture, as if it were a monument or archaeological remain, a finished, immutable reality instead of as a living, lived reality.

Yet at the same time, what uses and interventions are acceptable? How can 21st-century uses and ways of living, which require technical interventions and transformations of the built spaces to make them possible, be made compatible with the conservation of structures and forms that reflect a society and lifestyle from the past? Adapting traditional constructions to the needs of the present to keep them alive cannot justify all interventions, especially those that nullify the memory of the successive adaptations which the building has undergone throughout its history. This is a decision that must be taken from both the technical and especially the conceptual standpoint.

Secondly is the question of what lessons we can learn from traditional architecture. Scholars of this kind of construction, especially architects which have taken an interest in it since the early 20th century, have stressed certain features like its functionality and adaptability to the changing needs of users, its use of raw materials found in the immediate environs which are relatively cheap, its reuse of materials, and its adaptation of many construction solutions and materials used to the physical conditions. From today's perspective, traditional architecture can be regarded as a kind of sustainable architecture adapted to its environment. For this reason, we should ask how we can use the technical and conceptual elements of traditional architecture in contemporary architecture and urban planning, in order both to adopt more sustainable solutions adapted to the place and to soften the impact of more aggressive interventions. In this sense, we should ask how we can make it

possible to use materials, techniques and building solutions which are often difficult to fit into the architectural regulations and standardised, industrialised processes that characterise contemporary architecture.

Finally, questions arise on what should be considered our traditional architectural heritage and therefore what should be subjected to measures involving study, conservation and dissemination, and on what measures should be adopted. At the beginning of this text we discussed the difficulties of defining and describing traditional architecture, and of determining its most important values. What should the criteria be for choosing the constructions to be valued as heritage? Is there any aspect that is more important than others, or should they all be regarded equally?

Some definitions of traditional architecture note that this kind of architecture has its own construction logic characterised by its functionality, the role users play in its construction, the use of small materials found in the immediate environs and the reuse of materials. From this standpoint, the question arises as to whether the constructions made by users themselves today following this same logic but low-cost with industrial materials, or materials retrieved from nearby dumpsites (asbestos, mattresses, bricks, cement, concrete, bathtubs, etc.) might also be part of this traditional architecture. A refusal to define this kind of construction or others as heritage tends to result from taking stereotyped models of traditional architecture as a template, and from choosing aesthetic criteria over representativeness. This leads to a paradox: while

many scholars of traditional architecture have described it as a kind of functional construction without any aesthetic pretensions, claiming a construction as heritage today stresses the aesthetic value of simplicity and harmony in the forms and materials in terms of both the constructions themselves and the landscapes that are the home to this kind of architecture.

On the other hand, we must bear in mind that the processes of turning constructions into heritage entails the creation of stereotypes about traditional architecture that simplify reality and contribute to the idealisation of both the architecture and the lifestyles associated with it. We should reflect on how these stereotypes come into being: what are the features, forms and materials that they prioritise; what are the historical periods that are regarded as the most authentic; and what social groups are considered the most representative of these architectural models. We should also inquire into how these stereotypes are used in both choosing the architectural elements to be conserved and defining the interventions to perform on them, as well as to create models to build new buildings or refurbish old ones.

In short, traditional architecture is a kind of heritage that must be known and conserved. However, to ensure that it is safeguarded, actions that only take its technical and formal features into account are not enough. We must also consider its tangible and intangible aspects, all its complexity, and keep it alive by adapting it to the changing uses and new needs of society.

Bibliography

- AGUDO TORRICO, J. (2004). «Arquitectura tradicional: de patrimonio modesto a patrimonio molesto». In *XVIII Jornadas del patrimonio de la Sierra de Huelva*. Huelva: Diputación de Huelva, pp. 27-57.
- AGUDO TORRICO, J.; Santiago Gala, N. (2006). «Arquitectura tradicional: indefiniciones y reconocimientos en las formulaciones internacionales sobre patrimonio». In J. L. MARTÍN GALINDO (ed.), *La arquitectura vernácula: patrimonio de la humanidad: Asociación por la Arquitectura Rural Tradicional de Extremadura*. Badajoz: Diputación de Badajoz, pp. 21-52.
- BESTARD CAMPS, J. (1987). «Formes de viure i maneres d'habitar». *Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia*, 6: 9-33.
- BROMBERGER, CH. (1988). «L'habitat et l'habitation: des objets complexes. Quelles directions pour une analyse?». In VV.AA. *Habitat et espace dans le monde rural*. Paris: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, pp. 3-13.
- BUSQUETS, J. (2007). *Buenas prácticas de paisaje: Líneas guía*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Política Territorial i Obres Públiques.
- CALAME, F. (1987). «Peu de bois, peau de pierre. Permanence et fragilité de l'habitat». *Terrain*, 9: 82-91.
- CALAME, F. (1988). «Technologie et architecture rurale». In VV.AA. *Habitat et espace dans le monde rural*. Paris: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, pp. 67-73.
- CHIVA, I.; DUBOST, F. (1990). «L'architecture sans architectes: Une esthétique involontaire?». *Études Rurales*, 117:9-38.
- COLLOMP, G.; GUIBAL, J. (1983). «Représentations vernaculaires de la maison et reproduction des modèles en architecture rurale». *Ethnologie française*, 13 (2): 171-180.
- CUISENIER, J. (1988). «Le corpus d'architecture rurale: logique sociale et composition architecturale». In VV.AA. *Habitat et espace dans le monde rural*. Paris: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, pp. 41-52.
- ESTRADA BONELL, F. (1988). *Les cases pageses al Pla d'Urgell*. Lleida: Pagès editors.
- FLORES LÓPEZ, C. (1973). *La arquitectura popular española*. Madrid: Aguilar.
- GUIBAL, J. (1987). «Habiter la maison paysanne. La fonction domestique et l'architecture en Languedoc méditerranéen». *Terrain*, 9: 72-81.
- GULLESTAD, M. (1993). «Home decoration as popular culture». In T. del Valle (ed.) *Gendered Anthropology*. Londres: Routledge, pp. 128-161.
- LAWRENCE, R.J. (1982). «Domestic Space and Society: A Cross-Cultural Study». *Comparative Studies in Society and History*, 24: 104-130.
- NOGUÉ, J.; SALA, P. (2010). *Les Terres de Lleida: catàleg de paisatge*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Política Territorial i Obres Públiques.
- PEZEU-MASSABUAU, J. (1988). *La vivienda como espacio social*. México: Fondo de Cultura Económica.
- RAPOPORT, A. (1972). *Pour une anthropologie de la maison*. Paris: Dunod.

- ROIGÉ, X.; ESTRADA, F. (2008). *El mas al Montseny. La memoria oral*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura.
- ROIGÉ, X.; ESTRADA, F.; BELTRAN, O. (1997). *La casa aranesa. Antropologia de l'arquitectura a la Val d'Aran*. Tremp: Garsineu.
- SÁNCHEZ PÉREZ, F. (1990). «El espacio y sus símbolos: antropología de la casa andaluza». *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 52: 47-64.
- SOLÀ, M. (2010). «L'estudi de la masia catalana. Història d'un gran projecte». In J. FONT; M. SOLÀ, (eds.) *La vida a pagès. El món perdut de les masies i de les possessions a Catalunya i Balears*. Barcelona: Centre Excursionista de Catalunya, pp. 12-35.
- TORRES BALBÁS, L. (1934). «La vivienda popular en España». In F. CARRERAS CANDI, (dir.) *Folklore y Costumbres de España*, vol. III. Barcelona: Alberto Martín. pp. 137-502.
- VELLINGA, M. (2006). «The Inventiveness of Tradition: Vernacular Architecture and the Future». *Perspectives in Vernacular Architecture*, 13 (2): 115-128.
- VELLINGA, M. (2013). «The noble vernacular». *The Journal of Architecture*, 18 (4): 570-590.

The contributions of traditional architecture to the construction of the landscape

Fabien Van Geert and Ferran Estrada Bonell

Catalonia is a country with a wide variety of landscapes resulting from the continuous relationship between humans and the environment, traditional architecture being the result of this interaction. Thus, the different built elements, their distribution around the land and their forms and materials are key factors in the configuration of the landscape. Traditional architecture is constructed by the members of a given society based on the local building traditions. It is the outcome of shared knowledge passed on from one generation to the next and enriched by the personal experiences of the builders. For this reason, the traditional architecture of each society is linked both to the ecological, socioeconomic and cultural context and to local historical processes. It is adapted to the environment but is not merely the outcome of natural or technical conditions. The natural factors - climate, land morphology, materials - and technology limit the possibilities of building forms and adopting structures which have to do with society and culture. Constructions and land occupation reflect the economic system, the social organisation - social relations, politics, norms - and the culture - ideas on the relationship between humans and

the environment, on ways of living and on aesthetic tastes.

Traditional architecture's contribution to constructing the Catalan landscape should be understood holistically through the complementarity between its tangible dimension and its dimensions of use: lived space, symbolic space and productive space. These dimensions of use are what determine the forms, techniques and materials used in building and decorating the architectural elements and end up drawing the landscape. As a lived space, the forms, layout and uses of the interior spaces of traditional houses are determined by their function as housing, living spaces and spaces of socialisation based on the particularities of household and family life in preindustrial society and its evolution. As a symbolic space, the culture and social and political relationships fill the constructions with meaning. Therefore, both the architectural elements and the urban planning are a reflection of the social organisation, the relationships and the socioeconomic status of their inhabitants, which are shown to society via buildings. Finally, their purpose as an integral part of the productive economy also influences the structure

and architectural forms, giving rise to different constructed elements scattered around the land depending on the location of resources and the ability to exploit them, which, in turn, shape the landscape with their presence and use.

Lived architecture

The house is the basic institution of preindustrial Catalan society. It is a multiple reality made up of different elements. The first is a group of people - a family, often formed by three generations - which constitutes a social unit organised by gender, age and position with respect to the transmission of the family assets. The people are part of a community and society as a whole through the house, and as members of that household. The house also tends to be a farm with both crops and livestock and diversified production, made up of both movable and immovable property off of which its members live: buildings, lands, livestock, rights to access resources. Finally, the house also has a symbolic heritage - the name of the house, its prestige, the social relationships surrounding it - which all of its members share and which identifies and situates them in society. The house as an institution is materialised and visualised in the house as a building. In this sense, the family structure and relationships, the productive jobs, the relationships outside the family and the ideas of privacy and comfort determine the forms, layout of the spaces and uses of the house. As the backdrop of family and social life, the interior and exterior are the sites of its inhabitants' everyday activities, including sleeping, cooking, eating,

working, storing the harvest, sheltering the animals, spending free time, caring for people and sharing, intimacy, etc.

The kitchen was one of the main rooms, the warm place where all the family members could gather, with the hearth as the central feature. It was the backbone of the family's social life and was situated midway between the privacy of the bedrooms, which were closed to outsiders, and the exterior open to everyone. In contrast to the kitchen, the bedrooms were only used for sleeping or in the case of illness and were reserved exclusively for the residents of the house. They were cold places with little furniture: a bed with a straw mattress, a box or chest to store clothing as well as all kinds of seeds, and more recently a wardrobe or chest of drawers, a picture or religious print, baskets and tools and perhaps a chair or two.

In addition to family life, the productive activities and the ideas of domestic life at each point in history have determined the distribution and uses of house interiors. The way the residents used the spaces were varied. In some cases, the distinction between male and female areas was quite strict - the public washing place versus the café - but people often used the interior and exterior spaces differently at different times. This diverse use of the same space reflected the differences among the family members according to age, gender - the sexual division of labour was quite accentuated - and the position of authority.

Finally, the family's economic position also affected the structure, layout and uses of household spaces. For example, the inside of the homes

of the humbler families was not very specialised. A single common room was used to cook, eat, sleep and even serve as a pantry. In contrast, the wealthier homes enjoyed greater specialisation, with separate spaces for family life and work.

A common layout was to use each floor in the house for different purposes. Generally speaking, the ground floor housed the farming and livestock areas, the entrance and the kitchen. On the first floor, the bedrooms, the more private area of the house, were arranged around a main room which was also used as a dining room for special occasions. The top floor was used as the attic, while the granary was used for random storage and to hold the farm products.

Nonetheless, while a few spaces were specialised for a single function, the vast majority were multipurpose. The separation between interior and exterior, between work and living space, between domestic and public was often blurry. The entrance was not only the place from which the house was accessed and guests were welcomed, but it was also used to leave work tools and stay cool during the summer. For example, in more modest fishermen's houses, the tools were scattered about the entire house, meaning that it was common to find fishing lines with hooks in the only bedroom in the house, broken fishing nets with floats and weights stored in the cellar, and string for repairing nets in the kitchen.

The purpose and meaning of the kitchen also varied depending on the time the day and the season of the year. During the day, it was a female space where the women made the meals and carried out some of their daily activities. During winter evenings, it was the family gather-

ing place around the hearth. In some high mountain houses, the presence of a bed inside a closet or in a corner turned it into a bedroom for the elderly family members or children at night. The kitchen was used for a wide variety of purposes: it was the place where the family cooked and ate, where the animal fodder was stored, where the family gathered and welcomed guests, where they worked and prayed, and sometimes even where they slept. The variety of functions performed in the kitchen can be seen in the diversity of elements that can be found there, which were used for all of these activities. One example is the hearth or fireplace, the settle bench, the drawers, the sink, a few built-in closets or shelves, a table with benches and chairs, the oven and the kneading trough, the ash pit and the sink.

Architecture as a symbol

In addition to its use as a lived space, traditional architecture is also the outcome of the culture and social relations at a given point in time. As mentioned above, in preindustrial Catalonia, the family was identified with the house in which they lived, shaping a unit made up of people, buildings, assets and relationships. The house as a social unit is more visible in freestanding houses such as country farms or village houses, where the buildings making up the home are clustered together and enclosed by a neighbourhood, such as the *auviatges* in Vall d'Aran. Furthermore, the house-building was a representation of the family that owned it and lived in it. The constructions, their sizes and forms, the

materials with which they were built and their decoration publicly showed the family's social prestige and economic position.

The form and use of the spaces also reflected the differences among the members of the household: the places where each person was allowed to go and what they were allowed to do there symbolised their status and relations with other members of the group.

Houses were not isolated and were part of a broader community and society, with specific forms of social and political organisation: the neighbourhood, the town, the parish and the valley where personal, family and neighbourly relations served as the basis for cooperation and everyday life. This collective dimension also influenced architecture through the local architectural models, the forms of collective organisation and the written and consensual rules that regulated constructions and their layout in the land. For this reason, architecture also tells us about the social and political organisation of the village and beyond. The layout of the constructions in the land, urban planning and the presence of certain constructions that were collectively owned or used was the architectural embodiment of this social and political organisation.

Productive architecture

Unlike the analysis of architecture as lived and symbolic space, as we have generally discussed for all of Catalonia, we will now approach traditional architecture as a space of production based on five different territories which repre-

sent some of the most prominent landscapes in Catalonia, albeit in no way exhaustively. Each of these areas has been defined based on the ways the land has been exploited and the predominant kind of economy, the settlement logics and, in some cases, the presence of particular building techniques or materials. The first territory is the world of the farm estates, which will be examined via architectural examples from the counties of Els Ports, Montseny, El Solsonès, El Gironès, L'Empordà, Osona and Catalunya Vella (Old Catalonia) in general. The second area is the high mountains, which is primarily presented by the examples of Pyrenean counties of the Pallars Jussà and Pallars Sobirà and Vall d'Aran. The Catalan coast in all its diversity is the third territorial area. The fourth one, where dry farming is prominent, centres around the counties of La Segarra, El Priorat, La Conca de Barbarà, Les Garrigues, El Bages, El Garraf and part of Urgell, among others. The last area refers to the architecture of the crop fields along the rivers and the large irrigated plains such as Delta de l'Ebre, El Pla d'Urgell, part of L'Empordà, L'Horta de Lleida, El Segrià and Baix Llobregat.

The world of farm estates

Since the Middle Ages, the farm estate has been the basic unit of land occupation in many places around Catalonia for economic, social and political reasons.

As the base of a disperse settlement, farm estates gathered together resources - buildings, animals, fields, meadows and forest - and the people who exploited them in the same terri-

torial unit. This landscape was accompanied by villages of different sizes, which acted as the hubs of a territory, where small farmers and day labourers who did seasonal work on the farm estates lived, and where the shops, markets and tradesmen needed for the functioning of the farm estate system to operate lived. Thus, even though the farm estates were scattered around the region, they were not isolated. A farm estate had no reason for being by itself, as it was the basic unit of a broader and more complex system. Along with the neighbourhood, the parish and the village, they were the basic social structure in which the inhabitants lived and interacted with each other. From the administrative standpoint and for social reasons, farm estates were clustered together into groups that maintained a series of personal and family relations and cooperated with each other economically.

As a crop and livestock farm and woodlands, the farm estate is made up of a central building - the masia or farmhouse - and adjacent structures with different functions, forms and sizes depending on the productive orientation, the economic capacity of the estate and its owners.

Not only did farmhouses serve as homes, they also harboured spaces for animals and for the production, transformation and storage of harvests. All of these functions are reflected in the structure, forms and sizes of farmhouses. The different spaces and buildings are arranged around a courtyard or empty area paved with compacted earth, cobblestones, flat rocks or tiles which served as a threshing floor to thresh the grains. In addition to the house, which served as living quarters, the adjacent buildings served

productive and domestic purposes; they included the stables and corrals, the hayloft, the porch where the cart was stored, the pond, the well, the fountain, the sink and, in the wealthier farmhouses, the chapel. The number, type and size of all of these elements and their arrangement and distribution around the land varies according to the productive orientation and economic capacity of the farm estate, in the constant quest for an organisation that facilitates the jobs throughout the year.

However, in addition to crop and livestock farming and woodland activities, the resources available locally also made other activities possible, such as the manufacture of charcoal or ice, which required specific constructions to produce the goods, store the output and house the workers. In this sense, the more important farm estates installed mills and sawmills next to rivers to take advantage of water power.

The high mountains

The high mountain territories in Catalonia show common architectural and landscape features. Historically they have been characterised by a concentrated population pattern. Thus, the clusters of houses that form small nuclei or villages, often very close to each other, are the basic unit of settlement. The villages are located near the fields in the bottom of the valleys or on the plains in the midst of the mountains, and the houses are grouped together to form streets which follow the lay of the land, the rivers and the trails. This is a kind of village that seeks to bring people near the resources scattered throughout the

land at different altitudes - fields, meadows and forests - seeking the place that allows them the best access to all of the resources. This population system also allows the village to serve as a unit of socioeconomic and political organisation by keeping the people grouped together.

The economy of high mountain villages was based on agriculture, forestry and especially livestock. The exploitation of resources was organised around the house and the village. The households were the owners of the crop fields and valley meadows, and they farmed them as well. In contrast, the water, high-mountain meadows and forests tended to be communal property, and their exploitation was organised collectively. This duality is also reflected in the architecture and urban planning, since the villages are often made up of a set of freestanding houses not connected to each other. This communal organisation also encouraged constructions like irrigation ditches, drinking troughs, sheepfolds, shepherds' huts, mills, sawmills, arcades and other areas where residents could gather together.

The livestock house (known as the *auviatge* in Vall d'Aran) is made up of a set of buildings - home, stone and wood huts, hayloft and other auxiliary constructions - which are arranged around a courtyard or threshing floor. Even though they are integrated in the village, the houses of the wealthy families tended to form a unit that was formally separated from the others by a fence with an entrance gate leading to the courtyard. In contrast, the buildings in the more modest homes were scattered around different places in the village.

The shepherd's huts located outside the villages, near the upper meadows and more remote fields, were used to store grass and enclose the livestock during the autumn and spring. In some cases, they were also occupied during the harvest of grass or grains and potatoes in the summer, becoming small temporary settlements.

Because of its abundance and the ease of working with it, lumber has always been one of the most important building materials in the high mountains. It is used for different purposes: as a structural element to build the beams and rafters of floors, roofs and galleries; in the form of panels to cover roofs and floors and to build partition walls; and as a material for crafting doors and windows. The ease of working with wood means that it is also treated as a decorative element at times.

The coast

The settlement of the Catalan coast is related to the importance of fishing, sailing and their associated economic activities and with the particularities of each period in history and the potential safety of the settlements located by the sea. The articulation of factors like the kind of coast - lower and sandy or taller and rocky - the unique features of each region and the fishermen's degree of specialisation in specific historical contexts have given rise to different forms of settlement.

Generally speaking, seafaring towns are located in natural ports and coves with the houses clustered around the church. One of the unique

and most visually striking features of these towns is that the houses tend to have white-washed walls. This is a technique that protects the buildings from sunlight and humidity, while it also lets both the masonry walls and the building in general to breathe.

Seafaring peoples and those working in the associated professions could live within the urban area, the neighbourhoods and streets closest to the sea, or in specific nuclei outside the town, such as on the Costa Brava. In some places, such as the Delta de l'Ebre, the fishermen temporarily lived in huts located near the river, the sea or the ponds where they worked, outside the towns located in the inland regions. These temporary settlements often ended up becoming permanent population nuclei.

In these settlements, the specific needs of fishing and its greater or lesser degree of combination with other occupations, such as farming, are reflected in the houses and the other constructions used.

The coastal landscape is also marked by sailing and the everyday life and social organisation of seafaring people. Fishing required certain architectural elements to be built near the sea where some of the more specific tasks could be performed; they included net dyers, shipyards, salt flats, drying lofts, arcades, piers, moorings, stilts, bollards, wells, jets, fountains, ring roads, washing troughs and nurseries.

Likewise, stores or huts were multipurpose buildings which were used for housing, shelter, workshops or storage. Despite the wide variety of forms, they tend to be small constructions, generally with just a single room, and a doorway

wide enough so that the boat could be brought inside. They also had to be large enough to store the aerials and sails of the boats, the oars, the rope and other implements and devices used for fishing inside. Likewise, people could work there temporarily on the auxiliary jobs associated with fishing: baiting the trawl lines, repairing the sardine nets, fixing the nets, doing minor boat maintenance or making fish traps. They were also used as workshops for making salted fish.

Dry farmlands

Physical, political and defensive factors have led concentrated settlements to predominate in much of the dry-farmed regions of Catalonia. Hilltop or valley-dwelling villages, which are often clustered around a church or a castle and are relatively far from each other and from the crop fields, are a clearly visible feature that shapes the characteristic dry-farming landscape. What is more, the combination of crops - grains, grapevines, olive and almond trees - in a rugged landscape with little rainfall has shaped a landscape made up of cultivated plots, forest and scrubland, while the distance between population nuclei and resources has led to the construction of shelters, temporary housing and tiny farmhouses near the crop fields. The concentrated population has also fostered sociability and the existence of communal architectural elements such as ponds, fountains and public sinks.

Because of these unique features, there are four main kinds of constructions related to agri-

cultural production in dry-farmed lands. The first are little houses, cabins and huts in the countryside, which were used to store tools, for people and draught animals to rest, and sometimes as temporary housing. The farmers used them to take shelter when the farm estates were far from town and the fieldwork required them to stay for longer. Some of these huts are next to corrals and sheepfolds, and the shepherds used them as shelter or temporary housing.

Secondly, we can find the dry-stone walls that carve the slopes into farm plots and terraces. This helps to gain cultivable land on the slopes of mountains, prevents erosion and retains rainwater. Built using the same dry-stone technique, we can also find walls separating estates from each other and from the roads - especially livestock trails - as well as corrals for livestock.

Third are a series of constructions related to managing water, such as watering wells, ponds and cavities designed to collect rainwater and spring water, and to store it and transport it to irrigate small vegetable gardens, for the livestock to drink and for human consumption. Rainwater is collected through irrigation channels dug into the surrounding stone walls or by conduits on the cabin's roof. Some of these infrastructures are extraordinarily complex and required collective organisation to both build and manage them.

Finally, the last kind of construction we tend to find are buildings and spaces used to store and transform the yields: mills, wine cellars, olive-oil presses, wine presses and vats. In some cases, these constructions are located next to

the fields to make it easier to transport the products from the more distant fields.

Despite the variety of shapes in this landscape owing to differences in the lay of the land, the vegetation and the predominant crops, the element structuring it all is dry-stone architecture. The specificity of the soil and the rock outcroppings in arable lands led farmers to develop dry-stone construction, just as they did in other places around the Mediterranean. This technique consists of raising stone-on-stone structures, without any mortar holding them together. Occasionally a bed of clayey soil or clay is used to momentarily absorb the irregularities in the joints and to waterproof the walls. Even though in the majority of cases the stones are used practically without altering them, sometimes they are cut and squared beforehand, especially in vaulted cabins. This technique is applied to all kinds of constructions with a host of different uses and formal solutions, which speak to us about the aesthetic tastes in shapes and the ways materials were joined, becoming a core component in the identity of dry farming. These dry-stone constructions show differing degrees of complexity, from small walls to vaulted roofs, including false domes and the walls of buildings. Depending on the technical difficulty, the construction was commissioned to experts such as wall builders, or the farmer himself built it. In other constructions, such as mills, master carpenters had to participate to shape the floor beams and tile roofs. In addition to them, the participation of blacksmiths, locksmiths, carpenters, tinsmiths, tile-makers and, indirectly, lime and plaster makers was essential.

Crop fields and irrigated plains

The architecture and landscape of the ancient river gardens or large plains turned into irrigated fields after the 19th century share common elements that identify them: the geometric structure of the fields, shaped of a network of roads, along with constructions associated with irrigation or with the catchment, storage, channelling and distribution of water around the fields: locks, dams or weirs, ponds, channels, lock gates, bridges, aqueducts and waterwheels.

Just as in dry-farmed lands, the settlements in irrigated lands has been concentrated into compact villages. At more stable points in history, this population has been combined with isolated houses scattered around the fields which were used as shelter or permanent homes. It is the case of the crop fields in Lleida or the plain of Urgell, where the number of houses and farmhouses rose after the Urgell canal was built. Other examples include the farm estates and livestock pens in the Empordà and the farm estates with crop fields in the valley of the Ebro River, where the flood terraces are the home to isolated farms made up of a farmhouse, irrigation channels and a waterwheel. Finally, the huts built as part of the rice colonisation in the late 19th and early 20th centuries were the origin of the population of the Delta, which is characterised by the lack of a relatively consolidated urban nucleus.

The irrigated zones tend to have soils made up of sediments without stones, and this affects building. The constructions are made with soil, mud and plant elements. Arab tiles and mud

bricks are also used as building materials. Building with mud walls and reeds are the most widespread techniques, even though their use is not exclusive to irrigated lands.

On the one hand, huts have become the prime symbol of the architecture of the Delta. Rectangular in shape, they were made by master hut-builders based on a wooden skeleton covered with reeds and plastered with mud and straw, and finally painted with lime. The roof was sloped and was built with plant matter; it rests on the walls or directly on the ground. The largest huts were built with an upper storey using wooden crossbeams and reeds, and this is where their inhabitants slept.

On the other hand, mud walls are a construction technique that is quite ancient and has a deeply rooted tradition in many places around Catalonia and the Mediterranean. In the plain of Urgell - even though its use was widespread before the Canal was built - afterward it remained the predominant technique for constructing all kinds of buildings and fences, including village houses, small houses in the countryside or threshing floors, roofs and corrals. Mud wall construction consisted of the mud wall-builders executing the walls in situ by compacting the raw soil within a frame which was gradually moved as the wall grew.

The present and future of traditional architecture

The transformations in the economy, society and ways of seeing the world have led to changes in the uses and structures of traditional archi-

ecture and new aesthetic interpretations. Some elements continue to be used for economic and domestic purposes, but they have been transformed from the technical standpoint to meet their users' new needs. The functions, uses and forms of the productive and domestic spaces of traditional houses have been adapted to the new ways of working, living and thinking about comfort, aesthetics and privacy.

In other cases, the buildings have been converted into second homes, rural tourism venues and heritage elements. In fact, the surge in the popularity of hiking, summering and tourism since the late 19th century has fostered the change in the economy in rural zones and the repurposing of many elements of traditional architecture for leisure. In the 19th and early 20th centuries, a variety of Romantic jurists, folklorists and historians began to highlight the specific features of the farmhouse and rural life, and they categorised them as the constituent features of the way of life of Catalonia and the Catalans. The farmhouse, surrounded by land and equipped with the agricultural installations needed for the family's subsistence, became a symbolic element that architects, excursionists, literati and historians soon glorified and enshrined as a core feature of Catalan identity. Since the 1990's, traditional architecture has become a symbol of an imagined past associated with authentic, natural lifestyles. This has given rise to a reinterpretation of the traditional forms and materials based on urban criteria, such that new aesthetic and authenticity criteria have been applied to both old and new constructions alike.

Alongside the traditional architectural features which have been repurposed, many of these constructions have lost their functionality and are now in a dismal state of conservation. In fact, traditional architecture fell into crisis during the 20th century because of both its loss of purpose and transformations in the building processes. Depopulation, changes in farming and the appearance of increasingly restrictive architectural regulations have led to the deterioration of traditional architecture and the transformation of the landscape because of its disappearance and the growth of vegetation. In this context, an assessment of these elements as heritage has encouraged research into traditional architecture and the appearance of many organisations devoted to studying and defending it. The activity of associations and scholars has pushed the public administration to promote measures to protect and disseminate traditional architecture, and to define good restoration practices for these constructions as they are converted for new uses. What is more, some elements of traditional architecture regarded as more important from the contemporary and identity perspectives have been updated through museums and interpretation centres.

This new interest in knowledge, appraisal and conservation of traditional architecture leads us to question what we should do with the elements that still remain today. In fact, when faced with globalised, and depersonalised architecture, traditional constructions reveal on the contrary different ways of inhabiting and constructing the landscapes in each society and culture. Within a context of increasing interest in the local, the

diversity of forms, the methods and the materials used in traditional architecture have also become a source of learning for modern and contemporary architecture as models first of functionality adapted to the users' needs and free of superfluous, unnecessary elements, and second of economic and ecological sustainability adapted to each region. Furthermore, some current constructions which appear to be far from traditional architecture actually reflect the

logic of this kind of architecture in their use and reuse of local, low-cost materials and their constant re-adaptation of the spaces to productive and domestic needs. However, in order for it to become a truly living heritage, they must also be adapted to the new uses and current needs through sound restoration and conservation practices and a process of reflection and dialogue, which is what this publication aims to encourage.

What lies behind each decision: The construction decisions in interventions on traditional architecture

Mónica Alcindor Huelva, Gallaecia High School

Introduction

Even though the spirit of this essay is holistic, it is clear that this is an impossible ideal; we must pick and choose in order to analyse and thus strive to understand. For this reason, the analysis is centred on the most commonly used building solutions in interventions on traditional architecture. It is one way, among the many possible ones, to infer the variables that determine the architectural practice of rehabilitating these buildings, symbolic universes of the communities to which they belong.

However, before fully entering the analysis of certain construction decisions, a series of concepts upon which the subsequent analysis will be based must be presented clearly.

First of all, we shall define the meaning of values, since it is essential to clarify the way in what way this notion is conceptualised on these pages. Later we will specify the principles under which Western societies operate, that is, mass societies, since they determine the generation of values.

After this brief conceptual introduction with the aim of presenting empirical material to help us grasp these cultural processes, we shall then

analyse and outline the most common practices carried out in a specific region of Catalonia, namely the Baix Empordà. We will survey the main parts of a rehabilitation intervention and then gradually break down what lies behind each decision.

On values

According to Kluckhohn, «A value is a conception of what would be the desirable, either explicitly or implicitly, feature of an individual or characteristic of a group, which influences the choice of ways, means and even action» (cited in Díaz, 2007:120). That is, a value is a differential relation between specific, situated social subjects which operates on three different dimensions simultaneously: parametric, semiotic and positional. For this reason, we have to state what type of group is referred to in this essay:

It consists of a vision clearly centred around interventions on buildings located in the Baix Empordà with traditional architecture. This means that the main use of these buildings analysed is as second homes for the «urbanites» from the cities. This has a significant influence

on the decision-making, since one of the most highly prized aspects among this group is the pursuit of an ideal rural image of these houses.

Likewise, when we talk about values, there is a reductionist tendency to conceptualise them simply as declarative expressions, but through this article we will attempt to show that they are reflected in more tangible decisions as well. In fact, they are embedded in objects and permeate the entire sociocultural system that makes them possible. Therefore, when discussing values in this article, there is no dissociation between the cultural factors and the economic variables, since the latter are also cultural processes which require an explanation of how they are interrelated in the late modern age.

Principles of action in the late modern age

In the late modern age, almost all activities are governed by what Anthony Giddens calls expert systems. That is, «systems of technical accomplishment or professional expertise that organise large areas of the material and social environments we live in today» (Giddens,2011:37). The unique feature of modern social life is a rationalised organisation in which the conceptual root which governs all actions in our material life is based on authority legitimised by rational underpinnings. This ultimately leads to the homogenisation and standardisation of the solutions taken, since those building materials and subsystems made by industry ignore the traditional local solutions, as well as the materials in the nearby environment. Furthermore, it is clear that prices, regulations and easy distribu-

tion provide them with a high capacity to impose these industrial systems at the expense of other materials.

What we should highlight from all this is that the internationalisation of the use of products which industry offers creates a set of ideas and generates ways of acting which suggest how we could act in a given situation, setting aside the traditional solutions that these buildings have bequeathed to us. In some cases, this detracts from structural behaviours or prioritises the use of materials from far away, decontextualised from the building being refurbished. This is a very clear concept that determines many actions by technicians as they take decisions: power, but not historical power conceived as control imposed upon individual will by a collective structure, but instead the power that is masked and is slippery in a «disciplined» society, which represents a much more total form a power than that in previous models. Admittedly, this power is not as repressive as in other periods, but it instead exerts itself in the production and control of new techniques and apparatuses of power. This power is rooted and multiple.

The upshot is that both the place and the techniques associated with the local specificities have become phantasmagorical things because the structures through which they were constituted are no longer locally organised.

What lies behind each solution

Having reached this point, we shall now go on to analyse how this materialises in the solutions and interventions commonly made.

Subsoil: Foundations? If they are none, should they be added?

In this kind of building, there is no foundation per se; that is, the foundation is an extension of the walls with a slight widening at the base.

There are different reasons why houses were built like this. First of all, the size of the walls ensured that the pressure exerted on the ground was not excessive. Secondly, the construction timeframes were quite slow, which allowed the land to gradually take on the loads as they were gradually added. In this way, any movement that might occur during construction did not bring major consequences when the construction was finished because they had been assimilated slowly during the building process.

When the technician intervenes and has to deal with this kind of situation, what comes into play is the entire discourse mentioned above, because the technician has been trained to work with elements conceived especially to transmit the loads from the building to the ground (slabs, footings, pylons), even though they do not exist in this kind of building.

Therefore, one of the solutions used quite frequently, which was detected during the fieldwork, is to adapt the existing building to the mental scheme of what is known today. Specifically, the technicians decide to add concrete underpinnings in order to feel greater control over the way these loads are transmitted to the ground.

This attitude often goes beyond the existence of evidence that make us fear for the immediate future of the building. And so the building

systems are applied that the technicians have internalised through the multiple discourses in which they have been involved throughout their careers, without any meaningful argument. They add elements that were produced and controlled by expert systems, those based on the rational foundations of knowledge.

Obviously, not all the solutions taken reveal this attitude, since technicians more accustomed to working with this kind of building, and more sensitive to pre-industrial construction systems, will try to make an overall assessment of the structural state of the buildings from different vantage points, which include a historical and urbanistic study, and even a diagnosis of the pathological state of the building in order to detect symptoms that lead them to determine whether or not an intervention is needed and if so the best way in each circumstance.

Contact with the land: Moisture? Is there any solution?

However, when dealing with the ground, we cannot limit ourselves to issues regarding the foundation, as in fact the most worrisome issue is moisture because of capillarity.

In these buildings with the kinds of foundations as described above there is no element to prevent water from rising due to capillarity. The reason for this is that both the activity to be performed inside them and the environmental conditions did not require this situation to be resolved. Usually the ground floors were used for housing the farm animals, which was perfectly compatible with the appearance of this moisture. What is more, the pieces were constantly

ventilated because of both their use for livestock and the treatment of their walls and floors, which were bare of any ornamentation, without plaster on the walls nor pavements on the floors both inside and on the streets around them. This greater possibility of ventilation allowed for better evaporation of the water molecules that rose through the capillaries of the walls, and therefore, the water never reached the upper storeys of the houses.

However, with their change in use, these spaces came to be inhabited by humans, and this moisture due to capillarity ceased being acceptable. Yet one of the first consequences of the change in use from livestock to home is the decrease in the amount of ventilation because of actions that range from plastering using extremely waterproof materials like cement and adding an outdoor pavement which includes a layer of concrete in addition to waterproof sheeting. Nor should we forget that these villages have also paved all their streets. Therefore, the point of departure of the water from the subsoil is concentrated in these walls in contact with the ground, and the moisture thus becomes more noticeable and reaches higher levels than it did originally.

This issue has become the *bête-noire* of architects and builders who feel impotent when faced with it. Many of the architects interviewed were unaware of the roots of these problems, so they chose to trust the products offered by industry, in addition to making their clients aware of the inevitability of this situation. Others sought more immediate solutions by placing ventilated attics that prevented the appearance of bother-

some moisture stains inside. Only a few tackled the problem based on knowledge of its source and designed a solution that integrated all of the variables at play, solutions which were tailored to each specific case.

This casuistry is an indicator of technicians' dependence on expert systems through trust and reliability, since many of them resorted to industrialised products in the quest for a solution, unlike the builders, who were more aware of better integrative solutions since they had spent more time at the construction site. They attached greater importance to the prior ventilation and cleaning of the walls to strip away the deposits that had been accumulating over the years, and they expressed less trust in industry's ability to solve these problems with a single action. Many of them recommended the use of breathable materials free of salts, or they even stressed the need to analyse the programmatic use of the piece in order to ensure that it provided more ventilation than the conventional home uses in order to lower moisture caused by capillarity.

Walls: Exterior structural walls or mere wrappers?

External walls fulfilled two specific purposes: as a structural feature upon which the wooden beams or vaults rested, and as a way to separate indoors from outdoors. And to fulfil both purposes, the thickness of the walls varied depending on its purpose.

Skill, that is, a tradesman's knowledge, was needed to execute the original structure, since its stability was based on the technician's abili-

ty to lay the stable pieces without the need for a mortar. Their main purpose was to homogeneously transfer the forces via the wall and thus avoid a local concentration of tensions. The mortars tended to be made of clay with little fastening ability, or of lime in the best of cases; in the case of lime, until it hardened and became resistant, the wall had to ensure its own stability without depending on the mortar in the joints.

From the standpoint of a wall's role as a wrapper, one of its main contributions to comfort was based on the seasonal inertia of these extraordinarily thick masonry walls, because as permanent homes the heat received during the summer months allowed the accumulated heat to radiate inside in the autumn. In contrast, in the spring and early summer, the opposite effect happened, in that the coolness of the low winter temperatures radiated inward.

When intervening on these walls, the technicians usually allow them to continue to fulfil their structural purpose, but there are some cases when they cease to be considered reliable elements to fulfil the structural purpose, so they are relegated to serving only as wrappers, as new structures that ensure the structural function are introduced. This is a detail that exemplifies the effects of the discourse to which we referred above: that the system of knowledge determines the limits on thinking and/or action. In this specific case it means that the principles of how traditional architecture works are not known, and it is thus adapted to what the technician has been trained in: steel and concrete structures.

Exterior finishes: Exposed stone or exterior rough-coating?

In the Baix Empordà, just as in many other parts of the Mediterranean region, there used to be the practice of cladding stone walls with different covers, and the only reasons for failing to do so would be the lack of means, the lowly purpose of the building or the exceptional quality of the stone, as well as painstakingly laid masonry.

The love of stone seems to be rooted in the works by the art critics and treatise-writers from the middle of the 19th century. John Ruskin advocated for the sincerity of the material. He displayed his stone-loving leanings when he glorified the aesthetic value of stone:

« [...] It is impossible for there to ever be majesty in a cabin made of brick; however, there is a clear element of sublimity in the coarse and irregular assembly of the stone walls displayed by the cabins in the mountains of Wales, Cumberland and Scotland.»

(Ruskin 1849, cited in Wright, 1998: 8)

This harks back to the phrase repeated by builders in the Baix Empordà region, who claim: «Even if it is poorly laid, stone is still beautiful».

In the rehabilitations carried out in a large number of these buildings, the outer rough-coating or sgraffito has been eliminated. New generations have grown up with bare buildings and have gotten used to the aesthetic of bare stone, which is shifting the collective imagination towards an internalisation of the presentation of ordinary rubblework masonry without any kind of finish.

These walls from more popular architecture were built with local stones which were readi-

ly available because they were so plentiful and nearby in the earlier preindustrial conditions. Their quality was not a determining factor. Covering them with an outer layer ensured that the stone would last longer since they were protected from weather, while also ensuring more water-tightness for the insides of the buildings.

However, despite the fact that it was a plentiful material that was easy to access in the past, today stone has become a material that is difficult to access under the new production and distribution conditions, since the sphere of interaction is global and materials have to meet a given quality level by a much larger market in order to ensure their business feasibility. After all, the technological context through which interventions are currently channelled is governed by the interaction of capitalism and industrialisation. Many local stones are not viable given the expenses stemming from their commercialisation for a small audience, and therefore they cease to be accessible in the conventional sale and purchase circuits, becoming objects which are difficult to find given the demands of this group. This is a clear example of how beyond the fundamental matrix of economic, institutional and technological organisation, capitalism is also a system which produces symbolic goods.

The upshot is that exposing stone has become more valuable than hiding it behind a covering. The goal is to highlight the fact that the walls are built of these stones, which are now signs of exclusivity. Their rarity on the market has transformed their associated symbolic meaning.

When new structures are built, the new walls are executed following the multi-layer scheme of contemporary architecture, which tends to con-

sist of a 20-cm finishing layer of exposed stones held together with a lime and cement mortar, insulation around 3 or 4 cm thick and a perforated solid brick layer, while the interior is covered with plaster or a lime and cement rough-coating. Therefore, the protection through thickness shifts to a sum of layers in which each layer serves a specific purpose: the stone fulfils cultural factors of contextualisation, the solid brick wall serves the structural purpose, and the layer of insulation ensures greater thermal comfort.

This kind of construction solution emerged as a consequence of a series of factors: Stone has become a material that is difficult to find on the market and in high demand, which raised its value, and therefore its use is adapted to the current conditions of high market prices. Likewise, there has been a loss in the skill required to build a dry stone wall. In the majority of cases, a kind of mortar is needed to ensure the stability of the wall.

The power of regulations, the loss of specific knowledge and the price of the raw materials needed are evidence of how capillary power works in construction activities, stealthily yet incessantly conditioning the solutions adopted in interventions on traditional architecture. As a result, the constructive and historical variables are forgotten and/or negated. The constructive details of the new walls match the new conditions.

Even though we could argue the suitability of changing materials and processes to highlight the difference between the original and the new, as gleaned by reading international letters, we should not forget that these newly built walls precisely seek the opposite: to not be distinguishable from the pre-existing ones.

Lime or cement?

So far we have discussed the practice of eliminating the traditional rough-coating from the ordinary masonry walls in rehabilitations; however, the reflection does not end here. We must also analyse in the cases of rough-coating how it is done, and using what materials.

Lime mortar helps us to clearly perceive what the entry of expert systems has meant in the world of construction, specifically the change in the way the materials are produced through the new technologies.

The lime that was used in the past is a material that could be made anywhere with fire using the branches in the forest understory burning at a relatively low temperature (900°), local limestone and, if the topography allowed it, the placement of the oven taking advantage of slopes in the land.

The lime used was the raw material that the environs supplied. There was not a lot of choice. The builders at that time had developed in-depth knowledge of the interactions of the local materials available to them which could provide solutions to the different needs they faced.

However, this limitation in means gradually shifted in the modern age. With the implementation of the industrial manufacturing system, the use of lime waned, since it was not a part of the new industrialised production patterns. And a material that at first replaced lime in all its uses gradually came to the fore: cement. Its success was based on the fact that it was a homogenous manufactured product which expanded the range of applications that lime had had until then. It made it possible to make artificial stone and reinforced concrete.

Its advantages led to the acritical application of cement, even though over time the regressive consequences of this material compared to traditional lime became clear:

- It increases the rigidity of the mortar pastes. It also shows incompatibilities with the existing materials in traditional buildings, and causes accelerated deterioration of the rough-coating due reactions with the sulphates.
- Colour dissonance compared to the earth tones of the historical materials existing in these buildings, not to mention the steely texture of cement coatings.
- Problems with condensation inside homes which contributed to a lower quality of life. At a time when homes are increasingly watertight, and with cement as a material that prevents the walls from breathing properly, condensation problems are exacerbated.

These are the main characteristics which made lime mortars indispensable over cement mortars in both façade coatings and in the pastes used in the joints of exposed stone walls.

Yet despite this, many builders are still hesitant to use lime mortars as their only bonding agent, and instead they try to apply lime and cement rough-coating, since the mixture of cement and lime allows a single layer to be applied quickly, so that the cost-benefit ratio is balanced. Therefore, this is an option used quite frequently in construction.

The difference with lime mortars lay in the fact that in order to get good results with lime, at least two layers are needed, and it is more dependent on the weather conditions when it is executed and on the technician's skill. In contrast, when

applying a cement and lime mortar, the lime lowers problems of retraction and multiple fissures, while the cement accelerates the hardening process. This is proof of the fact that cultural and economic factors are not dissociated from each other in the field of building rehabilitation.

***Roofs. Are reinforcements necessary?
Traditional or contemporary systems?***

These elements are usually resolved with vaults or one-way roofs made of wooden beams. Timbrel vaults specifically allowed spans of a certain size to be covered with a material with little capacity for traction, without applying too much weight onto the structure.

The timbrel vault

The traditional timbrel vault has three defining features: it is built without a wooden frame, and plaster paste and flat brick are used.

The execution of the first layer was the most delicate phase, since it is the one that required the most mastery by the technician; the binding material was plaster because it hardened quickly, which was vitally important since this is what rendered the wooden frame unnecessary in the majority of cases. Afterwards, but almost parallel to the execution of the first layer, came the second coat and the application of successive layers, if they were needed.

This technique took root in Catalonia since it was not particularly cold and moist, and plaster was an accessible material. In fact, it had major advantages:

- Material economy in using it in construction, that is, if the technician was not skilled it re-

quired no wooden frame. Only in the most complex cases was a template or movable frame needed.

- Lightness compared to its ability to bear weight, which avoided the use of excessively thick walls to support the horizontal forces conveyed by this construction system.
- Unlimited ability to cover irregularly-shaped spaces.

In interventions today, the attitude towards these systems can vary from respect and trust to the mistrust represented by the introduction of a layer of concrete which serves a structural purpose. However, there is also a middle attitude, primarily promoted by builders, which consists of placing a flat concrete slab which works as strut between the two walls that support the horizontal forces of the vault, thus ensuring that they do not move because it is known that the greatest risk comes from a displacement of the walls that support the vault.

In cases in which it serves no structural function, the vault is further clear proof of the limits of thinking that determine the discourse. The traditional systems are adapted because since they do not know how a vault works, people instead work with what they are familiar with and know to be reliable.

In the cases today in which the goal is to revive this kind of system, the execution systems have been modified towards processes more befitting the circumstances around modern constructions. There are primarily three processes:

1. Without a wooden frame, as was used traditionally, but instead of using the traditional plaster paste the binding material used for

this layer is quick-hardening cement. The reasons put forth by builders include avoiding the risk of suffering the consequences of the hygroscopic nature of plaster, since if there is a major increase in humidity while the first layer is being applied, the work done thus far can be wasted since the volume increases and the resistance decreases, thus destabilising the layer already built. In contrast, with quick-hardening cement, this risk disappears, even though the execution process takes a bit longer.

Another reason cited is that the use of plaster requires more highly skilled technicians, since the execution cannot be stopped because if the plaster has thickened you run the risk of wasting the material, as it becomes unusable quite quickly.

Once this first layer has been applied, instead of recoating it with another layer of tile, a layer of reinforced compression is often applied which serves the structural function of leaving the previous layer as a permanent framework. Afterwards, the pieces that will be exposed are adhered via the intrados using a cement-glue.

2. Another variation that has been introduced is the use of wooden frames. In the past, wood was a rare resource and therefore the tendency was for optimisation, which meant encouraging the learning of techniques that required no auxiliary structures. Today things have changed, and this increase in material fuelled by the loss of mastery in the execution of these techniques is not significant; therefore, wooden frames are once again used to build

them, which are true wooden frameworks that allow the vault to easily be laid and the detailing of the layer that will be seen inside to be controlled.

3. Another way of operating which is a mixed solution of those discussed above consists of placing the layer of the intrados which will be seen via mobile wood frames with the ceramic pieces meant for this purpose, but without joining them. Special care is taken in this process to correctly place the detailing. Then a layer of Portland cement mortar is added, and as many layers of ceramics are added as necessary, always trying to alternate the direction of the pieces in order to avoid the joints of the different layers from falling in the same place. When the entire area has been covered, the joints of the layer meant to be seen are neatly finished from underneath the vault.

The timbrel vault is prized because of its forms, colours, textures and proportions; in contrast, for the sake of greater compatibility with the discourse or economic limitations, structural principles or construction methods that entail more specialised labour are abandoned.

Wooden roofs

In roofs made of wooden beams, the traceability of the raw material used to be an essential factor that determined the material's sound performance in the construction site. Variables like the characteristics of the species of wood used, the different processes used from its selection until it was used in construction, along with other factors more closely related to the environment

in which the tree grew, provided control over its future behaviour. However, the production conditions in the late modern world prevent us from tracing the materials supplied. Thus, in the vast majority of cases, other systems are chosen which ensure greater predictability of the wood's behaviour.

The different distributors, carpenters and architects interviewed shared the opinion that there are two kinds of wood that cause no problems after being used in construction:

- Laminated wood, which is the union of small pieces of wood through industrially manufactured resins.
- Recycled wood. This is old wood that is totally dry, and its future behaviour offers few risks as long as the distribution of the main forces which it has supported for such a long time does not change.

The factor of predictability is primarily what leads these two kinds of wood to be preferred over natural solid unrecycled wood with which the roofs and roof structures of this vernacular architecture used to be built.

The behaviour of laminate can be predicted more reliably, and the possibility of its suffering from pathologies caused by hygroscopic movements is more controlled, just as its risk of it suffering from biotic attacks without the need to invest much time, as traditional techniques require, and through systems that allow for mass production. The only visual disadvantage are the lines revealing where the tiny pieces were glued together.

In the case of recycled wood, the same could be said about its predictability, although it is harder to source since it comes from outside the

mass production circuits. This solution is taken in just a handful of cases compared to laminated wood because of both the prices and access to the pieces.

In summary, what lies behind this preference is the legitimacy achieved by controlling randomness, and this leads to a capacity to reject and dissolve «traditional» alternatives.

Roofs: Split grids or a complex of elements? Bioclimatism, contextualisation?

In the case of roofs, their purpose is closely tied to the use of the spaces immediately underneath them. In the winter, the farm yields were stored just under the roof, and this provided the insulation needed to prevent the heat from the main floor from escaping. In the summer, this space was emptied and it operated as a ventilation chamber which prevented the overheating from sunlight of the outer layer from entering inside.

The new uses of these buildings means that spaces that used to be used for farm activities are now considered rooms, even though they do not meet the minimum conditions needed to serve this purpose. Currently, the conception of the roof has been reduced to the skin that separates the exterior from the interior underneath it, while the more integrative vision of uses and construction have been abandoned.

In order to achieve the inhabitability conditions, different layers of specific materials supplied by industry must be added in order to ensure the comfort of these spaces underneath the roof. However, this has generally been resolved without exceeding a certain thickness, usually

around 30 cm, because any thicker and it might modify the traditional exterior appearance.

Despite this, the purposes that roofs must fulfil do not end here, since such a thin layer must also serve as an anti-theft barrier, especially in freestanding buildings in rural environments. This forces the addition of a layer of concrete that is difficult to penetrate, although it comes with the disadvantage of worsening its bioclimatic facet since in the summertime the passive system requires a ventilation system to be created that prevents the skins in contact with the interior from being part of the load. In contrast, in winter conditions a layer of insulation approximately 5-cm thick is usually added, although this does not prevent the loss of heat.

In the vast majority of cases, the solution is to use active technology from an external energy source which resolves the conditions of inhabitability in both the winter and summer, casting aside any traditional integrative solutions in favour of a greater economic advantage of the spaces.

Beyond the constructive details

So far, our analysis has focused on a glance at constructive solutions, but choosing any solution obviously affects other levels of the design. Therefore, before concluding this article we should offer a few reflections which are part of an entire larger set of reflections which shall be outlined.

In previous paragraphs, we mentioned the case of incompatibility between the moisture on the ground floors and the living spaces with a high degree of comfort, and therefore the need

to reconsider the functions associated with these spaces, functions that are compatible with high volumes of ventilation.

Even though this factor is not limited to ground floors, it can also come from the custom of stripping the walls in order to leave the stones comprising them exposed, since this can lead to problems of watertightness inside. This addition of moisture during cold periods makes it difficult to achieve proper comfort levels, even if there are attempts to offset it with heating systems that make use of this moisture, such as biomass, radiators or heat pumps.

Based on yet another comfort variable, namely acoustic comfort, the uses of these systems which seek to be adapted to modern comfort criteria must also be reconsidered. Soundproofing is achieved by introducing a layer of sand. But in the case of existing simpler roofs where the goal is not to add too much weight or not turn them into permanent frameworks with the introduction of a concrete slab, the functions must be distributed bearing in mind this fragility, and attempts must be made to achieve compatibility between the programmed uses above and below this building solution.

To conclude this point, which seeks to provide a more global view of the design implications when working with traditional techniques and materials, all that remains is to mention a fairly well-known one: the vaults that transfer horizontal forces, which have to be offset either with the higher weight that comes from the walls, with buttresses, or with the use of struts. This means that if we want to place a vault on an upper storey knowing that there is not enough

vertical weight to make the result deviate and that struts must be added, in some cases they must spring from the arch itself, which requires them to be exposed. Even though this seems like a minor matter, there is no dearth of discussions that can arise in a construction site because of this apparently minor issue.

Conclusions

It is clear that the construction foremen prefer to use materials and systems that have been processed by industry, which has gained the «attribution of agents that identify risk factors, monitor variables, analyse complex situation and design responses to deal with accidents and catastrophes» (Velasco et al., 2006, pp. 271). Few people can guess at and are aware of the forces hidden behind these details.

Traditional architecture was based on a few materials with a wide spectrum of use. In contrast, today the materials have specialised to fulfil a single purpose, special materials to support loads, or for thermal insulation, to make watertight barriers, etc. This involves the intensive use of specialised materials, all of which are based on multi-layer construction forms (Pario, 1999).

In the case of rehabilitations, this new way of understanding construction does not yield very satisfactory results. It is essential to seek a balance between adapting them to the new requirements of inhabitability, bearing in mind the existing material conditions, without destroying our inherited heritage or falling into banalisation. Within these buildings, there is the wisdom

of earlier systems which used limited means to achieve exemplary results. This is a kind of historical knowledge that was part of a complex system, and therefore it cannot be reduced to a list of technical solutions circumscribed to a set of different applications according to the expected result. Their efficacy depended on interactions among many factors, which must be taken carefully if we want to grasp the real historical successes achieved with traditional knowledge and its logic for a new contemporary proposition (Laureano, 1999).

This is the culture of a place that cannot by definition either be global or offer the same solution for the same problem, since the place and the communities involved determine it, among other reasons because the production and organisation systems have varied substantially, and these concepts have been reformulated and reinterpreted in light of the new conditions.

One of the concepts that can be extracted from traditional construction is permanence, but this encompasses more than it seems to at first glance. In fact, it goes beyond the durability of the buildings over time and instead means orienting the science and technology towards what is permanent in all the spheres involved.

In an effort to discern the main variables behind this diversity of technology in traditional architecture which allows for this permanence, we should highlight the following:

- The use of local material resources. Avoiding the transport of heavy materials.
- The transference or adoption of the technological culture that matches the local resources available.

- The sincerity and ease of reproducing the building technique used.
- Easy maintenance.
- Functional richness/ Ease of adopting to needs that change over time.
- Accessible knowledge far from abstract technical considerations.
- Symbiosis and cooperation with other systems.

After everything that has been said so far, we should stress that ultimately what we are left with after the analysis of this architecture lies primarily in becoming aware of the direction being taken in architecture today, since most of the solutions adopted come from a culture with a universalist nature, which leaves no room for any other local logic. Therefore, the challenge is knowing how to recognise from our past everything that the rational underpinnings imposed by late modernity has left behind but which could be worth reviving and repurposing in future actions, consciously participating in the processes of hybridisation and cross-breeding that each situation requires.

The goal is to propose comprehensive solutions that bear in mind the society where they are to be applied, instead of a specific solution that at first glance seems very efficient but that ultimately leaves regressive consequences for society as a whole, consequences which are oftentimes neither viewed nor perceived as such since the connections are not made.

The issue is not the choice between «modern growth» and «traditional stagnation». Instead, the issue is finding the right road to development.

When rehabilitating these buildings, most architects have internalised and naturalised the scheme of thinking of the new construction, in which materials have become specialised to fulfil just a single purpose. They strive to associate each layer with a given purpose, even though traditional architecture does not follow this scheme. The technicians adapt the building systems of these buildings to the knowledge that forms the bulk of the prevailing discourse, failing to incorporate and re-appropriate the variables of the relations of use which ensured proper functioning, easy maintenance and independent management in the past.

Architectural practice has become homogenised and dehumanised. The traditional systems are relegated to the past through the inevitable adaption to the force of capillary power in the guise of self-imposition of competitive prices, easy distribution, regulations and the transmission of the dominant discourse through the institutions.

This has led to the dismantlement of the traditional forms of construction and has created dependencies through a tendency to invade all spheres of construction and a supposed indispensability which rests upon two strands: trust and risk. Trust meant as faith in the correctness of the abstract principles on which the technical knowledge is based, and risk as the awareness of a threat(s) which come into play in a particular course of action (Velasco et al., 2006).

A study of the commonly used construction details has allowed us to look beyond the values declared by technicians on their building practices, since the declarations seem to have a greater

interest and concern in not eliminating the essence of these buildings, even though an analysis of the actions taken seems to indicate that this is more an inverted image of the limits that reality imposes on them.

To conclude, and with the intention of presenting something more concrete in the guise of a proposal, we should highlight the work done by the Swiss architect Gion A. Caminada in Vrin, his birthplace. Taking a holistic approach as the base, which encompassed the entire town, and reinterpreting the patterns determined by the physiognomy of both the village and each of the buildings through today's lenses, Caminada, along with a family member who is an economist, undertook a slow, silent job of revitalisation where he merged the economic, the social and the architectural.

The surprising thing is that many of his contemporary works which were produced in this conceptual setting have been recognised as examples of celebrated value for contemporary architecture today.

Bibliography

- DÍAZ DE RADA, A. (2007). «Valer y valor: una exhumación de la teoría del valor para reflexionar sobre la desigualdad y la diferencia en relación con la escuela». *Revista de Antropología Social*, 16: 117-158.
- GIDDENS, A. (2011). *Consecuencias de la modernidad*. Madrid: Alianza Editorial.
- LAUREANO, P. (1999). *Agua: el ciclo de la vida*. Barcelona: Naciones Unidas. Agbar, CCD, DL.
- LEWELLEN, T. (2009). *Introducción a la antropología política*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- NAREDO, JM. (2006). *Raíces económicas del deterioro ecológico y social: más allá de los dogmas*. Madrid: Siglo XXI.
- PARICIO, I. (1999). «La construcción convencional: del código de reglas al decálogo de soluciones». *Arquitectura Viva*, 64: 101-103.
- PEACOCK, J. (2005). *La lente antropológica*. Madrid: Alianza Editorial.
- RUSKIN, J. (1849). *The Seven Lamps of Architecture*. Londres: Smith, Elder & Co.
- VELASCO, H.; DÍAZ, A.; CRUCES, F.; FERNÁNDEZ, R.; JIMÉNEZ, C.; & SÁNCHEZ, R. (EDS.) (2006). *La sonrisa de la institución. Confianza y riesgo en sistemas expertos*. Madrid: Centro de Estudios Ramón Areces.
- WRIGHT, D. (1998). «Los acabados de los monumentos novohispanos y la petrofilia al final del siglo XX». In A. Dallal (ed.) *La abolición del arte. XXI Coloquio Internacional de Historia del Arte*. México: Instituto de Investigaciones Estéticas, Universidad Nacional Autónoma de México, pp. 143-180.

Traditional architecture in Catalonia: Value and protection

Roger Costa Solé, Department of Culture Generalitat de Catalunya

Recognising traditional architecture as a valuable heritage worthy of study and preservation has been neither an easy nor an obvious road. In contrast to some architectural styles, which are regarded as an integral part of our cultural heritage by their very nature, traditional architecture requires an additional effort at interpretation to reach a minimum consensus on whether or not its examples are part of our «heritage». This kind of architecture is perceived as somewhat more complex, always open to nuance, if not a remnant of the past that we would be better off eliminating. Its constructions are usually perceived as rudimentary, obsolete wreck with little worth. However, this is an intrinsic difficulty in all ethnological heritage. So what leads us to consider something like a heap of rubbish, an old, antiquated thing, as something worthy of interest?

In the case of traditional architecture, many people still associate it with situations of poverty and circumstances of destitution experienced in their own lives. Our parents and grandparents suffered from all sorts of discomforts in these buildings, and it should come as no surprise that they appreciate the spaciousness

and comfort of modern constructions. Unfortunately, this process of rejection has also led to the loss of the memory which would allow us to interpret it properly, meaning that when applying the usual interpretative schemas we do not grasp the meaning, conception and distribution of many spaces. In short, we fail to grasp their logic. This is, therefore, a problem of interpretation.

In contrast, mediaeval architectural styles can be used to illustrate the current problem of traditional architecture. The Romanesque and the Gothic did not represent anything until the Romantic intellectuals noticed them and held them up as the living examples of a magnificent past that has survived until today. This process continued with the acceptance of this worth by broader swathes of society. This widespread interest inspired an entire series of studies which allowed us to interpret the language of these styles more and more accurately, until the revivalist architects of the 19th century restored and even built brand new Romanesque and Gothic buildings, or at least buildings with many features from these languages. They learned how to *read* that architecture so well that - to contin-

ue with the same metaphor - they even learned how to *rewrite* it.

On the other hand, we still have problems reading ethnological heritage in general and traditional architecture in particular. Fortunately, for some years now, research on this subject led by a large and constantly growing group of highly qualified people, is once again giving these elements their due attention. These fields of research include ethnology, which gradually allows us to better understand the context, the lifestyles that inspired them and other related areas of our heritage (both tangible and intangible). However, the step towards becoming a recognised part of our heritage among the majority of society has yet to be achieved. Even experts in cultural heritage still have yet to include it in their mental map.

In this sense, even today the underdevelopment of knowledge on traditional or popular architecture, in contrast to the knowledge on cultivated architecture, largely prevents it from being recognised and protected. This lack of knowledge means that the same measurement parameters used for cultured architecture are applied to traditional architecture, which results in skewed assessments. Examples of cultured architecture are valued according to their fit within a given architectural order, their age, their monumentality, their uniqueness, their formal beauty and the fact that they are part of the oeuvre of a given architect or school. However, these parameters are not useful when assessing traditional architecture, which is a type of architecture where buildings are repeated with minor variations, generally gaining their value

from the wider context of the building in its location. This aspect, singularity, is perhaps what has often prevented it from earning protection. After all, why protect a given element if there are hundreds of them? This is also a dynamic, ever-changing kind of architecture which adapts to the circumstances at any given time, one that is impossible to understand without a diachronic interpretation. This, coupled with the fact that it bears little or no relationship with the cultivated architectural style popular at the time, makes it incomprehensible in the eyes of many architecture experts. Another feature of this kind of construction is the lack of a known author, or the fact that numerous experts have participated in building it, without a hierarchy among them, such that the authorship - a highly valued factor in cultured architecture - is diluted in an anonymous person or group. Monumentality is yet another factor working against it. Generally speaking, these constructions are not spectacular, they are hardly monumental and they leave little impact. In this sense, the size and unique location of many ice wells, for example, means that they are easier to protect, while tiny cavities or watering wells to capture rainwater, simple constructions often located in the midst of rural settings that are abandoned today, earn no protection. The constructions that we can associate with industrial archaeology are more fortunate. For some time now, hydraulic flour mills and oil mills have been inventoried, documented and often protected. The veneration of technology that our society professes is coupled with the fact that these constructions are more spectacular and often justify discourses associated with

local development. The kinds of materials used in the construction also influence the perception of whether or not it is important. For years, stone constructions, particularly dry-stone ones, have earned much more attention in Catalonia than constructions built with other kinds of materials. It must be said that it comes as no surprise that these constructions draw the attention of many heritage lovers, given the beauty and ingenuity with which the walls, vaults, false domes and arcs of all kinds using this technique were built. However, this attention to dry stone has pushed other interesting constructions into the background merely because they were built using some kind of mortar. The same applies to mud constructions, which are extraordinarily important in the history of traditional construction in Catalonia and today are an authentic hallmark of some of the western and southern areas of the region. And to make matters even more complex, traditional architecture is not as beautiful if we take the canons of the great architectural styles as our reference. Therefore, experts' difficulty in choosing examples worthy of preservation is much greater when this set of parameters is used. It is very difficult to find examples that are at once beautiful, old, monumental and unique. And yet - fortunately - there is an increasing consensus in the field that many more constructions must be protected than have earned this privilege until now.

Another stumbling block that hinders the protection of traditional architecture, one that extends to all of our immovable heritage, is real estate pressure. The logic of the real estate market is at odds with the protection of this heritage,

since it is naturally against placing obstacles in the free market. Not only properties located in public areas are free from this pressure. In the case of traditional architecture, an added difficulty is that one of the possible solutions, namely the reconstruction of the building in another place, is practically impossible given that many of these constructions have been built with materials that are no longer used today, and the knowledge and skills needed to build them have been lost, not to mention the intrinsic difficulty in maintaining the aged appearance they have today, which is also part of their charm. The only advantage for traditional architecture in this sense is that many of the constructions that are appreciated today are built in rustic areas free from this kind of real estate pressure.

The protection of traditional architecture: The historical framework of Spanish legislation¹

The fate of traditional architecture in Spain has gone hand in hand with different conceptualisations grounded in the historical period and the socio-political context. For a long time, it has been treated as a minor form of architecture that is secondary to signature constructions and an accessory to concepts like «landscape» or «place». It is a kind of architecture that the academy has relegated to the background, first through the study of the different architectural currents and their leading representatives, and

---

¹ Extracted from the National Traditional Architecture Plan, pp. 74-79. <<http://ipce.mcu.es/pdfs/PNArquitecturaTradicional.pdf>>

secondly through the quest for a standardised, serial architecture with solutions aimed at responding to massive housing demands for either living or speculation. Today, different factors have contributed to the fact that more and more people are noticing this architecture: greater attention to sustainability, further development of studies on our ethnological heritage, more sensitivity to the local, etc.

The laws that have affected it have changed relatively little over much of the 20th century. The first Spanish laws affecting it associated it with traditionalism and picturesqueness but did not value it for its intrinsic worth. It is in this context that we should understand the Royal Decree from 1926 on *«Protection, conservation and growth of the artistic richness of Spain»*, whose second section is devoted to *«Protection and conservation of the historical-artistic architectural richness of Spain and the traditional nature of its villages and cities»*. The 1933 law on the *«Defence, conservation and growth of the national historical-artistic heritage»* is the most important one, as it remained in force for 52 years, until the advent of democracy. This law in essence maintained the same definition as the previous one, but the way the Franco regime enforced it was primarily targeted at protecting villages that reproduced the «traditional» image of the region where they were located. As the tourism industry developed, the law was more clearly geared in this direction. The 1964 order on the *«Regulation of Artistic Historical Complexes»* states the function and purpose of these complexes outright: *«Bearing in mind that the economic life of these 'complexes' must*

exclusively be oriented towards the tourism industry» (art. 5). Given this, it must be borne in mind that the constructions had to match *«the general traditional style of the village or region»* (art. 7). In Catalonia, cases which illustrate this point include Gerri de la Sal (1970), Santa Pau (1971), and part of the old town and seafront of Sitges, which was declared a *«Historical artistic complex and picturesque site»* in 1972.

After the 1980s, the new state and international context gradually increased the value that people attached to traditional architecture itself. This is revealed by both the Declaration of Amsterdam in European Architectural Heritage Year, 1975, and the programmatic document of the Convention for the Protection the Architectural Heritage of Europe signed in Granada in 1985. Both documents reaffirm traditional or vernacular architecture as part of the cultural heritage strongly tied to the construction of new identity-based collective imaginations, which in Spain would be activated in different regional settings: from the autonomous communities to the counties and even locally.

Law 16/85 on the Spanish Historical Heritage signalled major headway and served as a reference for the subsequent regional laws, including the one enacted in Catalonia. For the first time, historical complexes, which include traditional architecture, were treated systematically, and the law expected cooperation between the culture and urbanisation departments of the different public administrations involved. Article 21 establishes the requirement to catalogue valuable buildings, both those that are unique and those that confer personality upon the

whole. This article also calls for the conservation of the urban structure and establishes limits on remodelling and replacing the buildings that currently stand. The law dedicates an entire section to the «ethnographic» heritage, a hugely important fact since it introduces a new entity as intangible heritage, while also defining the movable and immovable heritage. Their definition is a clear precedent of what we later find in the Catalan law:

Immovable ethnographic assets include buildings and installations whose constituent model is the expression of knowledge that is acquired, rooted and transmitted consensually and whose form of construction fits, either as a whole or partly, an architectural kind, type or form used traditionally by human communities or groups.

These recognition and protection measures were reinforced by the new specific protection of sites of ethnographic or ethnological interest developed for the first time in Spain in law 1/1911 on the Historical Heritage of Andalusia.

Despite all this, the state traditional architecture plan approved on the 26th of March 2014 came to a rather unpromising conclusion about the application of the laws on the protection of traditional architecture based on the data gathered in the different autonomous communities (including Catalonia), which we can summarise as follows:

1. Lack of direct, committed intervention by the public institutions in the preservation of traditional architecture. The specific legislative developments on this matter have been revealed to be poor and inefficient.

2. The recognition of this architecture as «historical complexes» in declarations is still quite precarious, even though since the late 20th century we can see how traditional architecture has become a dominant value which justifies most declarations of historical complex. This kind of architecture is increasingly showcased and documented properly.

3. General urban development plans, subsidiary regulations, special protection plans and territorial plans all directly affect traditional architecture. Greater coordination among these legislative provisions is needed so that this architecture is not negatively affected. The same holds true with coordination among the different administrations.

4. Regarding the inventories of traditional architecture carried out, the plan points out the vast disparity of institutions involved, while in terms of their contents there are huge gaps in the documentation and highly fragmented information. What are most glaringly missing are generic inventories that contain and comparatively contextualise all the different typologies which fall within the definition of traditional architecture, at least in homogenous cultural frameworks such as counties or the equivalent. There is also a tendency to focus on certain typologies, either because they are iconic at each site or because of their relationship with traditional activities considered today as paradigmatic of our ethnological heritage: related to farming activities (farmhouses, huts, etc.), storage and conservation (underground storage, ice wells, haylofts, etc.) or proto-industrial transformation processes (mills, wine presses, etc.).

5. Regarding the interventions carried out on this kind of architecture, there is proof of the unsuitability of the criteria and action policies implemented due to a lack of training, valuation and awareness of this matter. This translates, for example, into the inappropriate choice of materials and building systems, which are alien to the original constructions, instead of applying traditional techniques. Likewise, we can see a clear trend towards «façadism», as well as an excessive decontextualisation of these constructions from their environs, largely motivated by real estate speculation, which leads to the dismemberment of a host of traditional buildings. Finally, many interventions do not have the direct participation of the users, so that neither their opinions nor their needs are taken into account.

The protection of traditional architecture in Catalonia

In Catalonia, the legal document that regulates the cultural heritage is Law 9/1993, dated the 30th of September 1993. From the standpoint of immovable assets, with special attention to its relationship with traditional architecture, it contains two categories of Asset of National Cultural Interest which affect it:

- Historical Complex: «a group of immovable assets (...) which constitutes a coherent, delimitable unit with its own entity (...)»
- Zone of Ethnological Interest: «a set of vestiges which can include interventions in the natural landscape, buildings and installations which

contain elements that are part of the ethnological heritage of Catalonia.»

Law 2/1993, which seeks to promote and protect popular and traditional culture, also contains provisions which affect traditional architecture. The law stipulates that examples of the «ethnological heritage of Catalonia» include «the properties and installations customarily used in Catalonia whose architectural characteristics are representatives of traditional forms». The relationship between this definition and the one contained in Law 16/85 on the Spanish Historical Heritage is clear.

At the time this text is being written, twenty-eight elements in Catalonia have been declared assets of national cultural interest in the category of zone of ethnological interest, across four different sites: the tannery neighbourhood in Vic, ten complexes in the massif of Les Gavarres (two ice wells, a lime oven, a brick kiln, a watering system associated with a farmhouse, three mills, a spring and a building to exploit it, and two mines), five dry-stone huts in the town of Montroig del Camp and 12 buildings housing hail control guns in the Delta de l'Ebre. Ruling proceedings for thirteen sites with tubs at Les Valls del Montcau (Bages) were underway. Recognition of these first elements shows that there is no direct equivalency between the built ethnological heritage and traditional architecture. The case of the buildings housing hail control guns in the Delta de l'Ebre is paradigmatic: their relative newness (the oldest is 65 years old), their facture and their authorship, which is well known, make it difficult for them to be considered examples of popular

architecture. However, their status as «receptacles of memory» of an emblematic activity in a community - the cultivation of rice, in this case - turns them into perfect examples of ethnological heritage. The huts in Mont-roig, in contrast, are typical examples of traditional architecture while also being ethnological heritage.

Regarding historical complexes, 101 historical complexes have been declared in Catalonia. Unfortunately, it is difficult to unpack which of them have earned this declaration because of their traditional architecture, but given the characteristics of these sites - most of them the old quarters of historical towns - we can deduce that almost all have traditional buildings to a greater or lesser extent.

The Law on Urban Planning, issued in 2002 and amended in 2012, has 14 articles that somehow speak to traditional architecture. Particularly important are article 47, which allows *masies* or farmhouses, along with rural homes and similar constructions, to be rebuilt and rehabilitated, and especially article 50.2, the «specific catalogue of constructions located on land that cannot be urbanised which are susceptible to reconstruction or rehabilitation», known as the «catalogue of *masies*». This catalogue, which must be drawn up in the same manner as urban planning, has to be accompanied by a justification of the reasons that determine a house's preservation or, if needed, recovery in accordance with the provisions of article 47.3 [...]. Likewise, article 71 states that it is obligatory to draw up a catalogue of the properties that must be protected within a municipality, both within the urban grid and outside it.

Regarding inventories, Catalonia is a clear illustration of the confusion and lack of coordination mentioned above for the Spanish State as a whole. We should also note that the inventories of cultural heritage grant no kind of protection to the inventoried asset per se, even though some of these inventories also include assets declared an Asset of National Cultural Interest or an Asset of Local Cultural Interest (abbreviated BCIN and BCIL, respectively). The Research and Protection Service of the Directorate General of Popular Culture, Associationism and Cultural Actions has identified five of them on a national or regional scale:

- The Inventory of Architectural Heritage of Catalonia (which depends on the Directorate General of Archives, Libraries, Museums and Heritage) has identified 15,408 constructions which fall under the label of «popular work». However, this category is misleading, given that all kinds of structures without a known author are included within this section.
- The Inventory of Ethnological Heritage of Catalonia has managed to inventory more than 7,100 properties all over Catalonia, which is one-third of all the assets which it has documented, both moveable and immovable, as well as intangible assets.
- Wikipedra is an initiative developed by the Landscape Observatory with the cooperation of fans from all over the country; it has inventoried more than 15,000 dry-stone constructions. This figure is expected to rise quickly due to the exemplary documentation policies carried out by this institution, which combined new technologies and knowledge from other entities.

- The Cultural Heritage Map of the Barcelona Provincial Council contains information on 148 towns so far, with more than 5,600 information files on «popular» properties, more than 1,750 of which have some kind of legal protection (BCIL, special plans, etc.).

Unlike the four above, the following two nation-wide catalogues contain only protected constructions:

- The Catalogue of Catalan Cultural Heritage, which includes items like Asset of Local Cultural Interest (in theory, all of them immovable assets), does not contain information on all the 947 towns in Catalonia, nor does it distinguish between architectural types. Therefore, it is not a tool through which we can precisely ascertain how many buildings or infrastructures have been declared BCIL because of their status as traditional architecture.
- The Urban Planning Registry of Catalonia contains the municipal catalogues «of the assets that should be protected» (Catalogue of Assets of Local Cultural Interest) and the catalogues of constructions located on land that cannot be urbanised which are susceptible to reconstruction or rehabilitation (the «catalogue of *masies*»). However, the total number of inventoried constructions is difficult to ascertain with precision because it must be checked town by town.

Another example which shows the increasing interest sparked by traditional architecture is the cooperation protocol signed in 2012 by the Department of Culture and the Department of Agriculture, Livestock, Fishing and Food for access to

Extranet eGIPCI by Rural Agents in order to learn about the immovable property of cultural value in Catalonia. This has also enabled systematic data collection on traditional constructions located in the rural world. Specifically, the protocol calls for the documentation of four kinds of constructions: ice wells, flour mills, lime ovens and brick ovens. Basic information on each item is logged, such as its name, its precise location and historical information, if available, and it is documented with photographs. Based on the results of this effort, so far more than 2,600 constructions have been documented as the work continues.

The application of these regulations locally has led to disparate results. The majority of Town Halls have protected examples of traditional architecture, particularly notable elements like farmhouses, mills and similar structures. Other town halls have included rustic constructions in their catalogues, such as the Mont-roig del Camp Town Hall, which declared 101 huts in the town, practically all of those still standing, as assets of local interest. In turn, in 2014 the County Council of the Alt Empordà declared 97 dry-stone huts in the towns of Avinyonet de Puigventós, Biure, Llers, Pont de Molins and Vilanant as BCIL. The vats in the valleys of Montcau in the townships of Pont de Vilomara, Rocafort, Mura and Talamanca (Bages) have been registered as Assets of Local Cultural Interest and some are now trying to secure the status of BCIN in the category of zone of ethnological interest. Some towns on the plain of Lleida have declared local vaulted cabins as assets of local cultural interest: Agramunt in Urgell (27), L'Albagés in Les Garrigues (2), Vallbona de les Monges in Urgell (1) and Al-

carràs in El Segrià (1). Even though these figures encourage optimism, a cursory analysis shows that the majority are dry stone constructions. In contrast, other quite widespread building elements, such as mud walls, usually receive less attention. However, in certain counties where the use of this technique has been present until quite recently, constructions built with mud walls have recently begun to be regarded as emblematic elements, and thus protected. This has particularly occurred in the county of El Pla d'Urgell, where Town Halls like Ivars d'Urgell (11 catalogued mud-wall constructions), Mollerussa (7) and Vila-sana (4) have included them in their catalogues. However, only one of the buildings listed is totally protected, while the majority are catalogued with protection level C, which means that it is not obligatory to conserve them, even though certain levels of regulatory rules are established in relation to documenting and studying them.

In the field of assets of local cultural interest we should also highlight that «immovable ethnological heritage» and «traditional architecture» are not the same thing. This is exemplified by the only two assets contained in the Catalogue of Catalan Cultural Heritage declared BCIL under the descriptor «ethnological», both of them located in Lladorre (Pallars Sobirà). One is the Oratori de la Mà de Santa Cecília (Oratory of Saint Cecilia's Hand), and the other is the Font de Sofre (Sulphur Spring). They are both natural elements (the oratory is simply a rock with a hole that resembles a hand), but they are part of the collective imagination of the people as places of reference.

Therefore, it is very difficult to know for certain how many traditional constructions are protected in Catalonia on a local scale. The examples we just cited show a rising and increasingly nuanced interest in this kind of architecture. However, this does not conceal certain shortcomings which we shall list below:

1. The inclusion in the catalogues of protected assets of architectural elements which is still overly dependent on the random presence in each town of scholars or local study groups interested in traditional architecture, or of professionals with specialised training who are sensitive to this architecture, particularly architects.
2. Even though we cannot know for certain the percentage of this kind of construction that is included in these catalogues, all evidence seems to point to the fact that they are in the vast minority compared to monumental or cultured architecture.
3. Smaller towns with less heritage of this kind are the ones that value traditional constructions the most, perhaps because of a compensation effect or perhaps as the consequence of these elements' inclusion in stories associated with local development strategies.
4. Despite the headway, the tendency to protect isolated elements at the expense of groups still prevails, especially in sites outside urban nuclei. «Major» elements are protected, like farmhouses, mills and cabins, but the remaining elements that provide an interpretative logic to the landscape, such as stone walls, watering wells, tool sheds, etc., are rarely protected.

Showcasing and protecting traditional architecture in Catalonia:

Today and tomorrow

Traditional architecture and its protection are arousing increasing interest in Catalonia. This is shown by the more widespread inclusion of constructions of this kind in municipal catalogues of properties worth protecting, as well as in the slow increase in the number of properties declared cultural assets of national interest in the category of zone of ethnological interest, most of which include traditional constructions. Other recent private initiatives, such as Wikipedra, or institutional initiatives, such as the cooperation protocol between the Department of Culture and the Department of Agriculture, Livestock, Fisheries and Food to ensure rural agents' involvement in inventorying this kind of construction, also clearly illustrate this surging interest. This interest has been around for a long time, but it has truly gained momentum in approximately the past ten years.

This delay in the mass inclusion of traditional architecture in protection inventories and catalogues is due to a number of factors, including the difficulty of interpreting the importance of these constructions. The field of architecture's historical interest in works from the major architectural trends and prominent authors has relegated traditional architecture to the background.

Fortunately, new and increasingly hegemonic values such as sustainability and proximity, and factors like glocalisation, are helping to highlight the importance of this kind of architecture. In parallel, ethnological research is essential in order to properly contextualise these kinds of constructions in their ethno-historical framework.

There are still many shortcomings in the processes of evaluating and protecting traditional architecture that must be remedied. The parameters of cultivated architecture have been revealed to be inappropriate for adequately assessing it. The tendency to protect freestanding elements is also overly accentuated in a kind of architecture that cannot be understood without the interaction of its elements. Typologically the largest elements also tend to account for an out-sized portion of this kind of declaration.

The relatively recent pathway embarked upon in the appraisal and protection of traditional architecture should continue to gain ground in the near future. The interaction among the different disciplines and the professionals involved is becoming increasingly essential in order to address it appropriately. The laws that affect it should also be reviewed in order to make it easier to declare groups of buildings more than freestanding, isolated structures, and in order to make it feasible to restore them and make them sustainable over time.

The Dry Stone and Traditional Architecture Association, an association of associations

Based on its involvement in the National Plan to Safeguard Traditional Architecture¹ and subsequent actions in developing the plan, the Directorate-General of Popular Culture and Cultural Associations, attached to the Catalan Ministry of Culture, felt it would be useful to incorporate the main organisations working to promote traditional architecture in Catalonia into the Ethnological and Immaterial Heritage Observatory² (OPEI). Its investigations to decide which were the main associations involved, and taking into account their territorial scope and influence, concluded there were four:

- The Association of Architects for the Defence and Intervention in Architectural Heritage (AADIPA)
- The GRETA Project (GRETA stands for Group for the Recovery and Study of Architectural Tradition)
- The Coordinator of Dry Stone Entities
- The Association of Restorers of the Architectural Heritage

In order to give them a more operational presence in the OPEI network, these entities were merged into one, creating the Dry Stone and Traditional Architecture Association. However, even though they act as a single body in the Observatory, all four maintain their autonomy with regard to the others and carry out work as they did before the merger.

The Association of Architects for the Defence and Intervention in Architectural Heritage (AADIPA)

The Association of Architects for the Defence and Intervention in Architectural Heritage (AADIPA) is a group associated with the College of

---

¹ Plan promoted by Spain's Cultural Heritage Institute (IPCE), which is attached to the Ministry of Culture and Sport. Its work began in 2011 and culminated in 2014. Since then a follow-up committee of experts and representatives of several of the country's autonomous regions has provided continuity to that work.

² The Ethnological and Immaterial Heritage Observatory is a network of territorial or theme-based entities that specialise in different ethnological fields. Currently it consists of 24 entities which are coordinated by the Research and Protection Service of the Directorate-General of Popular Culture and Cultural Associations, a branch of the Catalan Ministry of Culture.

Architects of Catalonia (COAC). It was founded in 1997 after the dissolution of the Committee to Defend the Architectural Heritage of the Barcelona demarcation of the College of Architects of Catalonia. It was established in agreement with and with the support of this Committee.

The mission of AADIPA is to contribute to the defence, care, protection, research and dissemination of the architectural heritage by improving the training of its members and by managing and organising lectures, seminars, debates, courses, visits, publications, exhibitions and other events related to interventions in historical buildings. The annual activities include most prominently the «Curset, International Workshops on Interventions in the Architectural Heritage», which has been held every December for 37 years with an average of 200 registrations.

One essential and enriching feature of AADIPA, the outcome of its very nature, is that even though it belongs to the College of Architects of Catalonia, it is open to other professionals associated with our cultural heritage. In fact, as its regulations state, it allows «any physical person who deserves this status based on their scientific knowledge or cultural contributions in matters of the architectural heritage or other special circumstances» to join.

Another goal of the group is inter-generational sustainability over time, so it strives to foster the dissemination and active participation of younger generations in the conservation of our heritage through ongoing training workshops, visits to construction sites and numerous other events targeted at these interest groups.

Likewise, AADIPA offers all entities and/or private individuals who request it support in conserving the architectural heritage, and it has organised campaigns among specialised technicians to draw up reports on the architectural elements that currently exist while ensuring the quality of their evaluation.

Over the course of time, the history of the group has allowed it to forge close ties with both the public administrations and with other private organisations whose mission is similar to AADIPA's through cooperation agreements to promote and share joint dissemination and training actions.

The AADIPA acts all over Catalonia, and it aims to foster the awareness and spirit of participation of architects and all other technicians in issues related to our architectural heritage. It operates in a decentralised fashion through memberships scattered throughout the different demarcations of the College of Architects (in Barcelona, Girona, Lleida, Tarragona and Terres de l'Ebre), and it has more than 360 members, including architects, technical architects, historians, archaeologists, art historians, restaurateurs, engineers, geologists and students in the different disciplines.

Association details:

Plaça Nova 5, 6a planta. 08002 Barcelona

Tel. (+34) 93 306 78 28

E-mail: aadipa@coac.net

Website:

<http://coac.net/aadipa/bloc/>

Facebook:

<https://www.facebook.com/>

[Aadipa-CoAC-150191658368488/](https://www.facebook.com/Aadipa-CoAC-150191658368488/)

The GRETA Project

Our country has an exceptional architectural heritage. There is no city, town or hamlet in our geographic region without an historical nucleus of interest, largely made up of mediaeval streets and buildings, with some prominent architectural element such as a church, a bridge, farmhouses, a well or simple stone walls.

But unfortunately, so far the efforts to catalogue and conserve this heritage have been left a large number of popular constructions, called anonymous architecture, ignored and unprotected. Thus, in recent years we have witnessed the disappearance or disfiguration of buildings, and even entire streets and villages, from different eras. At the same time, we have also witnessed the gradual loss in the building trades and in knowledge of traditional materials and techniques.

Finally, all too often the heritage is perceived by its owners as a burden, not as an asset. We must invert this negative perception of the buildings that comprise our historical legacies and one of our main identifying features.

What is GRETA?

In mid-2011, the Heritage Collective - made up of architects, historians and others sensitive to the issues of preserving the architectural heritage in the Girona counties - in conjunction with The Association of Architects for the Defence and Intervention in Architectural Heritage (AADIPA), declared that they shared objectives and interests in preserving the heritage. Together they set out to promote sound interventions on

historical architecture, especially in the anonymous traditional architecture that makes up the villages and cities of Catalonia.

Both groups, along with the Girona demarcation of the College of Architects of Catalonia, decided to establish an Avenue of Research in Traditional Architectural Heritage, which is known as the GRETA Project (GRETA stands for the Group for the Recovery and Study of the Architectural Tradition).

Our goals

- To conduct research to further our knowledge of our architectural heritage, the building techniques and the trades that have made it possible.
- To raise the awareness of all the groups that take part in protecting and intervening in the heritage.
- To raise all the public administrations' awareness: of the need for Municipal Urban Development Plans (abbreviated POUMs) to establish intervention criteria in order to guarantee the preservation of historical areas and traditional architecture; of the necessity that POUMs always include the catalogue of assets worth protecting, even if they are considering drawing up a special heritage plan in the future; and of the need to update the planning that is not revised by drawing up occasional amendments as needed in relation to historical areas.
- To raise the awareness of architects, technical architects and municipal technicians on the value of this heritage and to ensure that rehabilitations are based on respect for and knowl-

edge of traditional materials and techniques, ensuring the quality of the interventions and avoiding demolitions.

- To raise the awareness of universities involved in the training of urban planners and construction and restoration technicians of the need to convey knowledge on the historical city and the architectural tradition. Their role in researching and passing on these values and this knowledge is essential.
- To work to revive the traditional techniques and building trades while avoiding their indiscriminate and acritical replacement by modern materials and techniques which are often alien to the place and its history.
- To give our heritage cultural value. The heritage must also have a use today in order to ensure its conservation, but its value has to go beyond this. A well-conserved heritage improves quality of life and is a social asset: an element of identity, memory and cohesion, as well as a great element of economic promotion.
- To serve as a forum of gathering and debate among the different groups involved, to become a cross-disciplinary body, and to create a network for the dissemination of everything related to our heritage.

Avenues of research and spheres of action

Dealing with the architectural heritage in urban planning programmes

Given the shortcomings in the protection of traditional architecture and the difficulties towns encounter to properly manage this heritage, we have performed an analysis of this architecture

within the urban planning programmes currently in force, which are the instruments used to manage its survival and to showcase it. Based on the conclusions, a document has been drawn up containing the guidelines for organising historical areas. The Directorate General of Urban Planning has validated it as a criteria document worth bearing in mind when drawing up future urban planning programmes.

Traditional building techniques and resolving their pathologies

We have posted an analysis of the building elements and techniques from traditional architecture on the projectegreta.cat website. It analyses the most frequent pathologies as well as the causes behind them in order to suggest interventions which fall within the traditional ways of doing things, yet without sacrificing the contributions of modernity formally or in terms of materials. This project is currently preparing to publish a restoration handbook and an e-newsletter.

Training courses

Aware that in order to raise the consciousness of all the groups that take part in protecting and intervening in the heritage, it is essential to have access to sound training, GRETA, along with the Union of Construction Companies of Girona (UEC), is organising the Master's in Traditional Construction. This course is targeted primarily at builders and bricklayers who already work in rehabilitations.

In the same vein, GRETA, along with the Sert School of the College of Architects of Catalonia (COAC), is organising the Master's in Traditional

Construction targeted at architects, technical architects, restorers and other similar professionals.

GRETA aims to work in different spheres to promote sound interventions on the anonymous traditional architecture that shapes the majority of our towns and cities.

College details

Col·legi d'Arquitectes de Catalunya. Demarcació de Girona.

Pl. de la catedral, 8. 17004 Girona

Tel. (+34) 972 41 27 27

Correu electrònic:

greta@projectegreta.cat ,

greta.gir@coac.cat

Web:

<http://www.projectegreta.cat>

Facebook:

<https://www.facebook.com/projectegreta/>

The Coordinator of Dry Stone Entities

This is a multidisciplinary, non-profit group that encompasses a wide range of entities, associations and groups with the goal of disseminating, coordinating, exchanging and advocating on behalf of Catalonia's dry-stone cultural heritage. It is a tool to promote the natural and cultural values of the dry-stone landscape. The Coordinator helps to foster and coordinate the different initiatives that its entities and organisations are implementing in favour of the defence and safeguarding of our dry-stone heritage and, if needed, other constituent features of traditional farm architecture. The Coordinator may also establish

proposals and guidelines to standardise the research, study, dissemination, conservation and protection of existing dry-stone constructions.

Please send emails to the general address: coordinadorapedraseca@gmail.com and we will forward your needs and proposals to the corresponding committee, which will then send you a response at their earliest convenience.

Group details

Carrer del Solà, 23. 43781 La Fatarella

Tel. (+34) 977 41 39 02

Correu electrònic:

coordinadorapedraseca@gmail.com

Facebook:

<https://www.facebook.com/>

[coordinadora.pedraseca/](https://www.facebook.com/coordinadora.pedraseca/)

The Association of Restorers of the Architectural Heritage

The Association of Restorers of the Architectural Heritage (arpArq) is a non-profit organisation founded in Carrànimà (Pallars Jussà) on 19 November 2011. Its current members are architects, quantity surveyors and archaeologists committed to restoring and renovating the architectural heritage of buildings, be they monumental or historical, traditional or popular. The Association welcomes anyone interested in these matters. Its purpose is to reclaim, conserve, research and promote knowledge about the traditional materials and techniques that were used to construct historical buildings to then apply this knowledge to work that aims to reclaim this heritage, staying true to its spirit and maintaining a dialogue with

its construction and technical language. One of the results of these tasks has been establishing the necessary technical knowledge about the resistance and behaviour of traditional materials, and contributing valuable data to be able to use this knowledge confidently in renovation and restoration work. To achieve its goals, the Association organises courses on the aspects of building and architectural art that have been forgotten due to the enormous influence of new cultural and material trends. This is precisely where the Association aims to cover some of the educational gaps found in architectural colleges and the Architects Association's professional school. This activity is complemented by study trips to see the heritage-recovery initiatives that are in line with the Association's work. The courses it organises are a mixture of theory and practice, and all of them include a 50% practical-workshop part. The Association collaborates with lecturers and research centres from the Polytechnic University of Catalonia, the Polytechnic University of Valencia, the Madrid School of Architecture, the Seville School of Architecture and organisations such as the Fórum Ibérico de la Cal, choosing the study

lines that share its aims. It is also in contact with organisations with similar interests in traditional and popular architecture and takes part in conferences, courses and meetings where it presents the results of its research work.

Workshop courses on offer

- Reading the façades of historical buildings
- Resistant behaviour of compacted soil and soil improved with lime
- Behaviour of lime mortar and concrete
- Lime mortar adherence to stone and brick
- Gypsum as a structural building material
- Traditional calculation of historical building structures
- Conservation and maintenance: minimum intervention
- Self-construction with wood

Details of the Association

Carrer de Cristòfol de Boleda, 14, 6è F

Email address: info@arparq.org

Website: <http://arparq.org/>

Facebook: <https://goo.gl/AXqCYx>

List of photograph archives and document sources

- ACBE. Arxiu Comarcal del Baix Ebre (Tortosa, Baix Ebre)
- ACO. Arxiu Comarcal d'Osona (Vic, Osona)
- ACR. Arxiu Comarcal del Ripollès (Ripoll, Ripollès)
- AGA. Archiu Generau d'Aran (Arrò, Val d'Aran)
- AMG-FSLL. Arxiu Municipal de Granollers. Fons Salvador Llobet (Granollers, Vallès Oriental)
- AMT. Arxiu Municipal de Terrassa (Vallès Occidental)
- BNC. Biblioteca de Catalunya. Fons Salvany. Barcelona
- Calaix. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Dipòsit digital «Calaix»
- Carrutxa. Centre de Documentació del Patrimoni i la Memòria/ Carrutxa (Reus, Baix Camp)
- CCVA. Consell Cultural de les Valls d'Àneu. Fons Carlos Estevan (Esterrí d'Àneu, Pallars Sobirà)
- CEC. Centre Excursionista de Catalunya. Fons personals i Fons Estudi de la Masia Catalana (Barcelona, Barcelonès)
- CEP. Centre d'Estudis Planers (Santa Bàrbara, Montsià)
- COAC. Col·legi d'Arquitectes de Catalunya. Fons Fotogràfic Francesc Català-Roca (Barcelona, Barcelonès)
- DIBA-UP. Diputació de Barcelona. Fons Arxiu Univers Patxot
- DIBA-OPC. Diputació de Barcelona. Oficina de Patrimoni Cultural.
- DV. Drac Verd (Sitges, el Garraf)
- EMFCE. Ecomuseu-Farinera de Castelló d'Empúries (Castelló d'Empúries, Alt Empordà)
- EMP. Ecomuseu dels Ports (Horta de Sant Joan, Terra Alta)
- EMVA. Ecomuseu de les Valls d'Àneu (Esterrí d'Àneu, Pallars Sobirà)
- FES. Fundació el Solà (la Fatarella, Terra Alta)
- FCE. Fundació Catalana de l'Esplai (Barcelona, Barcelonès)
- FPBP. Fons particular de Biel Pubill
- FPCV. Fons particular Casanova-Vila
- FPEB. Fons particular d'Esther Bargalló

- FPEE. Fons particular d'Elena Espuny
- FPFE. Fons particular de Ferran Estrada
- FPJMV. Fons particular de Josep Maria Ventura
- FPLP. Fons particular de Lourdes Pinyol
- FPMC. Fons particular de Mariano Cebolla
- FPMF. Fons particular d'Elisenda Managuerra i Jordi Feliu
- FPMP. Fons particular de Montse Parrot
- FPRLM. Fons particular de Rafel López-Monné
- FPXF. Fons particular de Xavier Figueres
- IAAH-FAM. Institut Amatller d'Art Hispànic. Fons Arxiu Mas (Barcelona)
- ICGC-FC. Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya. Fons família Cuyàs (Barcelona)
- ICGC-FPV. Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya. Fons Pau Vila (Barcelona)
- IEI. Institut d'Estudis Ilerdencs de la Diputació de Lleida (Lleida)
- IPEC. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. Direcció General de Cultura Popular i Associacionisme Cultural. Fons de l' Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya (IPEC) (Barcelona)
- IS. Inventari de Subirats (Subirats, Alt Penedès)
- MCC. Museu Comarcal de Cervera (Cervera, la Segarra)
- MCP. Museu Cerdà (Puigcerdà, la Cerdanya)
- MEB-FVS. Museu Etnològic de Barcelona. Fons Ramon Violant i Simorra (Barcelona)
- MEMGA. Museu Etnològic del Montseny, la Gabella (Arbúcies, la Selva)
- MEMGA-FR. Museu Etnològic del Montseny La Gabella. Fons Narcís Roura. (Arbúcies, la Selva)
- MIT. Museu Industrial del Ter. Fons Rierola (Manlleu, Osona)
- MMB. Museu Marítim de Barcelona (Barcelona)
- MMT. Museu de la Mediterrània (Torroella de Montgrí, Baix Empordà)
- MPP. Museu de la Pesca (Palamós, Baix Empordà)
- MTE. Museu de les Terres de l'Ebre (Amposta, Montsià)
- MVR. Museu de la Vida Rural (l'Espluga del Francolí, Conca de Barberà)
- PNP. Parc Natural dels Ports (Mas de Barberans, Montsià)
- TG. Turisme de la Garrotxa (Olot, la Garrotxa)
- TP. Turisme Palamós
- WKC. Wikimedia Commons

Page

- 11 **Architecture and landscape are a substantial part of our ethnological heritage.**
- 11 *L'Agustí is one of the large country estates with livestock farms in El Pla de la Calma. It has been turned into a house-museum. (Tagamanent, Vallès Oriental). Author: Ferran Estrada, 2013 (FPFE).*
- 13 **Catalonia has a wide diversity of landscapes which are the outcome of centuries of human activity over a highly varied territory based on different ways of using the resources and organising society.**
- 13 1. *Can Coll de Té, Arbúcies (La Selva). Author: Joan Cubells, 1934 (CEC).*
- 14 2. *Sant Romà de Sau (Osona). Author: Joan Cubells, 1932 (CEC).*
- 14 3. *L'Estartit (Baix Empordà). Author: Valentí Fargnoli, first quarter of the 20th century (MMT).*
- 14 4. *Vilac i Mont (Val d'Aran). Author: Cuyàs, ca. 1960 (ICGC).*
- 15 **The permanence of built elements contributes to the landscape; they are visual landmarks and they structure the territory. The kind of architecture becomes one of the defining features of each landscape.**
- 15 1. *Aubert (Val d'Aran). Postcard, unknown author, ca. 1960.*
- 15 2. *El Port de la Selva (Alt Empordà). Author Josep Gaspar, 1929 (ICGC).*
- 17 **The permanence of these elements in the same place beyond the life of people contributes to the fact that they are perceived as an essential part of each landscape. This is why there are landscapes that are identified by some kind of special architectural element, such as dry stone constructions, masia farmhouses or huts.**
- 17 1. *Dry stone landscape, Xerta (Baix Ebre). Author: Mariano Cebolla, 2009 (FPMC).*
- 17 2. *El Molar in the middle of fields, Montseny (Vallès Oriental). Author: Salvador Llobet, ca. 1940 (AMG-FSLL).*
- 17 3. *Huts in scythed meadows in the mountains, Artiguetes (Val d'Aran). Author: Juli Soler, 1907 (CEC).*

Page

- 18 **Since the late 19th century, some architects, geographers, historians, anthropologists and other scholars have taken an interest in traditional architecture.**
- 18 *Rafael Patxot (1872-1974) financed a major study on the Catalan masia (farmhouse) carried out by the Centre Excursionista de Catalunya in the years 1920-1930 (FAUP).*
- 19 **We define traditional architecture as constructions that follow local models and forms of construction passed on from generation to generation, usually in a practical, oral way.**
- 19 1. *Village home, Espot (Pallars Sobirà). Author: Cuyàs family, ca. 1960 (ICGC).*
- 19 2. *Entrance to Can Reimir, Argentona (Maresme). Author: Josep de Cabanyes, 1932 (CEC).*
- 19 3. *Entrance to Can Cabanyes, Argentona (Maresme). Author: Josep de Cabanyes, ca. 1930 (CEC).*
- 20 **Traditional architecture is a cultural creation that emerges in a specific ecological, socioeconomic, cultural and historical milieu. The location and forms of the buildings, the materials used and the layout of the spaces reflect the socioeconomic organisation and the culture.**
- 20 1. *Carrer d'Alcanar (Montsià). Author: Cuyàs family, ca. 1960 (ICGC).*
- 20 2. *Huts in the Delta de l'Ebre, Deltebre (Baix Ebre). Author: Ramon Borrell, ca. 1920 (ACBE).*
- 20 3. *Mas d'Andill, Els Ports, Horta de Sant Joan (Terra Alta). Author: Salvador Carbó, 2012 (EMP).*
- 20 4. *Hut, Bausen, (Val d'Aran). Author: Ferran Estrada, 1991 (FPFE).*
- 22 **The ethnological approach to traditional architecture expands the focus of analysis from the architectural object - its forms and technical features - to the people who have built it and use it in specific contexts, and the relationships, ideas, values and symbols associated with building uses and processes.**
- 22 1. *Repairing nets on the street, L'Ametlla de Mar (Baix Ebre). Unknown author, early 20th century (FPXF).*
- 22 2. *Gallery of Mas Sobrevia, Seva (Osona). Unknown author, 1904 (MEMGA).*

- 25** *Traditional constructions are a way to adapt to the environment which reflect economic, social and cultural factors. They are never merely a mechanical response to physical or technological conditions which solely serve to limit architectural structures.*
- 25** 1. Masia farmhouse and fields.
Author: Francesc Català-Roca (COAC).
- 25** 2. Crop beds with dry stone boundary walls, Corbera del Llobregat (Baix Llobregat).
Author: Gonzalo de Reparaz, ca. 1935 (ICGC).
- 26** 3. Montgarri de Baix (Val d'Aran).
Author: Carlos Estevan, ca. 1900 (CCVA).
- 26** 4. Vineyards and hut, Nulles (Alt Camp).
Unknown author. (Vinícola de Nul.les).
- 29** *The choice of building materials has to do with the type and purpose of the building as well as with the social and symbolic value of the materials. Their availability and technical suitability also influence their choice, but are never deterministic.*
- 29** 1. Stone hut with thatched roof, Canejan (Val d'Aran).
Author: Ferran Estrada, 1991 (FPFE).
- 29** 2. Mud wall house. Bellpuig (Urgell).
Author: Adriana Salvat, ca. 2010 (IPEC).
- 29** 3. Repairing a dry stone terrace wall. La Fatarella (Terra Alta). Author: Fundació el Solà Archive. 2008 (FES).
- 30** 4. Ca n'Armengol, Sant Martí de Provençals, Barcelona.
Unknown author, ca. 1900 (CEC).
- 31** *The written and consensual rules which regulate the location, forms and materials used in constructions have a centuries-old tradition in Catalonia.*
- 31** *Ordinances of consuetudes from the city of Barcelona on the servitudes of the houses of honours, commonly called d'en Sanctacília, 1709 (BNC).*
- 32** *Many studies on traditional architecture minutely document the forms, the architectural solutions, the materials, the building techniques and the terminology, and they develop detailed typologies of these kinds of constructions.*
- 32** 1. «Structure» of a hovel from Vall d'Aran (Roigé, Estrada & Beltran, 1997:161).
- 32** 2. Can Bassa, Palou (Vallès Oriental).
Author: Cuyàs family, ca. 1960 (ICGC).

- 33** *Architecture has a social dimension that encompasses the roles of the people involved in both manufacturing the building materials and constructing the buildings, organising the work and the way of access to the knowledge, tools and installations.*
- 33** Lime oven, Tarrés, Les Garrigues.
Author: Ramon M. Arbós, 2001 (IPEC).
- 33** *Traditional architecture is not anonymous, even though we often have no oral or written record of who the builders were. However, they were specific people who may have shared a culture and building models but also had personal knowledge and taste which are reflected in the quality, forms and decorations.*
- 33** Wall builders repairing a dry stone wall near a vineyard, Torroja del Priorat (Priorat).
Author: Rafel López-Monné, 2004 (FPRLM).
- 34** *Access to raw materials, technical knowledge and the installations to manufacture building materials means that they tend to be made by specialist artisans.*
- 34** 1. Constructing bricks and roof tiles, Xerallo (Pallars Jussà).
Author: Claudi Gómez, 1942 (IEI).
- 34** 2. Removing stone from the quarry in Meià, Vilanova de Meià (La Noguera).
Author: Lluís Maria Vidal, ca. 1900 (CEC).
- 35** *Notary contracts specify the artisans that participated in the construction, the jobs they did, the materials they used and the price of the labour and materials. They also reveal the characteristics of the buildings, the prices and the building deadlines.*
- 35** Receipt from Tomàs Arderiu, woodworker from Bellví, Josep Vilaginès, building foreman from Bellví, and Anton Huguet, building foreman from Sidamon, in favour of M. Narcisa Desvalls, Marquise of Alfarràs, towards the account of the project to enclose a garden and a threshing floor in the village of Poal (Pla d'Urgell), 15/03/1829. Notary Ermengol Sala, from Balaguer (ACBa).
- 36** *Users' participation in construction varied greatly and depended on the use and complexity of the buildings and the individuals' status. The simplest constructions were made by the users themselves, but in more complex ones their participation was more occasional as extra labour.*
- 37** 1. Hut, Delta de l'Ebre (Montsià).
Author: Josep Salvany, 1921 (BNC-FS).

- 37 2. Can Valls, Figaró (Vallès Oriental).
Author: Antoni Gallardo, 1931 (CEC).
- 38 **Buildings and space change uses, forms and sizes to adapt to the users' needs at any given time in order to adapt to the family dynamic, the transformations in production and the general changes in society.**
- 38 Evolution of the Can Mateu masia in Vilanova de Sau (Osona) since 1929, in which it is transformed from a farmhouse to a youth campsite.
- 38 1. Author: Jaume Biosca, 1929 (CEC);
- 38 2. Author: Antoni Maymó, ca. 1960 (CEC);
- 38 3. Author: Cuyàs family, ca. 1970 (ICGC);
- 38 4. Unknown Author, 2004 (FCE).
- 40 **Architectural elements are not isolated from each other: the different buildings in a farm estate, the houses on a street and in a village, the cabins and built elements scattered around the region are all articulated groups which must be viewed as a whole.**
- 40 1. Plaça del Mercadal, Alforja (Baix Camp).
Author: Jordi Contijoch, 1993 (Calaix).
- 40 2. Pond and buildings in Bellver, Tagamanent (Vallès Oriental).
Author: Salvador Llobet, ca. 1940 (AG-FSLL).
- 40 3. Cadaqués (Alt Empordà).
Author: Antoni Bartomeus, ca. 1907 (CEC).
- 42 **Constructions are spaces that are lived and used as a tool for working, as a setting for domestic life or as a place for socialisation. The way each person relates to these built spaces depends on the activity and their gender, age and socioeconomic position.**
- 42 1. Lace makers at the doorway to the home, Arenys de Munt (Maresme). Author: Cuyàs family, 1955 (ICGC).
- 43 2. Breakfast of the chaplains of Les Valls d'Àneu with the owner of the Morelló house for the feast day of Saint Vincent, Esterrí d'Àneu (Pallars Sobirà).
Author: Carlos Estevan, ca. 1900 (CCVA).
- 43 3. Threshing on the threshing floor of the house of Felip de Gavàs (Pallars Sobirà). Unknown author, ca. 1980 (CCVA).
- 43 4. Choosing sheep in the square, Son (Pallars Sobirà).
Author: Joan Tous, 1962 (CCVA).

- 45 **Except for specialised constructions, the way spaces are used is not determined by their form. The same function, such as cooking or sleeping, can be done in different spaces and organised in different ways.**
- 45 1. Room with two alcoves and two double beds; Casa Pere in Santa Coloma d'Erdo (Pallars Jussà).
Author: Claudi Gómez, 1942 (CCVA).
- 45 2. Can Serra del Puig, Argentona (Maresme).
Author: Josep de Cabanyes, 1932 (CEC).
- 45 3. Outdoor kitchen, La Cava (Baix Ebre).
Author: Francesc Blasi, 1930 (CEC).
- 47 4. Kitchen of Can Palau, La Garriga (Vallès Oriental).
Author: Narcís Ricart, ca. 1930 (CEC).
- 47 **The specialisation of spaces depends on the ideas on the ways of inhabiting or producing, on the technical and cultural need to isolate certain activities, and on the economic wherewithal to build specific spaces. While the kitchen is the most multipurpose space in houses, constructions for productive activities like mills and wine cellars are the most specialised.**
- 47 1. Kitchen in Can Rosanes, La Garriga (Vallès Oriental).
Author: Josep Maria Armengol, 1905 (CEC).
- 47 2. Sawmill and grinding wheel in Montgarri (Val d'Aran).
Author: Carlos Estevan, ca. 1900 (CCVA).
- 48 3. Salt flats in Gerri de la Sal (Pallars Sobirà).
Author: Mulà, 1954 (CCVA).
- 48 **The mechanisation of agriculture, with the disappearance of draught animals and the arrival of tractors, led to changes in uses and the adaptation of the spaces to the new needs.**
- 49 Hayloft used to store the tractor and farm machinery, El Prat, L'Esquirol (Osona).
Author: Cuyàs family, ca. 1970 (ICGC).
- 49 **Constructions used for production show the importance of certain economic activities during given historical periods. They also reflect the ways that production and social relationships are organised. The use of communal meadows in the high mountains led to the existence of communal constructions such as cabins, sheepfolds, selectors, etc.**
- 50 El Clot de la Fou cabin in El Pla de l'Anyella, Toses (Ripollès). Author: Salvador Vilarrasa, 1923 (ACR).

- 50** *The different parts of a house are valued differently according to what they are used for and the status of the people who occupy them. The distribution of the family members in the space shows the domestic hierarchy. The office, which we can find in some wealthy homes, is a space reserved for the master of the home.*
- 51** *Can Parera, Castellolí (Anoia). Author: Francesc Català-Roca, 1963 (COAC).*
- 51** *The articulation of the houses in streets and villages also reveals specific ways of organising relationships at the community level.*
- 52** *Carrer del Carme, Tàrrrega (Urgell). Author: Cuyàs family, ca. 1960 (ICGC).*
- 52** *Ideas on privacy and relationships between the family and the outside world are embedded in the layout and uses of spaces.*
- 53** *Repairing fishing nets on the streets, Les Cases d'Alcanar (Montsià). Author: Joan Nonell, ca. 1935 (CEC).*
- 53** *The forms and dimensions of the building, the materials used in construction, the layout and specialisation of the space, the decoration and the objects inform about the social status and ways of viewing the world of the inhabitants of a house.*
- 53** *1. Cortal Gran, Sant Pere Pescador (Alt Empordà). Author: Núria Roca, 2010 (EMFCE).*
- 54** *2. Ornamental border on the façade of a house, Arres de Jos (Val d'Aran). Author: Ferran Estrada, 1991 (FPFE).*
- 54** *A house's façade is the calling card of the family that lives there to the rest of the community.*
- 55** *Farmhouse with a sundial on the façade, Montmeló (Vallès Oriental). Unknown author, ca. 1913 (CEC).*
- 55** *The symbolic dimension of architecture is expressed in the presence of religious symbols and other protective elements on the façades, roofs, doors and windows, as well as in the rituals related to the construction and protection of the house.*
- 55** *1. Image of Saint Anthony on the façade of Casa Esperança in Bausen (Vall d'Aran). Author: Ferran Estrada, 1990 (FPFE).*
- 56** *2. Benediccion of the house for Pasqua (Ripollès). Author: Joaquim Maynou, 1923 (ACR).*
- 57** *3. Dining room of Casa Sallent with a small wall chapel. Santa Coloma d'Erdo (Pallars Jussà). Author: Claudi Gómez, 1942 (IEI).*

- 57** *The heritagization of traditional architecture has contributed to create stereotypes that are regarded as the most authentic and representative of local identity. These stereotypes are applied in both the rehabilitation of traditional constructions and new buildings. The heritagization of traditional architecture has contributed to create stereotypes that.*
- 58** *Casa Felip de Gavàs (Pallars Sobirà) before and after its refurbishment. Unknown author, ca. 1990 (CCVA).*
- 58** *The change in production systems and the decline of crop and livestock farming have led to the abandonment of many traditional constructions, which have fallen into ruins and disappeared. Bordius, Canejan (Val d'Aran)*
- 58** *1. Bordius, Canejan (Val d'Aran). Author: Juli Soler, 1907 (CEC).
2. Authors: Elisenda Managuerra i Jordi Feliu, 2011 (FPMF).*
- 60** *Architecture, just like many other tangible and intangible aspects of traditional lifestyles, has undergone a process of becoming valued as heritage, which has signalled a change in uses and meaning.*
- 61** *Harvest festival in Deltebre (Baix Ebre). Author: Mariano Cebolla, 2008 (FPMC).*
- 61** *The heritagization of traditional architecture has contributed to create the question of how to make its preservation compatible with the interventions needed to adapt the constructions to their new users' needs and to today's parameters of comfort and sustainability.*
- 61** *1. Kitchen in Casa Duran, Cervera (La Segarra). Author: Jordi Balcells (MCC).*
- 62** *2. Rehabilitation of Mas de Sant Bartomeu, Porqueres (Pla de l'Estany). Author: Medir Cucurull, 2008 (FPOR).*
- 62** *Traditional architecture is a source of knowledge and learning for contemporary architecture. The architectural models, technical solutions and materials of traditional architecture can be used and reinterpreted in modern constructions.*
- 63** *Municipal theatre made of concrete made to look like traditional mud walls, Balaguer (La Noguera). Author: Ferran Estrada, 2015 (FPFE).*
- 63** *Current constructions that follow the models of traditional architecture, even though they are built with industrial materials, are also examples of traditional architecture.*

- 63** *The form, structure and uses of both constructions are similar. The first one dates from the early 20th century, while the second is a small tower built by the farmer himself in the 1980s.*
- 63** 1. *Cabana del Sant, Ivars (Pla d'Urgell).*
- 64** 2. *Torreta de l'Estudiant, Bellvís (Pla d'Urgell).*
Author: Ferran Estrada, 2015 (FPFE).
- 64** ***Beneath their traditional appearance, the use of certain external features from traditional architecture - stone, wood, sloped roofs - in new constructions harbours the problem of the impact often caused by the massive building of second homes in rural areas.***
- 64** «Aranese» houses in Pleta de Garós (Val d'Aran).
Author: Ferran Estrada, 1990 (FPFE).

- 67** ***Traditional architecture is one of the main elements shaping the landscapes in Catalonia.***
- 67** *Es Bòrdes and the Garona River (Vall d'Aran).*
Author: Juli Soler, 1907 (CEC).
- 69** ***In addition to its role in the productive economy, the house was the place where the different aspects of its inhabitants' everyday lives took place.***
- 69** 1. *Dining room in Casa Mossèn Batista, Les Esglèsies (Pallars Jussà).* Author: Claudi Gómez, 1942 (CCVA).
- 69** 2. *Gathering of friends in Casa Morelló, Esterrí d'Àneu (Pallars Sobirà).* Author: Carlos Estevan, 1900-1903 (CCVA).
- 69** 3. *Man feeding cats in the kitchen of the house, Ardòvol-Prullans (Cerdanya).* Author: Cuyàs family, 1949 (ICGC)
- 70** ***During good weather, outdoor spaces - such as sheds, galleries or courtyards - became extensions of the interiors of houses for family life and social relations.***
- 70** 1. *The Camps farm, Santa Bàrbara (Montsià).*
Author and year unknown (CEP).
- 70** 2. *Farmers and tenant farmers, Sant Andreu de Palomar (Barcelonès).* Author: Andreu Pinyol, ca. 1930 (FPLP).
- 71** 3. *Woman eating under a shed, La Cava (Baix Ebre).*
Author: Francesc Blasi, ca. 1930 (CEC).
- 71** 4. *Picking beans in front of a farmhouse in Sant Esteve de Palautordera (Vallès Oriental).*
Author: Almató, ca. 1920 (IAAH-FAM).
- 72** ***The kitchen was the main room in the house. Regardless of its inhabitants' socioeconomic status and the furniture that might be found there, it was the warmest room in the house and the place where the family gathered.***
- 73** 1. *Group of people gathered around the hearth, Ardòvol, Prullans (Cerdanya).* Author: Cuyàs family (ICGC).
- 73** 2. *Kitchen of Can Bonamusa, Dosrius (Maresme).* Author: Josep de Cabanyes, 1932 (CEC).
- 74** 3. *Kitchen with hearth and troughs, Can Pi de Pagès, Breda (Selva).* Unknown author, 1890-1914 (CEC).
- 74** ***In contrast to the kitchen, the bedrooms were spaces with few furnishings.***
- 74** 1. *Alcove with bed, dry sink and other furniture in Can Ballot, Argentona (Maresme).*
Author: Josep de Cabanyes, 1932 (CEC).

Page

---

75 *To cover the specific needs of its inhabitants, in addition to the productive spaces houses may have also had other adjacent constructions such as wells, cisterns and bread ovens.*

75 1. Cistern of the house, Illa de Buda, Sant Jaume d'Enveja (Montsià). Author: Joan Nonell, 1936 (CEC).

75 2. Woman baking bread in the courtyard oven, la Cava (Baix Ebre). Author: Joan Nonell, 1936 (CEC)

76 *Child-rearing and the jobs that supported the life of the members of the family group - caring for people, preparing food, cleaning, clothing - were the responsibility of the women. For this reason, the spaces and times where these activities took place were regarded as female. The organisation and performance of these jobs determined the structure and uses of the spaces and objects found there.*

76 1. Group of women assembling fishing nets in front of the house, Palamós (Baix Empordà).
Unknown author, ca. 1960 (MPP).

76 2. Woman next to the fireplace, Ardòvol, Prullans (Cerdanya). Author: Cuyàs family (ICGC).

76 3. Making tomato jam, Santa Bàrbara (Montsià).
Unknown author, ca. 1960 (CEP).

76 4. Women doing the washing at the public washing place, Castelló d'Empúries (Alt Empordà).
Author: Cuyàs family, 1948 (ICGC).

78 *In wealthier homes, a common layout was to use each floor of the building for different purposes, separating the farming and livestock areas from the domestic spaces and bedrooms.*

78 1. Drawing of Casa de Godall.
Author: Miquel Subirats, 2007 (Miquel Subirats).

79 *The socioeconomic status of the house and the performance of specialised productive activities made it necessary to have spaces and buildings used exclusively for production and storage, such as wine cellars, mills, sawmills and stables.*

79 1. Interior of the wine cellar of Can Cabanyes.
Author: Josep de Cabanyes, 1905 (CEC).

79 2. Flour mill (Pallars Sobirà).
Author: Joaquim Morelló, 1904 (CCVA).

80 *The entrance was not only the place from which the house was entered and guests were welcomed, but it was also used to leave work tools.*

Page

---

80 1. House interior, Caldetes (Maresme).
Unknown author, 1942 (MMB).

81 2. Entrance to Can Borrell, Mollet del Vallès (Vallès Oriental). Unknown author, 1918 (CEC)

82 *The purpose of certain spaces varied according to the time of day and the season of the year. One example is the kitchen, which could be a workplace for some members of the family.*

82 1. Girls sewing in the kitchen, Ardòvol, Prullans (Cerdanya).
Author: Cuyàs family, 1949 (ICGC).

82 2. Kitchen with corn cobs drying, Can Masferrer, Sant Sadurní d'Osona (Osona).
Unknown author, ca. 1930 (CEC).

84 *The house as a social unit is very visible in freestanding houses, where the buildings making up the house are clustered together and enclosed.*

84 Aerial view of Ca n'Amat de la Muntanya, Terrassa (Vallès Occidental). Author: Jaume Valls, 1985 (AMT).

85 *The buildings, their sizes and forms, the materials with which they were built and their decoration publicly showed the family's social prestige and economic position.*

85 1. Çò de Rodès, Vielha (Val d'Aran).
Author: Juli Soler, 1907 (CEC).

85 2. Small tenant farmhouse, El Prat, El Brull (Osona).
Author: Josep de Cabanyes, 1930 (CEC).

86 *The house-building represented the family that owned it and lived in it. Inscriptions with the date when the house was built or refurbished and the name of the owner are a visible manifestation of their continuity and history.*

86 1. Inscription on the entrance doorway to Cal Ponset, Bellver de Cerdanya (Cerdanya).
Author: Pierre Campmajó, 2002 (IPEC).

86 2. Inscription on the lintel of Can Vilanova, Castellterçol (Vallès Oriental). Author: Jordi Contijoch, 2011 (Calaix).

86 *The decoration of the façades and interior of houses symbolises the socioeconomic status of the house and the aesthetic tastes of its inhabitants.*

86 1. House with façade decorated with false columns. Arrò (Val d'Aran). Author: Ferran Estrada, 1990 (FPFE).

86 2. Doorknocker on a house in Arres de Jos (Val d'Aran).
Author: Ferran Estrada, 1989 (FPFE).

86 3. Village square, Riudaura (Garrotxa).
Author: Vélez, ca. 1950 (ICGC).

- 87 4. Detail of the interior decoration of Can Parera, Castellolí (Anoia). Author: Francesc Català-Roca, 1963 (Calaix).
- 87 5. Dining room in Casa Pere with a pendulum clock, Santa Coloma d'Erdo (Pallars Jussà). Author: Claudi Gómez, 1942 (CCVA).
- 87 6. Kitchen sink decorated with a ceramic mural, Can Pontons, Badalona (Barcelonès). Author: Ricard Martí, 1931 (CEC).
- 88 **The differences in the way houses in the Pyrenees were decorated symbolised the separation between the space for people, the house, and the space for animals, the stone and wood hut. They also show the distinction between the main façade, through which the family presents itself to the world, and the secondary façades.**
- 88 1. House and hut stone and wood hut, Bagergue (Val d'Aran). Author: Ferran Estrada, 1991 (FPFE).
- 88 2. Street leading to the village of Es Bòrdes (Val d'Aran). Author: Albert Oliveras, 1924 (CEC).
- 89 **Urban planning, the location of houses and constructions within the villages and the land, access to economic resources and the network of roads are all a reflection of the social organisation, relations and socioeconomic status of the inhabitants.**
- 89 1. Partial view of the town of Esterrri d'Àneu (Pallars Sobirà). Author: Carlos Estevan, ca. 1900 (CCVAneu).
- 89 2. Biosca (La Segarra). Author: Cuyàs family (ICGC).
- 89 3. Partial view of the cove in L'Ametlla de Mar (Baix Ebre). Unknown author, ca. 1950 (FPXF).
- 90 **Gathering, festivals and markets are spaces of gathering and exchange in which the relationships between people and houses are revealed and reinforced, being places where the local and regional identity are expressed. These backdrops of interaction also have specific constructed spaces.**
- 90 1. Market in the Plaça Major in Vic (Osona). Author: Valle, early 20th century (ACO).
- 90 2. Easter dance near Montseny, Fogars de Montclús (Vallès Oriental). Author: Albert Oliveras, 1924 (CEC).
- 91 3. Gathering in Montgarri (Vall d'Aran). Author: Carlos Estevan, ca. 1900 (CCVAneu).
- 91 4. Sant Bartomeu hermitage in Ulldemolins (Priorat). Author: Salvador Palomar, 2004 (Carrutxa).

- 92 **The defence towers we can find in some farm estates are the vestiges of the historical role played by these estates as a system of populating and controlling the land.**
- 92 1. Torre Gran, Torroella de Montgri (Baix Empordà). Author: Valenti Fargnoli, 1903-1936 (CEC).
- 93 2. Mas Ral, L'Estartit (Baix Empordà). Author: Valenti Fargnoli, 1903-1936 (MMT).
- 93 **Farm estates gathered together in the same territorial unit the house, the basis of its inhabitants' everyday lives, and productive material assets which allowed them to make a living: buildings, animals, fields, meadows and forest.**
- 93 1. Mas Tortadés, Vilanova de Sau (Osona). Author: Francesc Rierola, ca. 1900 (MIT)
- 93 2. Farmhouse, croplands and gardens around it on the road from Sant Feliu de Codines to Centelles (Vallès Oriental). Author: Gonzalo de Reparaz, 1935 (ICGC).
- 94 **Farmhouses are found in a wide variety of shapes. Their structure and size vary according to the physical environment where they are located, the status of their owners, the productive activity in which they are engaged and the transformations they have undergone over the years.**
- 94 1. Corral de la Reina, Roquetes (Baix Ebre). Author: Parc Natural dels Ports, 2014 (PNP).
- 94 2. Can Canals, Sant Martí de Provençals (Barcelona, Barcelonès), Unknown author, ca. 1900 (CEC).
- 95 3. Can Castellar, Arbúcies (La Selva). Author: Jordi Font, 1935 (AMG-FSLL).
- 95 4. Mas la Sala farmhouse, with buildings from different periods, Folgueroles (Osona). Author: Manuel Cazador, 1916 (CEC).
- 96 **The structure and layout of a farmhouse's different productive spaces was determined by seeking an organisation of the space that facilitated the productive and domestic jobs. The different buildings and elements are arranged around an open space (the courtyard or threshing floor), which serves as the element that unites all of them as a space of work and socialisation.**
- 97 1. Preparing for the threshing in the threshing floor of La Grossa, Moià (Moianès). Author: Sebastià Illa, ca. 1933 (CEC).
- 97 2. Can Puig, Mosqueroles (Vallès Oriental). Author: Josep Danés, 1928 (CEC).

Page

---

98 3. Hay loft, Vidrà (Osona).
Author: Francesc Català-Roca, data unknown (COAC).

99 4. Rabbit hutch in the courtyard of a farmhouse (La Garrotxa). Author and date unknown (TG).

100 **The economically more important houses estates also had other buildings scattered around the land to facilitate the exploitation of some of their resources.**

100 1. Ice well in Can Draper, Sant Celoni (Vallès Oriental).
Author: Ferran Estrada, 2013 (FPFE).

100 2. Forest, croplands and mill in El Marcús, Arbúcies (Selva).
Unknown author, 1950 (MEMGA-FR).

100 3. Two men in an ice well, Avencó, Tagamanent (Vallès Oriental). Author: Antoni Gallardo, 1931 (CEC).

101 **The settlement of the high mountains is characterised by a concentrated pattern following the unique lay of the land. The villages are visible among the topographical features, separated by crop fields.**

101 1. Scenic view of Gausac and Casau (Vall d'Aran).
Author: Manuel Solé, first third of the 20th century (AGA).

102 2. View of Salardú, Gessa and Arties (Vall d'Aran).
Author: Ferran Estrada, 1989 (FPFE).

102 **The houses in mountain villages are clustered together to form streets that follow the lay of the land, the rivers and the trails.**

102 1. Aerial view of Espinavell (Ripollès).
Author: Valentí Fargnoli, 1929-1939 (CEC).

103 2. Main road, Arreu (Pallars Sobirà).
Author: Joaquim Morelló, 1904 (CCVAneu).

104 **The village homes included the house, the threshing floor for the livestock, the garden where fruit and vegetables for home consumption were grown, the crop fields and the upper meadows. The forests and high-mountain meadows tended to be communally owned.**

104 1. Relationship between the village house and the different productive features. Cal Rei, Bellver de Cerdanya (Cerdanya).
Author: Biel Noguera and Bàrbara Garcia, ca. 2003 (IPEC).

104 2. Casa Fusté with beehives and vegetable garden, Sorpe (Pallars Sobirà).
Author: Carlos Estevan, ca. 1900 (CCVAneu).

105 **The communal forms of exploiting the resources encouraged constructions for community use such as arcades, sheepfolds, selectors and shepherds' cabins.**

Page

---

105 Shepherds in front of the cabin in La Pla de Beret, Beret (Vall d'Aran). Author: Juli Soler, 1907 (CEC).

106 1. Arcade of Cal Surroca, Talltorta-Bolvir (Cerdanya).
Author and date unknown (MCP).

107 **The livestock house is made up of a series of buildings - home, stone and wood huts, hayloft and other auxiliary constructions - which are arranged around a courtyard or a threshing floor with the aim of grouping everything together in a single space.**

107 2. Courtyard of the house with haylofts and stables, Can Montagut, Fontanals (Cerdanya).
Author: Francesc Català-Roca, date unknown (Calaix).

107 3. Sketch of the different parts of Cal Carbonell, Gorguja (Cerdanya).
Author: Bàrbara Garcia and Biel Noguera, 2008 (IPEC).

108 **Outside the urban nuclei, stone and wood huts and cabins were used to make use of the meadows or fields further from the villages. They were used as haylofts or stables, to store tools and as temporary residences while the summer work was in progress.**

108 1. Cabin in Eth Portilhon, Bossòst (Val d'Aran).
Author: Manuel Solé, first half of the 20th century (IEI).

108 2. Stone and wood hut in El Bosch, Soriguera (Pallars Sobirà). Author: Cristina Simó, 2010 (EMVA).

108 3. A cabin in Plan des Artiquetes (Val d'Aran).
Author: Juli Soler, 1907 (CEC).

109 **In high-mountain regions, wood is a material that is frequently used in construction and as decoration.**

109 1. Hayloft in Cal Ponset, Bellver de Cerdanya (Cerdanya).
Author: Pierre Campmajó, 2002 (IPEC).

109 2. Wooden balcony, Bausen (Val d'Aran).
Author: Juli Soler, ca. 1904 (CEC).

109 3. Entrance door to a house in Bossòst (Vall d'Aran).
Author: Ferran Estrada, 1992 (FPFE).

110 **Sawmills are constructions located next to rivers which house a saw powered by hydraulic force. They often share their infrastructure with mills or grinding wheels.**

110 1. Mill and sawmill in the upper stone and wood hut, Vielha (Val d'Aran). Author: Lluís Marià Vidal, 1892 (CEC).

110 2. Mill and sawmill, Salardú (Val d'Aran).
Author: Cuyàs family, ca. 1950 (ICGC).

111 **Many of the inhabitants of coastal villages in Catalonia may work in or live on fishing and maritime activities.**

- 111 *Inventory of fishermen's homes in the province of Tarragona. Unknown author, 1942 (MMB).*
- 112 ***For historical, sociological and union-based reasons, the occupation of the Catalan coast by seafaring people has developed into different kinds of settlements both inside and outside the main urban nuclei.***
- 112 *1 and 2 Maps of the urban nuclei of Torredembarra (Tarragonès) and Premià de Mar (Maresme) with their fishermen's neighbourhoods and houses. Unknown author, 1942 (MMB).*
- 112 *3. Cove in Llafranc (Baix Empordà). Author and date unknown (MPP).*
- 112 *4. Fishermen by the huts in Sant Antoni Island, Deltebre (Baix Ebre). Unknown author, ca. 1930 (FPCV).*
- 114 ***Fishing required certain architectural elements to be built near the sea where some of the more specific tasks could be performed; they included net dyers, shipyards, salt flats, drying lofts, arcades, piers, moorings, stilts, bollards, etc.***
- 114 *1. Net dyer in Aiguablava, Begur (Baix Empordà). Author: Quim Esteve, 1999 (MPP).*
- 114 *2. Bollard, L'Escala (Alt Empordà). Author: Quim Esteve, 1999 (MPP).*
- 115 ***Huts are multipurpose, multifunctional places for communal or private use which allowed seafarers to have a logistics space where and from which they could perform their activities related to fishing. They have been fishermen's favourite refuge, places of work and storage, but also sites of sociability, gathering and leisure.***
- 115 *1. Ses Negres shelter, Palafrugell (Baix Empordà). Author: Quim Esteve, 1999 (MPP).*
- 115 *2. Fishermen's hut, Vala Portaló, Cadaqués (Alt Empordà). Author: Antoni Bartomeus, 1907 (CEC).*
- 115 *3. Inside the hut in Cala Culip, Cadaqués (Alt Empordà). Author: Quim Esteve, 1999 (MPP).*
- 116 ***For historical and physical reasons, the settlement in dry-farmed lands is concentrated. The villages are perched on hilltops or nestled in the valleys, relatively far from each other and from the crop fields.***
- 116 *1. Capafons (Baix Camp). Unknown author, first half of the 20th century (MVR).*
- 116 *2. Àger (La Noguera). Author: Jordi Contijoch, 2009 (Calaix).*

- 117 *3. Horta de Sant Joan (Terra Alta). Author: Mariano Cebolla, ca. 2008 (FPMC).*
- 117 ***Little houses, cabins and huts in the countryside located in the crop fields far from the villages show a wide variety of typologies.***
- 117 *1. Caseta d'Olivera (Olive Tree House) in the township of El Mas de Barberans (Montsià). Author: Mariano Cebolla, 2006 (FPMC).*
- 117 *2. Country cabin, Ascó (Ribera d'Ebre). Author: Biel Pubill, 2014 (FPBP).*
- 117 *3. Set of dry-stone constructions, La Fatarella (Terra Alta). Author: Xavier Rebés, 2000 (FES).*
- 117 *4. Cabin in a grotto, roost in Covanpont, Juncosa (les Garrigues). Josep Llevadot, 2005 (IPEC).*
- 118 ***The use of the dry-stone technique to build separation walls or borders to create farmable terraces are one of the most common features of dry-farmed landscapes.***
- 118 *1. Mountain slope with terraces. Road from Sant Feliu to Centelles (Osona). Author: Gonzalo de Reparaz, 1935 (ICGC).*
- 118 *2. Cobblestone path between dry-stone walls, Freginals (Montsià). Author: Mariano Cebolla, 2008 (Mariano Cebolla).*
- 119 ***Springs, ponds, watering wells and underground water catchments are just some of the constructed features that allow water to be stored and transported.***
- 119 *1. Les Piques fountain, Mas Barberans (Montsià). Author: Josep Maria Ventura, ca. 2000 (FPJMV).*
- 119 *2. Bassot del Gris, Serra de la Llana, Ulldemolins (Priorat). Author: Unknown, 2004 (Carrutxa).*
- 119 *3. Cistern with water catchment system, Tivenys (Baix Ebre). Author: Mariano Cebolla, 2009 (FPMC).*
- 119 *4. Water catchment gallery, tank and garden, La Fatarella (Terra Alta). Author: Archive of the Fundació el Solà, 2012 (FES).*
- 120 ***In the Moncau valleys (Bages), the vats in the middle of the vineyards are stone constructions used to produce wine right next to the crop fields.***
- 120 *Tines de Talamanca (Bages). Author: Francesc Muntada, 2015 (FPFM).*
- 121 ***Dry stone constructions come in a host of forms depending on their location, purpose, the models followed, and the tastes and capacities of their builders.***

Page

---

121 1. Cabin, Els Ports, Horta de Sant Joan (Terra Alta).
Author: Mariano Cebolla, 2005 (FPMC).

121 2. Vaulted shelter. Unknown author, 2006 (FES).

121 3. Cal Cosme hut with lilies on the roof,
Subirats (Alt Penedès).
Authors: Jaume Rovira and Araceli Soler, 2009 (IS).

121 4. Sheepfold in Mont-roig, Els Plans de Sió (Segarra).
Author: Montse Cirera, 2008 (MCC).

121 5. Stone base around an olive tree, Tortosa (Baix Ebre).
Author: Mariano Cebolla, 2009 (FPMC).

121 6. False dome, La Fatarella (Terra Alta).
Author: Archivo de la Fundació el Solà, 2007 (FES)

121 7. Vault on the doorway of a cabin, Altafulla (Tarragonès).
Author: Drac Verd, 2013 (DV).

121 8. Steps on a border wall, Garcia (Ribera d'Ebre).
Author: Salvador Palomar, ca. 2000 (Carrutxa).

122 **The landscapes of the gardens and irrigated plains share a series of features, such as the shape of the fields and the networks of roads.**

122 1. Deltebre and Sant Jaume d'Enveja (Montsià).
Author: Mariano Cebolla, 2011 (FPMC).

123 2. Plain of Urgell with Estany d'Ivars lake in the background and Golmés in the foreground.
Author: Josep Maria Rigo, 2013 (WKC).

123 3. Xerta (Baix Ebre) next to the river and the channel on the right side of the Ebro River.
Author: Lázaro Photographer, 1994 (MTE).

123 **Irrigation requires a series of infrastructures to gather the water, conduct it and distribute it around the fields.**

123 1. Weir in Xerta, Tivenys (Baix Ebre).
Author: Jordi Contijoch, 2012 (Calaix).

123 2. Hostafrancs dam, Els Plan de Sió (Segarra).
Author: Montse Cirera, 2011 (MCC).

123 3. Irrigation channel next to a flooded rice paddy, Deltebre (Baix Ebre). Author: Montse Parrot, 2013 (FPMP).

124 **Outside the population nuclei, temporary and permanent homes were built next to the crop fields. Two examples are the huts in the Delta de l'Ebre and the farmhouses or houses in the crop fields of the Vall de l'Ebre and El Segrià.**

124 1. Inhabitants of a group of huts in Delta de l'Ebre.
Author: K.S. Hitz, ca. 1925 (ACBE).

Page

---

124 2. Aerial view of La Cava, Deltebre (Baix Ebre).
Author: Joan Nonell, 1936 (CEC).

124 3. Waterwheel, place and author unknown, 2012 (FES).

125 **Reeds are one of the building materials used to make the cabins or huts in the Delta de l'Ebre. On the plain of Urgell, compressed earth or mud walls are the building materials par excellence.**

125 1. Construction of a hut in Sant Jaume d'Enveja (Baix Ebre).
Author: Mariano Cebolla, 2007 (FPMC).

125 2. Building a mud wall, Pla d'Urgell.
Author: Adriana Salvat, 2007 (IPEC).

125 3. El Garbé cabin, Ivars d'Urgell (El Pla d'Urgell).
Author: Ferran Estrada, 2014 (FPFE)

125 4. Hut-builder and his helper binding the edge of the thatched roof of a hut in the Delta de l'Ebre.
Author: Lázaro, ca. 1990 (MTT).

126 **The mechanisation of farming has led to the need to adapt the logic of the traditional architectural elements to the new instruments and working tools.**

126 Threshing floor at Cal Ponset, Bellver de Cerdanya (Cerdanya). Author: Pierre Campmajo, 2002 (IPEC).

127 **The surge in the popularity of hiking, summering and tourism from the late 19th century until today has led many elements of traditional architecture to be repurposed for leisure.**

127 1. New house for the owners designed by architect Puig i Cadafalch next to the old house, Mas Sobrevia, Seva (Osona). Unknown author, 1904 (MEMGA).

127 2. Cala Estreta hut, Palamós (Baix Empordà).
Author: O. Oliu, ca. 1960 (MPP).

127 3. Restaurant in Can Mas, Sant Pere Pescador (Alt Empordà). Author: Núria Roura, 2010 (AMCE).

127 4. Cala S'Alguer, Palamós (Baix Empordà).
Author: Pep Callís, anys 2000 (APAT).

128 **The general social and economic transformations in the rural world in particular have led to a reinterpretation of traditional architecture based on urban criteria. One example of this is chipping away at the plaster coating of façades in the high-mountain houses to leave the stone exposed.**

128 Arres de Jos (Val d'Aran).
Author: Ferran Estrada, 1990 (FPFE).

- 128** *In 2014, five dry-stone huts in Mont-Roig were declared «Assets of National Interest» (abbreviated BCIN) in the category of Zone of Ethnologic Interest. They are the first dry-stone constructions in Catalonia that earned this classification.*
- 128** *Jaume de la Cota hut, Mont-roig del Camp (Baix Camp). Author: Esther Bargalló, 2002 (FPEB).*
- 129** *Some traditional constructions regarded as more important from the contemporary and identity perspectives have been updated and used as the sites of museums and interpretation centres*
- 129** *1. Wikipedra is an outstanding example of the efforts made by organisations and associations to inventory dry-stone architectural elements.*
- 129** *2. Mill on the Pepito de Solà farm, today the Interpretation Centre of Life on the Plain, Santa Bàrbara (Montsià). Author: Elena Espuny, 2015 (FPEE).*
- 129** *3. Casa Gassia in Esterrri d'Àneu, now turned into a museum. Author: Xavier Goñi, 2012 (EMVA).*

- 134** *Excavation of the subsoil. Source: Oriol Roselló*
- 136** *Moisture problems Source: Oriol Roselló*
- 138** *Cross-section of a traditional wall. Source: Oriol Roselló*
- 140** *Traditional wall Source: Oriol Roselló*
- 141** *Contemporary construction of a newly built wall finished with stone Source: Oriol Roselló*
- 142** *Traditional lime façade Source: Oriol Roselló*
- 144** *Timbrel vault Source: Medir Cucurull*
- 145** *1. Masia (farmhouse) blueprint. Source: Oriol Roselló*
- 145** *2. Catalan vault from the inside. Source Oriol Roselló*
- 146** *Process of building a vault Source: Manuel Fortea*
- 147** *Formwork of a timbrel vault Source: Oriol Roselló*
- 148** *1. Construction detail of a contemporary Catalan vault. Source: Oriol Roselló / Mònica Alcindor*
- 148** *2. Construction detail of contemporary wood roof. Source: Oriol Roselló / Mònica Alcindor*
- 149** *Traditional wood roof. Source: Oriol Roselló*
- 150** *1. Layout of farmhouse roof. Source: Oriol Roselló*
- 150** *2. Construction detail of the growth of the wall and roof. Source: Oriol Roselló / Mònica Alcindor*
- 152** *1. Comparison of traditional and contemporary functions. Source: Oriol Roselló / Mònica Alcindor*
- 152** *2. Traditional stone façade. Source: Oriol Roselló*
- 152** *3. Cross-section of a traditional home between party walls. Source: Oriol Roselló / Mònica Alcindor*
- 153** *Vault with struts. Source: Oriol Roselló*
- 156** *Works by Gion A. Caminada. Unknown autho.*

Page	Page
159	169
<i>Traditional architecture is often characterised by its simplicity and by the repetition of the same construction solution in many places.</i>	<i>It is not easy to ascertain how many population nuclei are protected as Assets of National Cultural Interest in the category of historical complex because of the traditional nature of their constructions, although we can deduce that in the majority of these cases traditional architecture played an important or even determining role.</i>
159	169
<i>Stairs in a stone wall in Arnes (Terra Alta). Photograph: Gemma Aldea Pedreira (Department of Culture, Ethnological Heritage Archive, IPEC Collection).</i>	<i>Cardet (Alta Ribagorça), which was declared a historical complex in 1993. Photograph: Manel Zaera.</i>
160	171
<i>Traditional architecture cannot be understood without a diachronic vantage point, since one of its features is that it adapts to the needs of every given period. This means that in the same place we can often find constructions built in different eras using the materials common to each era.</i>	<i>The cooperation between the Rural Agent corps and the Department of Culture has enabled many elements hidden in wooded zones to be discovered, such as this construction which appeared after the fires in Òdena (Anoia) in 2015, which has been identified as a groove to channel water.</i>
160	172
<i>La Trià farmhouse of Balenyà (Osona) in the late 1990s. Photograph: Ethnological Museum of Montseny (Department of Culture, Ethnological Heritage Archive, IPEC Collection).</i>	<i>Some landscapes and some kinds of constructions are not part of the usual stereotype of what people believe traditional Catalan architecture is. Constructions made with mud walls and low houses between dividing walls, which are quite common in many places around Catalonia, are good examples. Fortunately, the increasingly sound training of experts and the rising interest in the locals are assuaging this situation.</i>
161	172
<i>Unique, large elements, such as ice wells, draw more attention than other constructions which can be found in vast numbers in the same town, such as stone walls or huts. This makes it easier to reach a consensus on their status as cultural heritage and on the importance of protecting them.</i>	<i>A street in Linyola (Pla d'Urgell) with a house built of mud walls from the early 19th century. Photograph: Adriana Salvat Torregrossa (Department of Culture, Ethnological Heritage Archive, IPEC Collection)</i>
161	174
<i>The exterior of the ice well in Corbera de Llobregat (Baix Llobregat). Photograph: Esther Hachuel.</i>	<i>Traditional architecture often becomes meaningful through the interrelation of different elements scattered about the land, which shape an entire complex of different uses.</i>
165	174
<i>One common feature of traditional architecture is its simplicity, which is often extreme. Cadolles, such as this one in Granadella (Garrigues), are cavities sculpted out of the stone that are used to collect rainwater for people and household animals or to attract small animals and make it easier to capture them.</i>	<i>A waterwheel that supplied underground water near Torrebesses (Segrià). Photograph: Josep Preixens Llevadot (Department of Culture, Ethnological Heritage Archive, IPEC Collection).</i>
165	
<i>Cadolla. Photograph: Mateu Esquerda Ribes (Department of Culture, Ethnological Heritage Archive, IPEC Collection).</i>	
168	
<i>It is not easy to ascertain how many traditional structures are protected in our country, given that there is no specific protection mechanism either nationwide or locally. The distinction of being declared an Asset of National Cultural Interest in the category of zone of ethnological interest is often bestowed upon examples of this kind, even though the correspondence between the two is not exact.</i>	
168	
<i>Miquel Terna hut (Mont-roig del Camp, Baix Camp), BCIN in the category of zone of ethnological interest. Photograph: Esther Bargalló. (Department of Culture, Ethnological Heritage Archive).</i>	

ISBN 978-84-393-9842-4

9 788439 398424